ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ХУДОЖНІ ТВОРИ
ТОМИ 1—25

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 23

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1979

У1
Ф83

Редакційна колегія:

І. І. Басс
М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський

Редактор тому

О. Є. Засенко

Упорядкування та коментарі

М. М. Павлюка

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{70303\text{-}285}{M221(04)\text{-}79}$ передплатне 4702590100

© Видавництво «Наукова думка», 1979

Іван Франко. Фото. 1896

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

ТРИ КНЯЗІ НА ОДИН ПРЕСТОЛ

ДРАМА

ОСОБИ ДРАМИ

Всеволод, князь.
Ростислав, син Хрудоша.
Ратибор, син Стаглава.
Мирослава, сестра Ростислава.
Лабій, Гарій, Палій } розбійники.
Стригонь, із дружини Ратибора.
Селянин.
Старшини військовії.
Селяни.
Воїни.
Дворяни.
Народ.
Слуги і посланці.

ДІЯ ПЕРВА

ЯВА ПЕРВА

Поле битви, покрите трупами, музика військова, воїни без ладу вертають з погоні з ознаками побіди.

Первий воїн. Га, то був день гарячий, то була робота за всі попередні часи!

Вторий воїн. Га, але ж бо і враг, біс його матері, напружив в послідній раз всі свої сили, так, як той тур, що ще послідній раз напружить карк і грізно спустить роги, заки острий топір не позбавить го сили навсегда.

Перший воїн. Отсе правда, тепер лежить враг, як той тур простертий, і, певно, годі буде му ще раз піднестися против нам. Але і князь наш, хоч старий, а таки ще не остила старому кров в жилах! Як молодець, увивається,— всюди го повно, всюди грімко роздається його слово, а з словом і відвага і віра в побіду вступає в серця воїнів. Таких владітелів дай, боже, до віку, а певно земля наша зацвіте і взнесеться пострахом для ворогів, а підпорою і обороною всім чесним і утисненим.

Вторий. Брате, видиш, мені якось не може ся в голові помістити, яким світом наш князь такої сили міг набрати і з такою певностію себе уганятися помежи списами ворогів з одного кінця лінії бойової на другий.

Пер-вий. Бог рятував го очевидно на дальшу славу і на наше благо.

Вторий. Ні, кілько я днесь видів, того годі поняти! Я стояв на лівім крилі, напротив котрого були найслабіші відділи ворогів. Ми кинулись на них і за чверть години розбили-сьмо їх так, що більша їх половина лягла, решта пирсла вітром по полю. Нараз, коли наміряєм ударити в осередок вражої сили, вирвався проти нас відділ вражої кінноти із лісу, о котрий наше ліве крило було оперлося. Наш відділ, неприготований, змішався і почав уже уступати, коли нараз посеред густого граду стріл показався старий наш князь. Пізнали-сьмо го по блищачім шоломі, хоч навкруг тиснули го враги. «Діти,— крикнув він,— діти, наперед!» І в одній хвилі така відвага, така запам'ятала сила вступила в наші серця, що ми кинулись на врагів і як стій увільнили з-межи них старого князя, а цілий кінний ворожий відділ пішов врозтіч. Тоє героїчне діло князя перехилило побіду на нашу сторону, бо тепер ми цілою силою грянули на осередок ворогів і взяли їх з двох сторін в два огні.

Перший. Не менше і я, товаришу, переконався в нинішній борбі, як видимо рука божа над нашим князем спочиває. Бо що то, посеред найзатятшої різні де глянеш, там він — і провадить, і сам рубає, і заохочує, аж доки напруженим нашим силам не удалось переперти і зламати ворога.

Вторий. Але чув-єм, що князь ранений.

Перший. Так, при самому кінці, коли уже пополох своїми вовчими очима блиснув межи вражими рядами,

трафила го стріла в ногу і п'ять із наших воїнів винесло го із побойовища.

Вторий. Де ж тепер ся обертає? Чи єсть межи військом?

Первий. Не знаю, але чув-єм, що го мали нести до найближчої хати, котра туй має бути за лісом.

За сценою гамір і крик воїнів.

Що се таке? Якийсь змішаний крик ходить по відрядах.

Третій воїн (*входить*). Гей, товариші, чи ви не виділи де князя, чи не знаєте, де він обертається?

Первий. Або ж не занесено го до найближчої хати ось тут за лісом?

Третій. Власне вернув відряд, висланий за князем. Перешукали не тільки тую хату, но інниї, всі, які лиш ся ту в окрестності поблизу находять,— а князя і сліду ніт.

Вторий. О боже!

Первий. Ох, так тяжко бог нас не укарає, щоби нас мав позбавляти отця в сам час, коли найбільша слава вінцем оплела його чоло!

Вторий. Ні, товаришу, то не може бути,— князь наш мусить бути десь в окрестності!

Новий сумний зглушений крик воїнів за сценою.

Га, чи чуєте? Що се за знак? Чи се не враги?

Первий. Чи не яке нове нещастя?

Четвертий воїн (*впадає*). Товариші, браття! Нещастя, тяжке нещастя!

Всі. Що, що за нещастя? Говори!

Четвертий. Князь наш загиб, князь наш убитий!

Вторий. Де, од кого? Відкіля се знаєш?

Четвертий. Послухайте, товариші, нещасної вісті. Воїни, котрі вислані були, щоби одшукати князя, не найшовши го нігде в селянських хатах, розділилися. Одні пішли перешукувати дальше слободи поблизькі, а другі рушили в ліс. Довго вони блукали дебрами і гущавинами, вкінці прийшли аж до руїн старого замчища на скалі серед лісу. Ту під скалою увиділи воїнів, що мали князя завести в безпечну хату, побитих, а по князю ані сліду не найшли. Перешукали всі дебрі і потоки, цілі руїни замкові, а нич, ані полики не подибали!

Первий. О боже-боже, яка ж могла бути судьба нашого князя, нашого батька, начальника і защитника?

Четвертий. Бог се один знає, чи убили го вороги, або взяли в плін, чи що ся іншого з ним стало?

Вторий. Га, але ж вороги побиті і розігнані — відки ж би ся там взяли?

Третій. Хто знає, може яка їх шайка там стояла на засідці, або...

Первий. Ох, але яка ж тепер буде судьба нашого краю? Князь не оставив наслідників, не виявив своєї послідньої волі, хто поведе нас на дальші бої, хто сильною рукою буде правити державою і народом?

Бубни і сумна музика за сценою.

Вторий. Ходім, браття,— старшина скликає раду військову.

Первий. Ой, тепер, тепер нам просити бога, щоби натхнув наші серця і серця всіх товаришей наших згодою і єдностію, щоби вражда і незгода не роздирали нашої землі так, як те діялось перед Всеволодом.

Відходять.

ЯВА ВТОРА

Багата кімната в домі Хрудоша.
Ратибор сам ходить неспокійний по кімнаті.

Ратибор. Отець мій старий сам рушив на війну, я ту остався, щоби вилічитися із рани, одержаної в попередній війні,— ох, я нещасливий! Від отця вістей ніт, моя рана загоїлася; тільки ж в моїм біднім серці нова і тяжка рана, котру не так легко згоїти! Але пощо ж гризтися і боротися з думками, котрі і так мене не уб'ють, пощо притлумляти серце, коли воно і так не ворог мні? Яка ж ту перешкода може перепиняти моє щастя? Батьки наші рівні славою, заслугою і родом, приятелі відмалу, певно, тільки чекають на згоду наших серць, щоби і руки наші в один вічний вінець щастя і радості сплести. Ох, Мирославо! Яке миле ім'я твоє, а твої очі зовсім противно свідчать, коли ти мене, першого борця сього краю, побідила і зв'язаного повабом своїх [очей] при ногах своїх положила! Так-так! Від твого серця, від твого слова все тепер залежить, моє щастя, моє життя! Жду на рішеніе своєї судьби із твоїх уст рожевих... (*По хвилі.*) Га, чую

хід легкий, мов хід вітру по фалях,— то вона, то її нога дрібна так воздушно ступає. Ох, як моє серце голосно б'є,— бідне серце моє! Не знало ти тривоги перед лісом спис вражих, перед грізним лицем їх желізних полків, аж днесь, аж ту тобі довелось задрожати! Ох, хвиля близька, ні, я не могу їй оком в око глянути, я мушу ту хвилину розширити, зблизити, но і оддалити!.. Гов, сховаюся за тую тапету — первий і послідній раз підслухаю її тайнії думки! (*Ховається за тапету.*)

Мирослава (*входить, оглядаючись*). Ні, ту його ніт! Добре, що го ту нема,— рада-м сама хвильку побути, серце моє так повне, так тяжке, таке якесь сльозне, а знов таке веселе і летуче! Але де він обертається? Чи не відновилася його рана?.. Е, ні-ні, він вже здоров, здоров, тільки якийсь невеселий... Чи в нього і в душі була рана, а не згоїлася враз з раною тіла?.. А я чула, що рани душі, рани серця не скоро гояться!.. Ех, дурна я, як же ж душу мож зранити?.. Але що йому таке? Хоч виздоровів, то все еще такий марний, так вздихає, мовчить і ходить... я го кілька разів хотіла запитати, що йому таке, але як подивиться на мене тим своїм темним, блискучим оком, то мені аж якось лячно, якось... а пречінь так мило, так любо, мені ся бачить, що в тім жарі його ока бачу цілу його душу і читаю в ній — що? Ех, куди я залетіла, ото була би-м готова сказати неправду!.. Бо, прошу я кого, чи то може бути, щоби я... Га, а єсли би і так?.. Як? Я би мала його... любити?.. Ох, яке се слово дивне — я його якось так і боюсь і встидаюсь, а чому воно так мені дзвенить в серці, мов срібний дзвінок, так солодко пливе в душі, мов вода потічка літом по зелених скляних камінцях!.. Я любити Ратибора?.. О, то красно, але... Але якби він о тім дізнався,— ох, боже, я би му не сміла перед очі показатися!

Ратибор (*виходить і стає неспостережен за нею*). Чи доправди так, хороша Мирославо? Га-га-га, то-м зловив птичку в її власні силька!

Мирослава. Ох, ви ту! Ви, Ратиборе! Чи ж годиться підслухувати чужії думки? Чи того учить рицарська відвертість і права чеснота? Ідіть-ідіть, того-м ся не сподівала по вас!

Ратибор. Мирославо, даруйте мою сміліть попередню, даруйте і теє, що вас буду тепер просити!

Мирослава. А, так, дарувати вам таку зраду?

Ще й слухати вашої мови? Ідіть, ідіть собі, я не хочу з вами нич мати вспільного! Ото ми, ще слухати вашої просьби!.. Но говоріть же, о що вам іде.

Ратибор. Мирославо, повторіть тоє слово, котре щаслива хвиля дозволила мені підхопити з ваших уст!

Мирослава (*плаче*). Ох, боже мій! Рицарю Ратиборе, чим же я вам завинила, що ви так без милосердія ругаєтеся над моїм бідним серцем? Чули-сьте припадком мову мого серця, пощо ж вам ще глибше роздирати мою рану? Ідіть від мене, не раніть мя своїм поглядом, не кладіть мя живу в могилу! Віддаліться, я ту остану з сльозами і з своїм горем і умру без нарікання на вас, але забути вас не зможу!

Ратибор (*кидається перед нею на коліна*). Ангеле мій, світла зоре душі моєї, ох, дякуй моєму підступові і тій щасливій хвилині, котра підшепнула мені тебе підслухати! Серце моє, повтори теє святе слово — воно рішило мою судьбу, моє щастя! Скажи, скажи: «Люблю тя, Ратиборе!»

Мирослава. Рицарю, чи ж се місце для вас — при ногах женщини, місце для того, перед котрим дрожать вороги, на котрого, як на свою надію і підпору в будучності, глядить отечество?

Ратибор. Ні, ні, не мені то приписуй, що я у ніг твоїх,— те твоя вина! Мирославо, світе мій, повтори теє солодке слово: «Люблю тя!» Скорше не встану, аж не вчую мову твого серця.

Мирослава. Люблю тя, люблю, Ратиборе! Цілим серцем і цілою душею люблю тя, мій рицарю, мій княже! (*Цілує і відбігає.*)

Ратибор. О боже, чим я заслужив на теє щастя? Вона любить мя, душа моя отвирається широко, море світла розливається круг мене, тихо, спокійно розливається широка небесна гармонія щастя і любві круг мене, мої очі блудять по тім вічнім світі, осліплені блиском небес, а всюди-всюди вона, її лице, її око, її голос — вона всюди! Боже, тепер, тепер удар горем яким грудь мою, щоби надмір щастя не убив мене, щоби я ошоломлений не упав із тої висоти, на котрій моє серце само дрожить і жахається!

Стригонь входить.

Стригонь. Пане мій!

Ратибор *(спостерігає його)*. Га, як ся маєш, Стригонь? Відкіля спішиш?

Стригонь. Із поля битви.

Ратибор. Які вісті? Яке щастя і здоров'я нашого князя? Що поробляє мій отець?

Стригонь. Пане мій, вістей багато і щасливих, і нещасливих. Князь наш побідив врага, котрий спочатку не хотів прийняти борби, і побив го на прах. Але бог не дав нам цілковитої радості діждати по побіді, бо наш князь загиб десь по битві.

Ратибор. Що ти говориш? Боже мій, така побіда, чи ж могло що страшнішого край сей спіткати?

Стригонь. Врага сила зламана, але в нашім війську незгода. Старшини не могли згодитися при виборі нового владітеля і князя. Надвоє розділилися голоси — половина ступила на сторону преславного Стаглава, твого батька, а друга на сторону властителя його дому, Хрудоша.

Ратибор. Га, і того ж ще було треба! Ох, прощай моє щастя світле, моя доле золотая!

Стригонь. Сумна дальша вість моя. Отець твій і Хрудош страшно враждують на себе, військо вспирає одного і другого,— хто знає, може, днесь уже там прийшло до братньої борби, до проливання рідної крові!

Ратибор. О, боже мій, боже! Яка ж наша вина, що ти взяв нам отця, а лишив діти самії на поталу пекельному ворогу, незгоді!

Стригонь. Ось тобі письмо від батька твого, воно скаже ціль мого приходу. Квапся, пане мій,— кожна хвиля горем грозить, мов градова туча, і може нещасть брем'я кинути на наш край! Я йду приготовляти, що треба. *(Відходить.)*

Ратибор. Ох, ось і кінець щастя мого! Вічна, неізслідима сило, чи ж кожде людське щастя так непостоянне, так никле? *(Отвирає лист і читає, ходячи по кімнаті.)*

Мирослава *(входить)*. Ого, мій рицар, видко, в якійсь глибокії думки затонув,— чи не жалує слів своїх?

Ратибор. Мирославо, ангеле життя мого, не жалую і ніколи не жалуватиму слова свого і благословити буду, доки жизні моеї, тебе і твої слова,— о, бо вони отворили світ щастя передо мною, вони другий раз мене на світ народили! Але судьба позавидувала нашому щастю, Ми-

рославо,— на хвилю, на хвилю тільки воно блиснуло нам і погасло. Нам тра розстатися!

Мирослава. Розстатися? Що ж жене тя від мене так скоро? Чи вже прикра тобі моя мова, чи не милий мій вид, чи неприятна моя любов?

Ратибор. Серце моє, не рани мя тим словом! Отечество і отець кличуть мене — судьба роздерла в тій хвилі наші родини, розділила, може і навсегда, наші дороги! Бувай здорова! Прощай!

Мирослава. Ратиборе, милий мій, що тая мова має значити? Як їй вірити?

Ратибор. Читай а узриш! А тепер прощай, прощай, моя світла зоре! Не кажу — навіки, ні! Серце — пророк, серце в тій хвилі говорить мені — ми ще побачимось. Бувай здорова і не забувай мене. *(Цілує її і виходить.)*

Мирослава (*стоїть хвилю, мов остовпіла*). Ратиборе! Ратиборе! Ох, він пішов, він не чує мого голосу! Боже-боже, за що таким страшним громом разиш мою душу, котра одну лиш до сього часу хвилю щастя зазнала? Де ти, милий мій, пощо ти кидаєш мя, оглушивши мою душу громом страшної вісті? Судьба, кажеш, роздерла наші родини і дороги наші розділила! Ох, що мені судьба — любов і її силу переможе! Що мені роздор наших родин — любов назад го вирівняє, сльози доми наші споять і знітують, крапля і камінь розсадить! *(Відходить.)*

ЯВА ТРЕТЯ

Інша кімната в палаті Хрудоша.

Ростислав (*сам*). Га, коли я діжду тої хвилі! П'ять літ уже напружаю цілу силу свого духу і своєї надії, а той старець, мов камінна статуя, триває і триває, жиє і жиє, і ще до того так, якби ніколи не гадав умирати! Але ні, Ростиславе, хвиля ще, кілька днів, місяців, а судно желаній і надій твоїх приплине до блищачого, вічно зеленого і вічно хорошого берега! Поглянь лиш, Всеволод-старець, непрестанніі труди, бої і небезпеченства мусять знищити його желізне здоров'я так, як ржа і сталь нищить,— а зрештов, хто знає, чи вже і тепер престол не плаче за своїм князем!.. А в такім разі, хто ж достойніший його засісти, як твій отець, як ти? Надіє, мовлять,

ти звіднича,— ех, єслн би ти звела мене в тих моїх замислах, єслн би ти на теє лишень од молодості показувала моєму серцю золотий престол, корону, власть широку і славу, щоби на тортури ожидання розтягнути мого духа і вплести серце в кровавляче колесо непевності,— ох, єслн би ти мене звела,— я, я би власне серце роздер і кинув тобі в лице, я би не міг стояти, але, падучи, я би як грім знищив все, що би мені стало в дорозі! Але ні-ні, я певний свого! Ворожка не дарма мені ворожила золоту корону — я засяду на тім престолі! Але чому душа моя дрожить якось на вид Ратибора? Той чоловік тривогою якоюсь мя поїть, відколи ворожка мені і йому разом ворожила княжеський престол! А сестра моя, бачу, якось непомалу до нього липне!.. Чи той чоловік, вічно замислений і вічно сумуючий, не носить в душі якої чорної думки, котра би могла мене позбавити того єдиного цвіту — надії?.. Але ні-ні, я Ратибора знаю од дитинства — дурний він, не піднесе ока свого вгору, ані крил ко хмарам, ані духа до власті княжої! А хоч би і хотів — через сестру і її любов багато дасться зробити, а «quae medicamenta non sanant, ferrum sanat»[1]. *(Ходить.)*

Пауза.

Воїн *(входить)*. Владітелю, ось вам важне письмо від вашого отця.

Ростислав. Яким владітелем ти мене звеш?

Воїн. Як же назву сина князя сього краю?

Ростислав. Князь сього краю, Всеволод, не має синів.

Воїн. Земля тая — вдова по Всеволоді, а престол княжий заридав по тім, котрий на нім сидів.

Ростислав. Що говориш? Га, прецінь, прецінь раз-єм... *(Гамується.)* О вічний боже, де ж сліз набере моє серце, щоби оплакати страту так доброго, славного і хороброго князя?

Воїн. Ніт часу до сліз, владітелю. Отець твій, князь теперішній, за згодою більшої часті війська вибраний, пише до тебе отсе письмо і велить сейчас в путь вибиратися до табору. Я ту з розказом, щоби якнайскоріше тебе провести.

---

[1] Чого ліки не оздоровлять, оздоровить залізо *(лат.)*.— *Ред.*

Ростислав. Говориш, найбільша часть війська,— за ким же пішла решта?

Воїн. За Стаглавом, отцем Ратибора, котрий, чувєм, має ту також бути.

Ростислав. Іди і вели слугам готовити, що треба до дороги,— я сейчас спішу.

Воїн відходить.

Ворожки слова сповняються — престол золотим світлом блискає уже зблизька до мене! *(Читає лист.)* Ох, а ще того було потреба! Предчувство моє не завело мя — той Ратибор з своїм клятим отцем мені влазить в дорогу! Га, я сього не можу терпіти! Престол мусить узріти мя своїм паном, корона мусить світлим вінцем обвитись круг мої голови! Я маю право, більше право до неї, як Ратибор. Я ж мучився, страдав і сподівався так довго, а він одразу мав би зірвати золотий овоч! Ні, що ми в дорозі стає, усунути! *(Дзвонить сильно.)*

Слуга входить.

Зови ми сюда рицаря Ратибора!

Слуга. Рицар Ратибор недавно забрався і сквапно поїхав з якимсь другим воїном!

Ростислав. Рушай.

Слуга відходить.

Ох, запізно! Нещасна година! Знов щастя мов на вістрї меча! Але ні, воно мусить мені служити, мусить за моїми слідами ступати, мусить, бо я в нього вірю кріпко, мусить, бо я так хочу,— а воно знає, яка єсть сильна воля чоловіка! Ратибор і отець його мусять упасти, престол буде мій! Скорше, Ростиславе, скорше наперед, хвиля кожда дорога — час уходить, а з ним і життя! Лиш той жив, хто користав з життя! *(Відходить.)*

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Ніч місячна. Ліс. Взаді сцени скала і руїни старого замчища. Перед скалою ватра палає. Лабій і Гарій стоять коло ватри, оперті о дерева.

Гарій. Га, то був день нічого, такі не всегда притрафляються!

Л а б і й. Ей, ще не знати, що нам з того буде! А що ж, Гарію, трупи спрятані?

Г а р і й. До суду безпечні! Гм, але старий рицар, котрого-сьмо живого взяли в плін, не знати, чи принесе нам яку користь!

Л а б і й. То моя річ. Скоро го лишень Палій вилічить із рани, сподіваюся добре го вицідити. То мусить бути якась велика риба — знатно по зброї і по клейнотах, котрі-сьмо при нім понаходили.

Г а р і й. Ей, Лабію, Лабію, аби ми собі ще з тим старим не наробили якої пені! Чи не бачив-єсь, кілько воїнів, як псів, вчора за ним по лісу шукало?

Л а б і й. Га, але скажи, чи не безпечний він у нас? Най си шукають, кілько хочуть,— не їх голова найти го в кам'яній кімнаті, де-сьмо го затащили. А зрештов глядіть на тую річ, як хочете,— все-таки він буде нам вдячний, що го вилічимо,— прецінь му кривди не буде у нас ніякої!

Г а р і й. А де наш Палій?

Л а б і й. Пішов десь збирати зілля до ясного місяця на лік для старого, а з ним другі два пішли збирати яке інше зілля на страву для нас самих.

Чути протяглий свист.

Ого, наші нічні птахи! *(Свище.)*

Д в а р о з б і й н и к и *(входять, ведучи селянина)*. Го-го! Здорові, браття! Ось один із денних воробців, що заблукався і не міг завидна трафити до гнізда! Привели-сьмо го сюди, ватажку, абись му показав, куди має іти. А може, удасться разом переробити м'яке желізо на сталь — еднако-сьмо нині стратили Різника!

Л а б і й *(до селянина)*. Відкіля ти?

С е л я н и н. З поблизької слободи.

Л а б і й. А що за один?

С е л я н и н. Ат собі бідний хлібороб. Будьте ласкаві, ватажку, не задержувати довго і справити на дорогу, бо я в тих ваших анафемських гусниках готов другий раз заблудити!

Л а б і й. А куди ж тя нечиста сила носить так допізна?

С е л я н и н. Та... я... та... я... *(До себе.)* Гм, якісь клято хижі птахи, готові і шкіру здерти з чоловіка. Чи сказати їм правду?

Лабій. Но, чого ж стоїш і щось під носом муркотиш, як кіт над салом? Кажи, куди і пощо волочишся?

Селянин *(до себе)*. Погди, не туди зроблю! *(Голосно.)* Та... я, та... я, прошу ласки вельможного пана ватажки, я ходив по лісу за дровами.

Гарій. А де ж маєш сокиру?

Селянин. Та... я, прошу милості вашої, загубив, блукаючи по тих клятих гущавинах!

Лабій. Але ти, прошу милості, циганиш, ти брешеш, братику! Ти зрадник і прийшов-єсь сюда, щоби нас вислідити і видати в руки псам кровавим! Хлопці, на осику з ним!

Селянин. Ох, браття, батьки, помилуйте, не погубляйте душі невинної! Я, клянуся богом святим, не жаден зрадник, я вам желаю всякого щастя і добра, лиш будьте ласкаві, не погубляйте невинної душі, не осирочуйте моїх діток! Що ж вони, бідні, будуть починати без мене на широкім світі?

Гарій. Ватажку, пустім того плаксу, ще готов зносатіти! Най біжить!

Лабій. Ба-ба, тепер, в таких часах! Не мож, Гарію! Хто знає, що під тов шкіров за чорт сидить,— треба стеречися, наша дорога ховзька вельми!

Гарій. Га, то що ж з ним робити?

Лабій. Затащіть го в печеру, що обіч тої, де старий, дайте му там що жерти і най сидить до завтра — потім увидимо, що з ним ділати.

Селянин *(до себе)*. Обіч тої, де старого,— ого! *(Голосно.)* Батьку ласкавий, ватажку славний, помилуйте, пустіть бідного чоловіка, не знущайтеся над невинним!

Лабій. Рушай, де ти кажеться, бо не в своїй шкірі ходиш!

Селянин відходить з двома розбійниками, опираючись.

Гарій. Що ж гадаєш з тим налибуватим робити? Пощо-сь го велів таскати в діру — готов ще наробити якої комедії?

Лабій. Треба го пильнувати — задержім го ту, доки ще війська в поблизькості, бо сли знає наше місце, готов на карк велику пеню спровадити! Ходім подивитися, що наш старий поробляє,— небавом і Палій з ліками прибуде. *(Відходить.)*

ЯВА П'ЯТА

Внутр яскині, освіченої кількома головнями. На постелі із мху лежить Всеволод — нога обв'язана, обіч нього на камінній стіні його зброя.

Всеволод. Побіда і нараз таке нещастя! Боже, неісслідимі твої дороги! Я ту межи тими викидьками чоловічества, жизнь моя в їх руках, а там мої воїни, мій народ, мої приятелі в тяжкій непевності, тривозі, ох, а може і в незгоді, в братобійчій борбі о власть і престол! Боже мій, боже мій, твоя воля свята, але дозволь, о отче, щоби тая чаша страданій пройшла мимо мене! Ні-ні, я нехай загину, на мене спусти цілу тяжесть руки своєї, на мене вилий повну чашу гніву свого, лиш народ мій, лиш край мій збав! Дай му найти щирого сина з-межи синів своїх, котрий би високов думкою, любвою горячою і сильнов рукою кораблем вспільного блага кермував межи бурливими фалями незгоди, зависті і вражди. О боже, дай краю моєму найти мужа, котрий би здужав з твоєю помочію тілько терпіти і так го любити, як я! Або дозволь, дозволь, о отче, мені ще видобутися із сеї ями вовчої, в котру мя твоя рука вложила для випробування мого духу! Дозволь мені ще раз глянути на сей край, моєю кров'ю зрошений, на тую землю, моїми побідами прославлену,— нехай уставлю в ній лад і згоду — а потім забери мя навіки до себе, сли се воля твоя! Но що ж ту тепер діяти? Як заховатися взглядом тих людей? Їм датися пізнати — то смерть очевидна, бо зла совість боїться і тіні справедливості. Боже, спусти на мене духа розуму, щоби я пізнав дорогу, куди мені ступати в тій тяжкій хвилі. Але ось чути кроки — се вони ідуть!

Входять Гарій, Лабій і Палій.

Лабій. А Гривко стоїть на стражі?

Гарій. Стоїть.

Лабій. Треба пильнуватися в тих небезпечних часах. А що, старче, яке здоров'я?

Всеволод. Сину, у кого душа терпить, той не пам'ятає на страданія тіла, у такого не скоро гояться рани в тілі і кості!

Лабій. А що ж тобі в душі долягає, старче? Скажи,— може, і на тоє найдеться у нас рада?

Палій тим часом перев'язує рану Всеволода і прикладає зілля.

Всеволод. Ох, на мою рану не так легко найти ліку, принаймні, ви го мені не дасте!

Лабій. Але скажи, старий, скажи, що ти долягає!

Всеволод. Оставте мя в спокої, сон мя ломить. Як буду здоров, скажу вам,— тепер добраніч! *(Відвертається і засипляє.)*

Лабій. Добраніч ти, старче! А що, Палію, як рана?

Палій. Зовсім нич небезпечного! Вскорі буде здоров! У старого ще здоров'я що ану — може мати ще надію, що подихає ще немало літ!

Лабій. Що се такого, товариші, що я таке якесь почитання чувствую взглядом того рицаря, що нич не можу му одмовити,— жадним острим словом не можу до нього відізватися. Бачте, як спокійно заснув,— лиш по зморщинах високого чола видно, що якіїсь думки глибокії, якіїсь тяжкії старання снуються по його голові і тяжким кроком ступають по його душі.

Гарій. Ех, мене там його думки і його високе чоло тілько обходить, що та п'ята нога! От сли би окуп за нього дістати багатий, то це би мя далеко більше обходило! Бувай здоров, ватажку, і ти, Палію,— я поїду ід Гривкові на вартівницю,— може, му ся там самому сараці кучить стояти. *(Відходить.)*

Палій. Лабію, ватажку, ти, бачу, знов щось глибоко задумався! Якийсь ти дивний чоловік! Через тілький час не можеш позбутися тих дитинних думок!

Лабій. Ох, товаришу, коби ти знав, кілько я боровся з ними, кілько крові серцем пролляв,— а вони, всегда свіжі і молоді, невинно а сумно, мов діти, несені на смерть, поглядають на мене!

Палій. Кинь їх і розбий о скалу, коли тя мучать! Будь мужем і ступай сміло дорогов, котру-сь сам собі вибрав,— чи то рожі, чи терня під твоїми ногами! Виділи очі, що вибирали,— тепер годі плакати!

Лабій. Ох, Палію-Палію, як же ж ти немилосердно роздираєш рану, ще не згоєну в моїй душі! Коли я ще в світі жив і в людях видів своїх братей, а придивившися, найшов ворогів,— тогда, ох боже! прийшли ми до голови чорнії мислі, я прокляв себе і весь світ і кинувся на тую дорогу, котров ступаю! Я думав, що теє море горести, ненависті і погорди, котров я палав к людям

ніколи не вичерпається — но, ох, небавом пізнав я, що го вже не стало в душі! Я пізнав свою сліпоту, але ох, тепер лячно ми поглянути назад, лячно поглянути перед себе! Та і ту, і всюди пропасть, ганьба і згуба, куди ж повернутися?

Палій. Муж хоробрий глядить тільки наперед, а за поглядом і крок свій править.

Лабій. Нещасний, твої слова вже ми обридли! Куди ж заведе мя тая дорога?

Палій. Туди, куди і інших многих завела!

Лабій. Але чи ніт жадного рятунку? Слухай, Палію, в тобі найшов я щире серце, послухай моїх думок. Що би то було, єсли би ми з тим старим, скоро виздоровіє, уйшли із тих пущ, стали у нього на службу і зачали чесним способом дороблятися вартості життя?

Палій. А що ж товариство?

Лабій. Боже! Не згадуй ми про тоє джерело мойого нещастя! Всі свої скарби, всі свої кроваві гроші оддам їм!

Палій. Но-но, тільки ти з такими думками на голос не виїжджай! Чекай, аж старий виздоровіє,— а я тим часом подумаю, при спосібності нарадимося!

Лабій відходить.

Той Лабій якийсь не з повного розуму, чи що! Про мене, я му не буду перешкоджати; щира була душа, най му бог дасть, що му треба,— а по смерті шусть до неба! *(Кладеться і гасить головні.)*

Заслона спадає.

ДІЯ ВТОРА

ЯВА ПЕРВА

Слідуючий день. Табір.
Воїни озброєні ходять купами.

Перший воїн. Боже, боже великий, за що ж така кара на нас?

Вторий. Чи я не казав, що незгода тепер неохибна, що горе в краї нашім настане, хоч внішній ворог по-

корений? Ось, бачте тепер — два найзнаменитшії нашії граждане, на котрих край наш глядів, як на найсильнішії підпори свої, тепер сягають по корону і незгоди страшний пожар роздувають в краї.

Первий. Куди ж ти, до кого ж ти рушаєш?

Вторий. Я до Хрудоша.

Первий. Я би радив скорше до Стаглава — то чоловік правий і рицар, якому ніт рівного, а син його Ратибор — то єдиний муж, годен сісти на престол по Всеволоді.

Вторий. І Хрудош не уступає Стаглаву, а Ростислав...

Стригонь *(входить)*. Здорові, товариші! О чім мова?

Первий. А, здоров, Стригоню! Ти, бачу, їздив, щоб Ратибора зазвати у табір?

Стригонь. Так, Ратибор уже ту, чув-єм, що і Ростислав небавом надіспіє,— буде з того щось немале.

Вторий. Ох, на кроваву борбу заноситься межи тими мужами, що власне повинні були для вспільного блага уступити один другому!

Стригонь. А за ким же ви стоїте, товариші?

Первий. Видиш, Стригоню, і межи нами уже ніт згоди — він до Хрудоша, я до Стаглава,— і роби ж ту, що хоч!

Стригонь. Браття, послухайте, що я думаю. Князь наш не згиб, бо трупа його ніде не найдено.— то ж моя рада іти нам і по всіх закутинах і закамарниках перешукувати — чи не найдемо де старого князя нашого,— а тее, вірте ми, закінчить всяку незгоду в нашім краї!

Вторий. Брате Стригоню, гадка твоя спасительна, коби лиш бог дав їй сповнитися після того, як ти кажеш!

Первий. Ба, але ж нас тільки трьох — то буде замало на переможення розличних можливих трудностей!

Стригонь. Отож ви ідіть і збирайте вірних і чесних товаришів, але робіть те тайно, щоби в послідній разі нікому не наразитися. Насамперед мусимо перешукати окружнії села, а потім тії ліси, особливо сей, де найдено побитих воїнів,— а чень, бог пощастить нашим намірєням.

Третій воїн *(входить)*. Ви ту, товариші, стоїте та розмовляєте, а не знаєте, що ся діє у раді.

Первий. Що ж там нового? Певно, жадна щаслива новина!

Третій. Отсе ураджено, щоби наші начальники Хрудош і Стаглав сами через поєдинкову борбу рішили свій спір о владініє.

Вторий. Га, бог прецінь не допустив натепер до кровопролитія загального, хоч і теє, що діється, не зиск нашому отечеству, если має утратити одного із найзнаменитших своїх синів.

Стригонь. Браття, ходім поглянути на сей сумний вид, на другого Етеокла і Полініка, ходім а не забуваймо о своїм ділі!

Відходять.

ЯВА ВТОРА

Печера. Селянин ходить неспокійний, прикладаючи раз по раз ухо до стіни.

Селянин. Га, більше щастя не могло мя спіткати! Тепер лиш моя річ видобутися із рук тих пташків, що мя ту запакували! Але де хто би ся був сподівав, щоби вони ся аж на князя полакомили і князя так добре у свою печеру запотарайкали! Але будь що будь, блаженна тота шпара в стіні, котру ми удалося виробити і через котру можу чути все, що вони говорять. Ватажка ще, видко, не злий чоловік, дав би ся переробити, а в небезпеченстві готовся і сам против чесного свого «товариства» обернути, щоби лиш позискати ласку! Але моя річ видобутися із тої клітки! Ту штука, ту сук! *(Ходить, роздумуючи.)* Вражі діти пильнують того гаспидського гнізда — і на крилах вилетіти не легко! Га, ждім, що дальше буде! Князь тим часом виздоровіє, а я, чень, найду спосіб вирятувати го із їх рук!

Гарій (*показує голову крізь щілину в повалі печери*). А що там, куме? Як вам ся спало? Чи здорово ся встало?

Селянин. Їй-богу, чоловіче добрий, пощо вам ся над бідним чоловіком збиткувати? Дайте ви мені чистий спокій і пустіть мя домів!

Гарій. Ось вам, куме, снідання — і бувайте ми здорові! А справуйте ми ся ту тихо, то, сли бог дасть видихати, колись си і вас пригадаємо! (*Зникає.*)

Селянин. Ой, нагадає си і вас колись стрічок і шибеница! Але от добре той кум зробив, бо при всіх тих думках я зголоднів, як пес. Дай боже тя на мотузку уздріти, куме, за тоту ласку! (*Сідає і їсть.*) Але мій князь, мій князь! Що там без нього зробить військо, що зроблять начальники? Чув-єм, що і так вже якісь межи ними незгоди о корону,— ох, то буде сміху, як там який князь засяде, аж ту нараз отвираються двері і наш батько Всеволод входить і приязно просить тамтого зійти з престолу! Посунься, грибе,— най си козар сяде! Га-га-га-га! То потіха!

Гарій (*знов показується в щілині*). Го-го, куме, ви бачу, щось ми занадто веселий! Чи чули-сьте, що я вам казав, аби-сьте ся тихо справували! Пам'ятайте ж і запишіть си тії слова на чолі, щоби-м вам не потребував того другий раз казати,— бо зле буде з нами.

Селянин. Але ж бо, ви, куме, також не маєте бога в серці! Замкнули мя ту самого і ще до того сиди, як кльоц,— ні плач, ні смійся! Як же се можна!

Гарій. Але я так кажу, і ватажка так каже, розумієш? Ту при боці слабий лежить, а твоє гавкання му сон перебиває.

Селянин. Га, нехай і так буде! Я не від того. (*Відходить за стіну спати.*)

ЯВА ТРЕТЯ

Табір. Воїни.

Стригонь. І знов нещастя, і що раз, то в глибшу пропасть летить благо нашого краю! Замість одного оба згибли, замість борби поєдинкової тепер межи їх синами чи ж не прийде до братньої війни?

Перший воїн. Товариші, моя рада — опустити чим скорше табір, тоє місце горя і нещастя, і вибиратись в путь — шукати нашого батька, нашого старого владителя!

Второй. Ох, коби лиш ненадарма! Уже ми до того наклонили з п'ять сотень найліпших товаришів, уже би нас була поважна сила.

Перший. Але, брате Стригоню, що буде, єсли все буде надарма? Де тогді ся обернем?

Стригонь. Де чия воля. Але ж скажи, брате, як відбувся поєдинок,— я не міг дивитися на тоє, як два найзнаменитшії наші граждане будуть проливати взаїмно кров свою!

Первий. Ох, Стригоню, сумно і горестно приклікувати назад в серце тую кровавую картину! Насамперед, як вам відомо, стала угода, що єсли один упаде, син його не стане допоминатися корони. Коли обі сторони тую умову заприсягли, рушило військо на місце борби. Ту уставлено ся в широкий круг, а борці, попрощавшися з своїми синами, виступили, іще раз старшини упоминали кождого з них до згоди, до уступства,— але коли оба твердо обставали при своїм, одкликуючися на свої заслуги, на свій рід і правість свого характеру, коли війська, розділені на дві часті, одного і другого до витривання заохочували, ударено в труби і вони виступили против себе. Недовго тривала борба — і оба показали, що рівна їх сила і рівна заслуга, бо оба побідили і оба побіджені упали. Тут новий клопіт, нова непевність. В уговорі того не предвиджено, і оба сини піднесли знов назад свої претензії. Ростислав затято обставав при своїм, а Рабитор, хоч і рад би був уступити, однако роз'ярен словами Ростислава, котрий рід і заслуги його отця понижав, присяг, що не уступить і кроку свого права! Тепер, браття, грізная година наступає. Стригоню, що нам ділати?

Стригонь. Я раджу оставити борбу і рушати до свого діла.

Второй воїн. І я би так думав. Но отсе і Ратибор іде ко нам, зачекаймо, що він скаже.

Ратибор (*входить*). Стригоню, чув-єм, що ти хочеш мене покидати в тій рішительній хвилі.

Стригонь. Пане мій, на мні і моїм малім відділі не много полягає.

Ратибор. Але Ростислав, друже, має перевагу, непевна моя сторона, сли ще і ти мя покинеш.

Стригонь. Пане мій, ціль моя інна, хоч дух мій, так як і твій, напружен всегда тільки ко добру нашого краю. Єсли мні не удасться винайти нашого князя, можеш бути певний помочі моеї і моїх другів.

Воїни. Так, всі-всі ми за тобою — ти наш князь, сли ніт Всеволода, ти один лишень годен по нім власть наслідити!

Ратибор. Га, то ідіть в ім'я боже, а моє щире же-

ланіє най веде вас до виповнення вашого наміренія. Я іду, де мя кличе тяжке моє діло! *(Відходить.)*

Стригонь. Браття, ідіть і ви і зберіть наших разом. І нам треба випочити, бо немале і наше діло!

Виходять.

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Шатер Ростислава, за сценою шум воїнів і брязк оружія. Ростислав неспокійний ходить по шатрі.

Ростислав. Ні, я мушу, мушу побідити! Доля сильнов руков веде мя до корони! А однако ж душа моя дрожить, серце неспокійне, але то тільки звичайний неспокій ожидання того, чого довгі часи виглядав-єм, що тепер зближається! Надіє, ти тепер царствуй в моїм серці, судьбо, ти візьми мя за руку і виведи на тую гору, котра золотим блеском передо мнов сіяє. Не опусти мя, сило, в тій борбі, найважнішій в моїй жизні!.. Але ні, я мушу побідити, моя сила більша, моя рука певніша! Товариші!

Входить кілька воїнів.

Чи уже усе готово?

Воїн. Ряди твої, желізом оружні, стоять готові в кождій хвилі рушити, як лава, на врагів і попалити їх, ждуть тільки іскри слова твого, щоби бухнути жаром знищення і побіди!

Ростислав. А що ж противник?

Воїн. Сила його слабша, но становище сильне,— тому, о пане, потреба оглядно і осторожно братись до нього.

Інний воїн. На нашім мужестві можеш полягати, побіда твоя!

Ростислав. Наперед, наперед! Ідіть і давайте знак до бою, я спішу за вами небавом!

Виходять.

ЯВА П'ЯТА

Місце відверте. Вдалі видно табір. З другої сторони ліс. Крик бойовий і ломіт оружжя, борба затята. Воїни Ратибора в борбі з противниками переламують їх і пруть за сцену.

Один з воїнів. Побіда і Ратибор! Наперед, наперед! В порох з ними! (*Валить одного з них.*)

Інші воїни (*впадають*). Побіда і Ростислав! Преч з ратиборцями! (*Кидаються на ратиборців.*)

Тії ідуть. Решта уступає за сцену, гнана ростиславцями. Крик змагається.

Ратибор (*з своїм відділом входить*). В ім'я боже! Наперед, браття! Валіть їх на землю, но щадіть крові дітей сього краю, крові тих, що під Всеволодом тілько значних побід віднесли, тілько піль своєю кров'ю окропили!

Один із старшин. Сину Стаглава, не час щадити їх — вони тебе не пощадять, а Ростислава сила більша.

Ратибор. Але наше становище корисне, наша буде побіда! Бач, вже ліве крило Ростислава перхло перед нами, середина його мішається, а нашим воїнам за кождим кроком взростає відвага!

Старшина. Ей, Ратиборе, Ратиборе, не числи так певно, щоби-сь не перечислився! Бач, Ростислав порядкує своє ліве крило, а середину новими заступами вскріпляє! Не щади, не щади противників — Ростиславу тим помагаєш против себе самого!

Ратибор. Батьку, не до розмови час, наперед з своїм відділом — праве наше крило в небезпеченстві! Їм на поміч!

Старшина з своїм відрядом виходить.

Боже-боже, в твоїх руках важиться судьба світів, судьба народів; в твої руки я складаю і свою! В тобі, вічна правдо, моя надія! Наперед, товариші, осередок ворогів і побіда — то ціль наша! Гурра!

Воїни. Гурра! Побіда і Ратибор! (*Відходять з добутими мечами.*)

Старий воїн (*входить*). Га, ту кінець моєї путі! Кілько побід, кілько борб я перебув — всюди хранила

мя рука божа, тепер час і мні скінчити, як-єм жив! Рана моя тяжка, але стіймо, чень, се наші!

Гурма воїнів *(входить)*. Що ти за один, старче? Яке твоє гасло?

Старий воїн. Побіда і Ратибор!

Воїни. В пекло з тобов і з твоєю побідов!

Старий воїн паде під їх ударами.

Один з воїнів. А що, браття, як гадаєте, чий день?

Другий. До сього часу не знати, ратиборці добре поняли своє становище і бороняться затято, але ми в перевазі щодо числа. Наше відводове військо поразить змучених ворогів — наша буде побіда!

Ратиборці *(впадають)*. Але ти її не діждеш!

Другий воїн паде.

Ось ростиславці, пріть, браття, поволі, поволі їх число ослабне! Де Ратибор?

Один із воїнів. Бореться, як лев. Ударив на сам осередок сил Ростислава і спочатку аж неначе цілий занурився в його рядах. Но вскорі вернув, вирізавши через вражі відділи широку улицю. Враги страшну понесли страту, їх ряди зачинають подаватися.

Інний. Го-го, гляньте — наше праве крило мішається, йому на поміч!

Відходять.

За сценою окрик, спочатку змішаний, потім щораз голосніший: «Гурра, Ростислав!» Через сцену уступають гурми ратиборців.

Ратиборці. Уступаймо, уступаймо аж до он того горбка. Відводові війська Ростислава перемагають нас, уже і так помучених.

Інніі. Ні-ні, ще не все страчено! Лиш сміло, браття!

Інніі (*уходячи*). Умирайте, рушайте, наше ліве крило розбила Ростиславова конниця, Ратибор ще бореться всередині, але наша сила слабне! (*Уходять.*)

Два воїни, борючися з собою, входять з противної сторони.

Первий. Давніше були ми товаришами.

Второй. Зате ось тобі пам'ятка! (*Ранить го.*)

Перший. Гов, брате, і моя приязнь була щира! Ось тобі доказ! (*Пробиває го.*) Побіда і Ратибор!

Ростиславці (*гурмою впадають*). Го-го! Десь ту ще чути було крик ратиборців!

Інші. Ось один із них! У пекло з ним!

Воїн паде.

Гурра! Наша побіда! Наш день! Вражі діти пирскають уже, як полова на вітрі! Наперед браття! (*Відходять.*)

Ратибор (*окровавлений входить*). Меч мій по рукоять умочився в крові нещасних братей моїх, а серце моє горить окровавлене, як всі мечі їх, душа моя дужче болить, як всі їх рани! Рука моя послабла, надія паде, а військо моє збите з безпечного становища!

Воїни (*впадають*). Ось він, слава богу! Начальнику, сину Стаглава, уходи з нами, страчена уже наша надія! Ворог випер нас із всіх наших становищ, сила наша зламана, неприятель своїм множеством заливає, як повідь, решту нашої сили!

Ратибор. Трубіть до відвороту, годі продовжати то, що рішеніє судьби закінчило!

За сценою трублять до відвороту. Через сцену уступають ослаблені і поранені відряди Ратибора. Вкінці уходять, Ратибор з ними. За сценою чути змішаний крик — труби, бубни. Брязк оружжя щораз слабший, вкінці входять на сцену Ростислав, за ним воїни з хоругвами і радісною музикою. Похід стає, музика тихне.

Ростислав. Приятелі, вспільники нинішньої слави і побіди! Моя тепер власть в тім народі, і чень, хоч тепер бог дасть в спокої сьому краєві розвиватися! Вина цілої тої нещасної борби спадає на Ратибора і про тоє я, яко князь сього краю, властію своєв оголошаю його яко ізгнанника, позбавленого честі, добр і притулку, виймаю його з-під права і заказую остро всякому не тільки з ним соединятися, йому помагати, но також його у себе переховувати і з ним говорити! На весь рід його най упаде ганьба і кара! Воїнам, заслїпленим від нього, велю оголосити свою ласку, і если упокоряться і Ратибора живого або мертвого видадуть, зостануть помилувані і назад під мої хоругви прийняті! Тепер дорога наша у город, де

ждуть нас пильнії справи державнії. (*Відходить з дружиною.*)

Кілька воїнів остає на сцені.

Перший. А що, брате, як ти подобається новий князь?

Вторий. Га, погдім, бачмо, що дальше буде.

Третій. Він лишень, бачу, віддавна чекав на смерть Всеволода і з всякою певностію числив на корону.

Перший. І, видно, не перечислився.

Третій. Але чому так лютий на Ратибора, що смів му супротивитися? Я як-єм му доніс вість, що князь наш загиб, зовсім виразно міг-єм читати в його оці дику радість! Ой, браття, не знати, чи ми собі своєю кров'ю не купили біди на здорові голови!

Вторий. А що мені за біда? Тікай, діду, село горить! Зле мені ту, я йду до його противника!

Третій. Але хто знає, чи уже тогди буде противник на світі, як ти ся нагадаєш іти до нього! О, мені ся все щось так бачить, що ми би були з Ратибором ліпше вийшли!

Перший. Такі то ми всегда! Аж тогди пізнаєм, що добре, як запізно! Не дурно то пословиця мовить: «Мудрий лях по шкоді, але русина і біда розуму не навчить!»

Вторий. Ей, даймо спокій таким мовам! Я ще раз кажу: чекаймо, що з того буде! Але тепер ходім і ми у столицю подивитися на коронацію нового князя! Там, певно, не малу учту справлять для дружини і воїнів, а в такім разі і нам не належиться лишатися позаді!

Відходять.

ЯВА ШОСТА

Ліс. Вечір. Взаді сцени руїна старого замчища. Наперед Лабій, Гарій і Палій.

Палій. Сам бачив-єм, як по битві і побідитель і побіджені розійшлися в противні сторони.

Лабій. Га, то треба буде випустити того дармоїда, котрого ту держимо. Гарію, піди-но подивися, що він діє?

Гарій. А що діє? Храпить бестія, як кусень колоди. Скоро ся добре змеркне, сейчас го випотарайкаю.

Л а б і й. Але не забудь для осторожності зав'язати му очі і вивести манівцями за три дебрі, щоби не так легко міг назад трафити сюда.

Гарій одходить.

А що, Палію, що ж твій хорий?

П а л і й. Небавом буде зовсім здоров, рана не тяжка, тільки старість була скоро послабла. Воздух у нас здоровий, дійствує на нього, ще день-два, а може рушити назад домів

Л а б і й. А що ти, брате, рішився?

П а л і й. Рішив. Завтра річ мож буде залагодити. Старався я і Гарія, і других до того незначно втягнути, але де їм що говорити! То звірята — доразу здичіли в лісі!

Л а б і й. Нема що з ними говорити!

П а л і й. А як же ми ся від них одкараскаєм? Чи не схотять вони нам бороздити?

Л а б і й. То моя голова! Тепер ходім до старого.

Відходять.

ЯВА СЬОМА

Околиця гориста. На однім горбі і долом круг нього воїни Ратибора купами сидять, зав'язують рани, чистять оружжя.

Р а т и б о р. Браття мої, вспільники моєї недолі, вірнії други в ганьбі і нещасті! Ох, як глибоко чую я, в яке нещастя вас впровадив! Чим же я, чим можу надгородити вам, я, бідний, з-під прав вийнятий ізгнанник, чим віддячу вашу щирість, вашу вірність і преданність?

В о ї н и. Ми з тобою всегда і всюди, сину Стаглава! Смерть або побіда — то наше гасло!

Р а т и б о р. Ох, побіди надія хороша, но погадайте, як далека для наших слабих сил дорога до неї!

О д и н і з с т а р ш и н. Сину Стаглава, моя рада соєдинитися з сусідами нашими і в союзі з ними вирушити против Ростислава.

Р а т и б о р. О, так глибоко бог не дасть мені упасти, щоби я соєднявся з врагами свого краю, против котрих так хоробро боровся славний князь наш Всеволод, щоби я ще страшнішую пляму накликував на свій рід і на сво-

го нещасного убитого отця, як тая, котру на нас кинув Ростислав! Приятелю мій, покинь тії думки! Радше мені загинути, радше іти і добровільно віддатися Ростиславу, терпіти найстрашнішії муки і смерть, як на край мій, котрий і так від мене багато терпить, накликувати нову грозу! Покиньте мене, приятелі, ідіть до Ростислава — там же вас ласка і спокій, я тільки борбу і смерть або горе вам можу обіцяти!

Воїни. Не діжде того Ростислав, щоби ми йому до ніг корилися, а тебе покинули! Чули ми про його доброту і ласку!

Один із воїнів (*виступає*). Сину Стаглава, моя рада рушати якнайскорше до нової війни! Народ обурен на Ростислава, стане по твоїй стороні! Розказ новий, виданий против тебе, допоможе тобі до побіди, він збудив в народі милосердіє для тебе! Проте лиш сміло до нового походу — а корона блисне на твоїм чолі!

Ратибор. Друже, пощо ти ще раз світлом надії блискаєш перед моєю душею? А чому не зважиш на власні рани, на ослабленіє і на труди нової війни! А де ж у нас сила до того?

Воїн. Що мні рани, що мні слабість, сли край терпить, зносячи на престолі не того, котрий го годен, но того, котрий силою на нього вдерся!

Воїни. Наперед, наперед, сину Стаглава! Де сильна воля і щира охота, там і сила, там і побіда по пораженню! Ми з тобою до смерті! Наперед, на Ростислава! Наперед до столиці, гості коронаційнії,— виполошім князя з-під корони! Гурра, гурра!

Заслона спадає.

ДІЯ ТРЕТЯ

ЯВА ПЕРВА

Пишно прибрана зала в княжій палаті.
Два старшини військові.

Перший. І такой ще не мож сподіватися спокою в краю!

Вторий. Але то годі похвалити новому князю, що так безвзглядно поступив з побідженим Ратибором.

Первий. Так, брате, весь народ обурений на теє, бо Ратибор був дуже улюблений, рід його заслужений вельми! Але що ж чувати о нім, де він тепер?

Вторий. Чутно щось, що нову війну готує,— недовгії, бачу, будуть спокійнії дні нашого нового князя.

Труби і музика військова, князь з дружиною і двором входить і вступає на престол, двір стає в півкрузі.

Ростислав. Граждани сього краю а мої піддані! Бог уділив оружжю нашому побіду і дозволив нам поразити ворога, що зухвало кидався на границі нашого краю. Но край наш під час побіди і нещастя дізнав, бо воїни стратили начальника, граждани князя, а всі ми отця ласкавого! Ваша воля узнала мене достойним наслідити престол по Всеволоді, щастя моє і сила нашого оружжя дозволила нам ще одну віднести побіду і поразити змію незгоди, котра пожаром бухнула була серед нас і грозила нас всіх пожерти. Відомий вам мій розказ взглядом побідженого бунтівника і його роду. Вам же, товариші слави і борби моеї, заявляю ту мою дяку і ласку і заразом молю бога, щоби довго тривали дні мого княженія, так радіснії і світлії, як нинішній. Жалоба по преславнім отці, котрий впав у чесній борбі, не дозволяє нам брати уділу в утіхах і забавах для сього, но серце моє радується і желанія мої сопроводжають їх.

Посланець (*входить*). Владітелю, прикро мені, що мушу замутити утіху сього дня і неспокій засіяти в серця сього світлого збору.

Ростислав. Говори скоро, яка вість твоя?

Посланець. Ратибор поразив власне доразу відділ твоїх воїнів і приспішеним походом зближається до города. Весь народ вітає го з великою радостію, і сила його щораз взмагається.

Ростислав. Га, чи еще не кінець борби? Товариші, браття, до оружжя!

Неспокій в кімнаті, всі ворушаться і розбігаються.

Гей, слуги, принести і мені зброю! Судьбо, доки ж будеш непокоїти мя, доки я буду виставлен на твої удари? Так високо станути і нараз знов боятися цілковитої страти! Раз блиснув мні день світлий, надія осягнена, знов дрожати і знов боротись!

Старшина (*входить оружний*). Княже, недобрі вісті! Ратибор зближається, сила його велика, годі нам буде побороти сей народ в отвертім полі! Вели, що діяти. Чи стати в граді і боронитися з-за мурів?

Ростислав. То послідня надія, послідня оборона: сли тая страчена, все пропало. Треба пробувати щастя за мурами.

Старшина. Га, але ж не проможем їх в отвертім бою!

Ростислав. Слухай! Припустим їх аж ко граду — ту місце найліпше до борби з множеством. Дві гори, оброслі лісами, зближаються до себе з двох сторін, а в середині окружають обширну котлину. В тих уставтеся, особливо ззаду і з боків, а несподіваний удар неприготованих змішає. Тогда і я отворю брами і разом ударимо на них з всіх сторін.

Старшина. А сли нам не удасться і сей план,— сли множество перепре наші відділи?

Ростислав. Га, в той час можем ще на всякий спосіб схоронитися до граду і боронитися з-за мурів. Спіши, старий друже, і уладь все, що треба.

Старшина. Дай, боже, і сей раз успіх твому оружію, княже, але я не знаю... (*Відходить.*)

Ростислав. Ще раз, ще раз допоможи мні, судьбо щаслива,— і аж тогда безпечно стану ту, де стою. (*Відходить.*)

ЯВА ВТОРА

Ніч. Ліс густий довкола.
Стригонь і його відділ при огнищах.

Стригонь. Що, браття, якось, бачу, нам не ведеться наше діло? Перешукали-сьмо скрізь по селах і слободах, вже майже пів сього лісу перейшли-сьмо, а годі і годі вишукати і сліду князя!

Один із воїнів. Що ж з нашого шукання? І князя не найдем, і Ратибор, може, через нас побитий! Злесьмо зробили!

Стригонь. Погди, брате! Ще не кінець всього, мені дух сильно говорить, що ми не дарма те робимо, що ми врятуєм наш край із великого нещастя!

Голос за сценою. Гов, хто ту іде?

Стригонь. Слухайте, когось там наші чати придержали!

Чати вводять селянина.

Відки, брате?

Селянин. Позвольте ся о щось запитати.

Стригонь. Що ж то, ти будеш нас випитувати, а сам не скажеш, хто ти?

Селянин. Хто я, то невелика річ пізнати,— бачите, що-м простий чоловік і то з поблизького села,— але відки я, то інна річ.

Стригонь. А сам кажеш, що з поблизького села.

Селянин. Так, з поблизького села родом, але ходом? Але прошу вас, відповіджте мні тепер на мій вопрос: чого ви в тім лісі і о такій порі?

Стригонь. Чув ти про князя Всеволода, котрий мав згинути в тім лісі? Отож нам здаєсь, що він не згиб, бо не найдено його трупа, і ми виправились його шукати.

Селянин. О, слава тобі, боже, що-сьмо ся так щасливо здибали!

Стригонь. Хто ж ти? Що се має значити?

Селянин. Я знаю, де князь, я вас заведу до нього.

Воїни (*громадяться круг нього*). Що-що, князь наш жиє, ти знаєш, де князь наш?

Селянин. Знаю-знаю, і за мною чим скорше, бо не зовсім безпечні руки, котрі го держать. (*Рушає в гущавину.)*

Стригонь. Гов! Зажди! А може, ти нас хочеш завести в яку засідку, в яку яму, щоби нас погубити? Чоловіче, уважай, що не твоя голова на плечах!

Селянин. Брате рицарю, я в ваших руках і готов кождої хвилі смерть утерпіти, сли слова мої неправдиві! За мною, браття, а тихо і осторожно, шаблі з піхов, по дорозі оповім вам цілу річ ближче!

Відходять в ліс.

ЯВА ТРЕТЯ

Внутренність печери, освічена походнею.
Всеволод, Лабій, Палій, Гарій.

Всеволод. Браття, я виздоровів уже достаточно і дякую вам за ваше старання, тепер моє желаніе єсть, щоби ви пустили мене на волю і випровадили з сього лісу.

Гарій. Ба, старче, але коли ж ти нам скажеш, що ти за один?

Всеволод. Нащо вам тоє? Погадайте лишень, що то не принесе ніякої користі, сли мя будете ту ще довше держати.

Гарій. Ба, але ж прецінь подумай і ти, що ми дармо тебе не лічили, не заходили, що і нас коштувало те немало труду, старання і праці.

Всеволод. Я вам дуже вдячний за вашу щиру охоту, но видите самі, що ту не маю під руков, чим би вам віддячитися. Єсли хочете мене провести в мої добра, то одержите нагороду такую, що, певно, не пожалуєте свого труду і заходу.

Лабій. Гарію, якийсь я неспокійний в душі, спішино на стражницю, чи нема якого небезпеченства?

Гарій. Таже там стоять тамті, ніт чого боятися.

Лабій. Піди, Гарію, і оглянь, чи все в порядку, а невелика би річ була, сли би-сь і сам з ними постояв на варті. Я з старцем поговорю і угоджуся.

Гарій. Ба-ба, іди, Гарій, я з старцем ураджуся! Ти урадишся — то для себе, що мені з того? Ей, ватажку-ватажку, пам'ятай, щоби ту з нами не прийшло до якої неприємності!

Лабій. Що ти ще одворкуєш, Гарію, чого тобі треба?

Гарій. Ватажку, скажу ти отверто, ти щось од кількох дней микитиш,— здається, укладаеш з Палієм і тим старим якусь зраду против товариства! Пам'ятай, як наші закони в тім взгляді говорять!

Лабій. Що, ти мні важишся грозити законами? А знаеш, як вони виражаються о непослусі? Я начальник ваш, принаймні в сій хвилі, і кажу тобі сейчас рушати на стражницю! Чуеш?

Гарій. Чую-чую і йду, но пам'ятай, що ти все на себе закарбуеш! (*Відходить.*)

Л а б і й. Палію, чим ближче до цілі, тим ми якось тяжче на серці! Всегда ми ся бачить, що якесь нещастя велике зближається і висить над нашими головами!

П а л і й. Ех, ти би ся далі й розплакав! Фе, так низько упасти! Рушай, поговори з старцем по-людськи о чім річ, і кінець. Прецінь він в наших руках а на наші условія пристане, бо що ж в них великого?

В с е в о л о д (*на другій стороні сцени*). Що тії люди задумують? Над чим вони нараджуються? Чи дати ся їм пізнати? Але ні, сли не від тих двоїх, то від тамтих могло би мні грозити небезпеченство. Особа князя у преступників соединена більше з понятієм справедливості і кари, як милосердія і ласки. Ох, але як же видобутися із тої яскині? І врем'я наглить, непевність вже в моїй душі, а бачу і межи ними уже якась сварня і незгода — готово прийти до бійки, а в той час я в найбільшім небезпеченстві. Правда, ще до сього часу зі мнов они обходяться яко-тако, але хто ж запевнить мені будучність? Боже мій, твоя воля в тім всім, ти кинув мене на час в тую пропасть, щоби через жар непевності, туги і непокою укріпити мою віру, любов і постоянність, щоби мені дати закуштувати неволі і підчиненності! Свята воля твоя, небесний отче, але, ох, сли минув уже час проби, збав мя із сеї опасності!

Л а б і й (*зближається до Всеволода*). Старче, чому не скажеш нам, хто ти? Видиш, що ми ту з тобов лагідно і щиро обходимося,— і доки мене ту, можеш того бути і на будучність певний. Ми пізнали, що ти щось немало значиш в краї,— скажи нам про те, хто ти і що за один, а ми, знаючи те, одкриєм тобі важну просьбу, котру до тебе маєм.

В с е в о л о д. Ви ту пани і господарі, як же я можу вам одкритися, не знаючи, яких господарів маю перед собов? Поверховність ваша не много доброго каже по вас сподіватися, а що ся касає мене, то можете сміло предложити мні свою просьбу — сли лиш в моїй силі те, чого вам треба, я вам певне не одмовлю. Видите, я би охотно вам звірився, але вашим товаришам не вірю, хоч і за вас мні ніхто не заручить.

Л а б і й. Га, правда се, правда! Ні, старче, не думай, що ми уже так низько упали, що ми збраталися з дикими звірами, товаришами жизні нашої! Недоля вигнала нас з-посеред людей, вона гонить нас тими дикими дорогами,

але, уходячи з-межи людей, ми ще серця свого не згубили, не згубили совісті! О, і ми чувствуєм чужу недолю, бо чувствуєм свою, а ненавидимо щастя, бо-сьмо його не зазнали, проклинаєм судьбу, що нас вела самими тернами, коли іншим хоч кілька кроків земної дороги рожами умаїть! Але ми пізнали і сього життя тягар, почувствовали і те прокляття, котре на нім тяжить,— ми раді назад вернутися на путь добра і чесноти!

Всеволод. Га, то кваптеся, щоби судьба не перетяла вам одвороту, щоби не було запізно!

Лабій. Старче, скажи, скажи скоріш, хто ти,— бо сам бачиш, що врем'я уходить, а серце моє віщує горе,— хто знає, чи за хвилю не буде запізно!

Всеволод. Ватажку, досить тобі нехай буде, що моє значення в краї велике і мій маєток значний. Виведи мя відси а можеш бути певний значної нагороди або, єсли ти ся подобає остати у мене, можеш бути певний моїх взглядів і моєї ласки.

Лабій. Га, ти мні то прирікаєш?

Всеволод. Прирікаю.

Лабій. А отсей мій товариш, товариш моєї недолі і виступку, сли також схоче бути товаришем моєї поправи?..

Всеволод. І йому ласка моя, і його прийму в мою службу.

Палій. Старче, я повторяю — ми не знаєм, хто ти, яким правом обіцюєш нам вільність і чи потрафиш при спосібності додержати того, що обіцюєш? А єсли ти на те тілько прирікав нам тепер золоті гори, щоби від нас видобутися, а потому замісто помочі і ласки видав нас караючій справедливості і в руки катам червоним?

Всеволод. Як же ж вам доказати, що щиро думаю і що вас зовсім не хочу зводити?

Лабій. Присягни, що можеш і схочеш заховати нас при житті.

Всеволод. Присягаю!

Лабій. Що нас приймеш в свою службу...

Всеволод. Присягаю!

Лабій. Що постараєшся, щоби і право перебачило наші виступки...

Всеволод. І тоє вам присягаю, але тільки взглядом виступків давніших до нинішнього дня! За будучність я не можу стояти.

Л а б і й і П а л і й (*кидаються до його ніг*). Пане нашої будучності! Дякуєм, дякуєм тобі за твою ласку! Будучність нам не страшна, сли минувшності мара щезне за нами! Ми присягаєм тобі, що не найдеш і преданніших слуг, як ми для тебе будем!

За сценою чути крик, брязк оружжя, зойк і ломот. Г а р і й ранений і весь окровавлений впадає.

Г а р і й. Га, ватажку, зрада, проклята зрада! Ми пропали!

Л а б і й (*зривається*). Що се?

Г а р і й (*слабне*). Ох! Воїни якісь добуваються сюда, кричать: «Де князь наш?» Спіши боронити входу, товариші наші бороняться ще, але, поранені тяжко, недовго устояти зможуть! Спіши, ох!.. (*Паде і конає.*)

Л а б і й і П а л і й (*стоять хвилю немов остовпілі*). Князя шукають? Чого вони хотять? (*Хапають оружжя і хотять вибігати.*)

В с е в о л о д. Стійте, я князь сього краю!

П а л і й. Га, зрада, ватажку, зрада! Пропали-сьмо! Но ні, коли нам гинути, то гинь же і ти з своїм княжеством! (*Кидається до князя.*)

В с е в о л о д. Преступнику, чи ж мало ти ласки, котру-м ти приобіцяв? Ти смієш свою руку піднести на пана свого?

Л а б і й. Ох, владітелю наш, ти не відкликуєш свого слова?..

Ломіт взрастаючий за сценов, зойк конаючих, впадають Стригонь, селянин і воїни з добутими мечами.

С т р и г о н ь. Ось, ось він! Боже, дяка тобі, що ми не запізно прибули! (*Кидається до князя.*) Пане наш, ти ту, в тій темній яскині, а за тобов плаче весь край кровавими сльозами!

В с е в о л о д. Га, спішім відси! Но хто ти, що так ненадійно, як ангел, рятуєш мене з сеї ями?

С т р и г о н ь. Слуга, ділаючий свою повинність, гражданин, дбаючий о добро свого краю. (*Показуючи на Лабія і Палія, котрих тим часом воїни окружили.*) А з тими що ділати? Їх товариші погибли всі.

В с е в о л о д. Зв'яжіть їх і ведіть до столиці зі мною!

Палій (*пручається*). Га, така була твоя присяга, таке твоє слово, що будем вільнії?

Всеволод. Право розсудить, чи-сьте на вільність заслужили, держачи в неволі князя! Візьміть їх і провадьте!

Лабій. Княже, пане наш, заклинаю тя, не забувай, що, хоч в кайданах, маєш в нас двох вірних слуг!

Палій. Ні, лиш одного, і то підлого!

Воїни відводять їх.

Всеволод. Нехай преступників провадять окутих у город, но нич їм злого не ділати! А ти ж (*до Стригоня*) скажи, як звешся і що-сь за один! Мені здається, що часто я видав тебе межи рицарством.

Стригонь. Я з дружини Стаглава, Стригонь ім'я моє.

Всеволод. Скажи ж, що діється в краї!

Стригонь. Пане і княже мій, сумна се повість і кровава. Но ти збирайся скоро з нами, опусти тую яскиню і рушаймо ко граду, бо я почуваю, що там нове і велике нещастя!

Всеволод. А хто ж вам сказав, що я ту, хто вас запровадив сюда?

Стригонь. Отсей селянин.

Всеволод. Га, рушаймо, а по дорозі скажете мені, які нещастя в тім короткім часі край сей навідили!

Відходять.

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Обширна долина, кругом гори, оброслі лісом. Ратибор, військо в рядах і народ вооружений. В глибині сцени видко брами столиці.

Народ. Живи, живи, наш князь Ратибор! До пекла з Ростиславом, в порох з ним із престола, не йому владіти над нами!

Воїни. В порох з ростиславцями! Гурра, на столицю!

Ратибор. Браття, ви потомлені походом, спочнім ту, бо тяжка ще праця нас жде, но чей, дасть бог, послідня!

Воїни. Ні, наперед, на Ростислава, Стаглавів сину, не даймо і хвилі часу врагові до скріпленія сил своїх! Нехай ще днесь заходяче сонце узрить золоту княжу корону на твоїй голові!

Ратибор. Заждіть, товариші! Насамперед належить вислати одного, щоб обкликав круг города вашу волю, що ви мене вибираєте князем своїм, і щоби завізвав місто до підданя ся. (*До одного із воїнів.*) Ти, приятелю, спіши вперед наших рядів, візьми з собою двохтрьох трубачів і обклич, нехай граждане піддадуться і отворять брами, бо дуже мні було б жаль, єсли би мури сього славного і святого гнізда наших князів мали обмитися кров'ю власних його дітей.

Воїн. А взглядом Ростислава що оголосити?

Ратибор. Йому моя ласка і братня прихильність.

Воїн. Що, сину Стаглава? Ти забув о зганьбленії свого роду?

Ратибор. Його воля не зганьбить того, що чесне само в собі.

Воїн. А твоя ж власна минувша недоля?

Ратибор. Сли побідим, стане минувша зовсім,— то і пощо ж о ній пам'ятати?

Воїн. Але чи ж думаєш, що тобі на будучність нич од нього не грозить?

Ратибор. Скритих і підлих підступів не боїться правий чоловік, а на силу є сила і в мене.

Воїн. Як твоя воля — я іду сповнити, що мні велено! *(Відходить.)*

Ратибор. Боже мій, як дивна жизнь чоловіка! Як фаля водна під подувом того ж самого вітру-щастя раз взноситься, то знов другий раз опадає! Бач, щастя сприяло мні, коли-м ще не думав о тій блищачій золотій власті, до котрої тепер я примушений спішити! Щастя сприяло мні, коли я ранений дістався в дім того, котрому тепер несу страшну грозу війни, друхочучий таран, котрий має розвалити високий мур його надій! Я тогді слабий, безпомічний, почув, що в мні є серце живе, тепле, жаждуче жару, чувства сильного, солодкого — любві. Я почув те, бо-м найшов друге серце, що чувствовало то само, що в небесную гармонію складалося з моїм. Я забув про свою рану, я жив тілько в тім чувстві, і воно оздоровило мене. Щастя взносило мя що раз то вище, солодкії надії росли, красніли, мов ясне, погідне небо блистало передо

мнов; нараз із того ж погідного неба вирвався грім і розірвав вінець золотого щастя, котрий разом сплів наші серця, розвалив наші надії, але чи під їх руїнами згибла наша любов? Ні-ні, вона була чиста і свята, вона була животворяща, вона мусить бути вічна! Бо хто в других життя вливає, чи ж той може умерти? Ох, але моє серце тогді страшну понесло рану, чую її ще тепер!.. А нині! По тяжкім горі, котре, мов змора, мов сон тяжкий, холодним великаном перевалилось через мою душу, нині знов щастя порвало мя в свої скажені обнятія, вплело мя в своє колесо і насліпо жене зо мнов високо вгору,— серце хоч дрожить, та не плаче! Боже, вскорі і її маю узріти,— як же з нев стрінуся?.. О, яко побідник її брата, яко князь, тиран, а не яко коханок! О, боже мій, боже, як же тяжко ти мене досвідчаєш! О судьбо, за що ж так по кусневі рвеш моє серце, а часті кладеш в холодну кроваву могилу, кладеш перед моїми очима?..

Крик воїнів за сценов.

Га, що за новий крик?

Воїни. До рядів! До оружжя! Держися кріпко!

Голоси за сценов під горою. Гурра! Гурра! Погибель бунтівникам! Погибель ратиборцям!

Ратибор. Га, що се? Бачу, се несподіваний напад! Щастя моє, не опускай мя хоч в тій хвилі! (*Вилітає, кричачи.*) До оружжя! Порядкуйся! За мною!

Отвирається ширша сцена — вид на цілу долину. На одній її стороні, у підніжжя гори, борба. В замішанні чути голос Ратибора: «Наперед, товариші! Держіться кріпко! Ще хвиля — а пирснуть їх ряди!» Галас, брязк оружжя, зойки ранених. Воїни входять.

Один із воїнів. А що, брате, що се там діється?

Другий. Відділ неприятелів, досить сильний, уставлений був за ліском під горов і кинувся на наших, котрі, не сподіваючися такого привітання, зразу зачали ся були мішати.

Первий. Як же ж тепер стоїть діло?

Вторий. Скоро Ратибор приспів, змінилося все. Наші прибули в більшім множестві і добрім порядку і наперли на них. Всім нова одвага в серця вступила, скоро узріли приклад молодого князя. Той ти, брате, бореться! Враги перед ним, як трава перед косов або порох перед вітром,— так пирскають!

Первий. Куди ж ти ідеш? Я спішу до битви.

Вторий. Не знаю, чи буде ще там чого спішити! Бачить ми ся, що вскорі буде по всьому! Но бач, ту знов що інного!

З противного боку, з другої гори випадає новий відряд ворогів і кидається на ратиборців. Крик, борба затята. Ратиборці починають мішатися. Гурма селян, уступаючи, входить на сцену.

Один селянин. Ух! Клятії ростиславці! То нас ту в тій котлині обсіли, як комарі медведя!

Вторий (*окровавлений*). Ей, іди, тобі до витребеньків, а з мене душа вилазить крізь діру в боці, що ми якась ростиславська бестія видовбнула! Будь ласкав, візьми трохи глини, розмочи в крові або в якій калюжі і заліпи ми тії челюсті, бо уже зачинаю слабнути!

Переходять.

Інний селяни. Уступаймо, уступаймо! Ростиславці, як скажені, женуть за нами! (*Переходять сцену.*)

За ними другі, уступаючи перед ростиславцями.

Один із ростиславців. Га, то їх ту виловимо, як риби в саджавці,— клятих бунтівників!

Другий. О, ту їм певно буде тепло! Тії гори мають ще, слава богу, досить дров і буде чим всіх їх попечи, як пискорі на рожнах, а насамперед їх шибайголову начальника Ратибора!

Третій. А що ж тобі зробив Ратибор, що би-сь го рад так немилосердно спечи?

Вторий. Що ми зробив? Або ж то нич, що ми не дав з своїм проклятим нападом і обіду доїсти на коронаційній учті?

Четвертий. Наперед, наперед. Доконуймо побіди на своїм крилі, заки тамтії на противній стороні потрафлять укріпитися. Князь ще зброїться в місті, небавом і він ту прибуде!

Переходять, но збоку впадають на них воїни Ратибора з криком: «Живи, Ратибор, князь наш! Побіда і Ратибор!» Ростиславці бороняться затято, вкінці, окружені, падуть.

Один із ростиславців (*в борбі з ратиборцем*). Дай спокій, скажений, я вже послаб! Стій!

Р а т и б о р е ц ь. Отсе маєш лікарство на змучення! *(Убиває го.)*

Ратиборці відходять в противну сторону.

О д и н і з п о с л і д н і х. Дурна голота, селяне, уляклися леда-чого, тай в ноги! Но нич ту ще так страшного, ми потрафим і на два боки боронитися!

Відходять, селяни з противного боку наступають.

О д и н с е л я н и н. Чи чув-єсь, куме, як сміються з нас, що ми уляклися леда горстки ворогів та й змикитили!

В т о р и й. Ходім же і покажім їм, що ми ще не такі боягузи! Наперед!

Відходять.

В тій хвилі ззаду новий відділ ростиславців впадає і вдирається майже в середину ратиборців. Заразом отвирається брама города в глибині сцени, Ростислав з новими відрядами виступає і кидається на війська Ратибора. Крик страшний, замішання, вітер зривається і підіймає хмару пилу. Ростислава видко межи рядами продираючогося ко Ратибору, в кінці все криється в поросі. Хвилю ще сцена остає отверта, потім спускається заслона.

ЯВА П'ЯТА

Зала княжеська пуста, престол взаді сцени.
Слуги вносять раненого Ростислава.

Р о с т и с л а в. Легше, легше! Ох, як страшно болить тая рана з його руки! Здає ми ся, через ню уходить моє життя! А він здоров, а він не терпить тепер! Що йому, що він в путах, що він в моїх руках, мій плінник! (*До слуг.*) Посадіть мя ще раз на той престол, на тую золотую гору, на котру я дерся ціле життя.

Слуги саджають го на престол.

Віддаліться трохи! Ох, щастя моє, чи ту ти мало мене завести? Днесь, днесь і послідній раз я засідаю тоє місце? Як же хорошо, з яким же золотим блеском ти нині рано взійшло для мене, о святеє сонце! Які надії, які сни і мечти родилися в моїй душі враз з твоїми ранніми лу-

чами! А тепер як кроваво заходиш, як видимо теряєш свій блеск, своє світло! Отака й моя судьба! Нині я пережив ціле своє земне життя в тім сні скорім, короткім а неспокійнім, з котрого лиш по тоє буджуся, щоби умерти! Але ні, я гину, чую се,— а чи ж він, мій враг смертельний, мій убійця, має жити і, хоч побіджений, завладіти тим, чим побідитель не міг? Го-го, брате Ратиборе! Ти одним махом своєї славної шаблі задав дві смертельні рани — одну мені, а другу, брате, собі! Разом, товаришу, разом загинем! (*До слуг.*) Нехай ввійде дружина моя!

Слуги відходять, по хвилі весь двір входить сумний і тихо стає в півкрузі по обох сторонах престолу.

Піддані мої! Бог дарив нас днесь новою побідою — сила бунтівників зломлена упала, як дуб громом розтрісканий,— але і мене трафила грізна стріла судьби — і я гину. Тож слухайте послідніх слів, котрі, яко владітель, вискажу із сього місця. (*До слуг.*) Ввести сюди пліненого начальника бунту!

Слуги одходять, по хвилі вертають, ведучи Ратибора в кайданах. Той спокійний стає перед престолом. Ростислав дико глядить на нього.

Га, видиш, зухвалий бунтівнику, де тя завела твоя скажена затятість.

Ратибор. На однім щаблі стоїмо оба!

Ростислав. Га, ти ще висміваєшся із мене? Ні, не думай, що смертельна тая рана, котру задало мені твоє безбожне желізо! Я жию, але ти, ти в тій хвилі не числишся межи живих!

Ратибор. Я твій плінник, роби зі мнов, що хочеш,— бач, мої руки зв'язані, не здужаю їх більше підняти на тебе! Досить, досить на цілу жизнь два дні щастя, два дні надії — ти її в тім степені, що я, і на хвилину не зазнав! Княже, ми порівнялись в житті, я не жалую світу, не жалую корони, не жалую тебе, лиш жалую сього краю, котрий через нас так багато утерпів, лиш жалую свого рідного народу, котрий за нас так много крові пролив, так много синів своїх оплакує!

Ростислав. Не говори: за нас! На тобі ціла вина!

Ратибор. Милишся! Ми однакі мали права до сього місця, ти мав лишень більше щастя, більше затятості!

Ростислав. Га, черве підлий, що ся в'єш під моїми ногами! Ти ще наставляєш жало своє против мене, а не знаєш, що в тій хвилі розтоптати тя можу!

Ратибор. Топчи — я готов, лиш уважай, чи стане ти сили!

Ростислав (*кличе*). Гей, слуги, вірні слуги мої!

Слуги приходять.

Візьміть сього бунтівника, віддайте го катам в руки і веліть, щоби ми сейчас принесено його голову!

Мирослава (*вбігає*). О боже мій, ось він, ось моє щастя! Ратиборе! Брате! *(Паде зімліла у стіп престолу.)*

Дворяни кидаються до неї.

Ратибор (*відвертається*). Боже, того я боявся! Хвиля, хвиля ще, а була би душа моя спокійно відлетіла на суд твій правий,— пощо ж ще тая новая рана на моє бідне серце, пощо вона ще раз взбуджає любов життя і жаль за сим світом?

Дворяни тим часом відтерли Мирославу.

Ростислав. Сестро, що се має значитися?

Мирослава. Брате мій, княже, пане! Що зробила тобі сестра твоя, що ти хочеш убити ю, убити її серце і щастя навіки?

Ратибор. Не навіки, зоре моя, не надовго розлучать нас!

Мирослава. Ох, і ти, і ти против мене? Га, ходи зі мнов, киньмося перед престолом його — він прецінь брат мій, він помилує нас, він не схоче убивати мене!

Ратибор. Він князь, а я бунтівник!

Ростислав. Слуги, чого ж стоїте? Беріть його, виповняйте розказ пана свого!

Мирослава (*кидається перед престолом*). Брате мій, брате мій милий, помилуй сестру свою, помилуй його, не убивай мене в цвіті жизні!

Ростислав. Нещасна! Засліплена! Бач, і я в цвіті жизні, і я убитий од нього! Сестро, іди, вимажи із серця свого тую потвору, нехай ім'я його не долітає ніколи до мого слуху!

Мирослава. Ні-ні, мні серце недармо віщувало недолю — пропала моя надія, моє щастя молоде! Соколе мій, Ратиборе, ти мій князь, ти пан жизні і смерті моєї!

Ходи, спіши, ходіть, слуги, ведіть нас разом — разом під топір ката, разом в ліпшу будучність!

За сценою щораз взрастаючий крик народу: «Живи, князь наш!» Отвираються двері, входять Всеволод, Стригонь, воїни і народ.

Ростислав. О боже мій, чи се сон? Що мні?.. Се ж князь і пан мій! Ох, рана моя, ох, серце моє! (*Хоче зіскочити з престолу, паде лицем на землю, в'ється і конає.*)

Всеволод підходить ко престолу, дворяни кидаються до Ростислава — той мертвий.

Всеволод. Народе мій, що се значиться? Що за фурія страшна запустила свій меч пагубний в твою грудь? Де єдність, де згода, котров недавно пишалися сини твої, де цвіт молодежі твоєї, де найзнаменитшії з дітей твоїх? Судьба на хвилю скрила мя перед твоїми очима, а вже сам против себе підняв ти меч вражди, підняв ти желізо убійства, а вже кров дітей твоїх поїть поля і лани твої, звірі кості їх розтягають, а круків стада співають зловіщую пісню смерті і заглади! Народе мій, що з тобою сталося?

Голоси народу за сценою. Живи, живи, князь наш Всеволод!

Всеволод. А що ж ту бачу? Найліпший син землі сеї в путах, другий мертвий на лиці своїм лежить кровавий, страшний! О боже, боже предків наших, за що зіслав ти таку кару на сей край? Ратиборе, чув я про твої діла, знаю твою жизнь і твій характер. Ти один з-межи всіх годен наслідити по мні престол сей, нещастя докінчило огневої проби, ти показався достойним щастя! Візьми руку сеї дівиці, що з сльозами болю і жалю в очах а з сльозами радості і надії в серці стоїть коло тебе! Бог най благословить вашу любов! Мирославо, візьми його руку, бач сей ланцюг, що його скував,— нехай він всегда буде вам пам'яткою нещастя, котре показало ваше достоїнство, пам'яткою вічного союзу ваших серць, вічного союзу чесноти і надгороди! (*Кладе їх руки разом і благословить їх.*) Обоє ви стратили отців, нехай же я вам тоє місце заступлю! (*До слуг.*) Візьміть тіло сього нещасливого і похороніть обіч його отця. Бог і його тяжко досвідчив, не поминаймо лихом тих, котрих він забрав на свій суд. (*Сідає на престол.*) А тепер приступи сюда, Стригоню!

Стригонь виступає наперед і зближається ко престолу.

Отсе лицар, котрий один з-межи братніх незгод повзяв думку рятувати князя свого. Він один не забув мене — він вирвав мене із темної печери, з-межи опришків, він тепер первий має право до моєї вдячності. Стригоню, віднині ти начальник одного із моїх полків, а половина дібр Хрудоша твоя. Сподіваюся, що Мирослава згодиться з тим.

Мирослава. Ох, пане мій, забери і всі — вони тільки відновляють в моїм серці пам'ять мого горя! Ти дав мені життя, ти вирвав мене із гробу одчаяння, я більше нич не хочу!

Всеволод. Воїнам, товаришам твоїм, Стригоню, велю виплатити із державного скарбу отвітну надгороду за їх вірність.

Стригонь. О мій владітелю, чи ж я заслужив на так велику ласку твою через те, що-м учинив свій обов'язок?

Всеволод. Край сей числить тисячі рицарів, а ніхто із них не догадався той обов'язок сповнити. Іди і заслугуй дальше на ласку мою і мого наслідника, свого давнішого пана, трудячися коло добра і взросту сього краю!

Стригонь усувається набік.

Тепер введіть сюда пійманих опришків!

Слуги вводять Лабія і Палія.

Лабій і Палій (*кидаються перед престол*). Ласки, милосердія для преступних, для кающихся!

Всеволод. Встаньте! Правда, ви ведля права преступники, але вас нещастя і недостаток збив з правої дороги! Ви помимо свого упадку заховали в своїх серцях хоч іскру людськості, ви не зганьбили святині свого духу,— тому ж людськість принимає вас назад в свій круг. Я прирік вам ласку і службу, ідіть, ви відтепер в числі слуг моїх!

Лабій і Палій (*за ними дворяни і народ*). Живи, живи многая літа, князь наш Всеволод!

Заслона спадає.

Кінець

ПОСЛІДНІЙ КРЕЙЦАР

ДРАМАТИЧНИЙ ОБРАЗОК
В ОДНІЙ ДІЇ

ОСОБИ

Євгеній, Жан, Симон } молоді, елегантсько убрані мужчини.
Маня, Таня } молоді женщини.
Кольпортер.
Арф'ярка.
Комісар і слуги поліційні.

Сцена: покій в готелі, мебльований з претензією на парадність. Три ліжка з заслонами, пообшастувані обої. В куті стіл накритий з недоїдками різних страв та порожніми фляшками від вина. Світло.

ЯВА ПЕРША

Євгеній ходить непевними кроками по покою, підпилий; Жан і Симон силуються посадити Маню на фотель, поставлений насеред покою; Таня, видимо втомлена і бліда, сидить збоку на стільчику.

Жан. Але о що ти йде? Сідай, коли тя просимо, і будь нашов королевов на нинішній вечір!

Маня. Гарно просите, чорти якісь! Похапали мя за руки, як кліщами, та й тягнуть, мов медведя до меду!

Симон (*регочеться*). Але сила в дівки, що дій ти її кату! Дякуй богу, що й так просимо! Ми такі піддані, що або пануй над нами, або бунтуємось!

Жан. А знаєш, ми як збунтуємось, то лихо!

Усаджують її, регочуться.

М а н я. Ну-ну, пристріт вам на очі! Нехай і так! Чого ж хочете від мене?

С и м о н (*з комічною реверенцією*). То вже зараз вашій милості...

Ж а н. Вашому королівському величеству скажемо!

М а н я (*з комічною строгістю*). Але я своєю властю наказую вам — зараз говоріть, а ні...

Ж а н. А ні, то що?

М а н я. Як, ти ще питати смієш? Голова не твоя!

Є с и м о н. Бідна головка! Слухаєм вашого королівського величества. Але передовсім звольте завести лад в державі і скликати сюда всю вірнопіддану вам дружину.

М а н я. По якого чорта скликати? Он той вибрався в подорож на місяць, уже зробив сім миль без семи днів. А тамта дружина,— ех, та де вна, моя курочка? Ціп-ціп-ціп, ціпенька! Ціп-ціп-ціп!

Т а н я (*зближається, з силуваним сміхом*). Ко-ко-ко!

С и м о н. Ах, красіточко наша, де ж ти бувала? Ми тут за виборами нової цариці і забули о тобі!

М а н я (*тупає ногою*). Ну, коли ж зачнете?

Ж а н. В тій хвилі, в тій хвилі, тілько пішліть якого возного, щоби приставив сюда он того непокірного підданого!

М а н я. Най буде Таня за возного і приставить перед мій трон сейчас непокірного бунтівника Євгенія Грушку! І то волею або й неволею!

Є в г е н і й (*зближається*). Ну, чого ж треба вашій королівській милості від непокірного бунтівника Євгенія Грушки?

С и м о н. Зараз почуєш. Ставай от де! (*Витискає його перед фотель.*) *Так!* А ми троє ось тут.

Стають позад нього кружком.

Тепер може зачатися суд.

М а н я. Суд?

С и м о н і Ж а н. Так, ваше королівське величество!

М а н я. Над ким? За що? Хто обвинитель?

Ж а н (*до Симона*). Виступай ти!

С и м о н (*до Жана*). А ти не можеш?

М а н я (*голосно*). Хто обвинитель? Най виступить і говорить!

С и м о н. Я, Симон Андре, а властиво Семен Андрушко, укінчений правник, тепер вояжер для фантазії, рабів-

ник серць невинних з професії,— я оскаржую отсього ось Євгенія Грушку...

Є в г е н і й. Мене?

С и м о н. Прошу не переривати, я тепер говорю! Оскаржую його о тяжку і непростиму провину, що поіменований Євгеній Грушка вже отсе три тижні водить усіх нас, своїх знакомих і приятелів, за ніс!

Є в г е н і й. Я вас? За ніс?

С и м о н. Прошу не переривати! Поводи: перед трьома тижнями були ми ще чисті, невинні і незлобні малі хлопці. Ми спокійно покінчили права. Ми не знали зіпсуття, окрім хіба кнайпи, кав'ярні з кав'ярками та ще там деяких дрібниць. Ми не знали економії, окрім кредиту у кравця, шевця та трактиєрні або окрім позички з п'ятдесят процентом за застав оберока. Ми нікого не шахрували, окрім родичів та свояків, як які навинулися. Ми нікому не зробили нічо злого, а ще менше доброго. Ми нічо не крали, хіба в бога час,— ну, але він го і так має аж надто много. Ми не ходили рабувати нікого, окрім гарних дівчат, котрим ми волею-неволею видирали серце або ще там який інший преестественний товар. Одним словом, ми були чисті, як ангели, розуміється, оскілько ангел міг би остатися чистим, бабраючись в тім коханім земнім болоті. І було нас три, брати по духу, по переконаннях, привичках і пустоті кишені. Ми вірно держалися купи: я, поіменований Семен Андрушко, поіменований Євгеній Грушка і непоіменований, але стрім'ячий ось, як стовп, Іван Капиця, сице рекомий Жан. Ми спільно перетривали тисячні пригоди і негоди, і нічо не могло нас розлучити. Ми цілий рік — бо від року датується наша приязнь — і дня не проминули, щоб не лишити десь комусь пам'ятки по собі. «Nulla dies sine linea»[1],— то була наша окличка, і ми держимось її ще й досі і держатись будем, доки стане!..

Ж а н. Браво, Сень Галамага, браво!

С и м о н. Прошу не переривати, бо з глузду зсунуся, то єсть по-культурному — з концепту зіб'юся!

Є в г е н і й. Держись за запаску, то ся не зсунеш. Держися міцно.

Симон хапає Таню за плече, та відтручує його.

---

[1] Жодного дня без рядка *(лат.).— Ред.*

С и м о н (*до Тані, напівжартом, напівгнівно*). Ах, перепрошаю, ваше благородіє,— я забув, що ви з воску, що вас не мож дотикатися. Дуже перепрошаю!

Т а н я. Нічо не шкодить! На другий раз не забувайтесь!

М а н я (*нетерпеливо*). Але що ж до чорта, прокуратор! Кінчи, не сварися!

С и м о н. До услуг, ваше величество! (*Пауза, Симон простується.*) Отже, як сказано, жили ми собі в боязні божій і людській і сміло могли дивитися кождому в очі, окрім деяких наших вірителів. Аж ось одного дня впадає до нас сей ото оскаржений Євгеній Грушка. «Хочете їхати?» — питає нас. «Чи хочем, чи не хочем, а тре буде їхати,— сказали ми,— і так вже тут видержати годі». «Ні,— кричить він,— я вас питаю насерйо: хочете їхати зо мною в подорож?» — «Куди?» — «Куди-будь: до Відня, Липська, Італії, Петербурга, до чорта,— куди хочете!» «Ну,— кажемо ми,— то добре, їдьмо до чорта, але ми приймаємся тільки до дверей його канцелярії, а далі вже ти сам». Він розлютився — дуже був тоді, неборак, рознервований — і почав ганьбити нас, а відтак казав нам збирати манатки. От ми й поїхали, по дорозі й вас захопили, і їздимо собі тепер по краю, як птахи свобідні. А що, правду я кажу?

В с і. Правду, правду!

М а н я. Чорт тебе бери, я й сама то знаю! Але що ж з того?

С и м о н. Ні, прошу вашого величества, се дуже важна річ! Се факти, а далі будуть виводи. Передовсім тре допевнитися, чи факти правдиві. Тож прошу спитати сього ось підсудного, чи правду я сказав.

М а н я. Правду він сказав, Геню?

Є в г е н і й (*неохітно*). Ну, нехай і правду,— та що з того?

С и м о н. Зараз буду мав честь вияснити, що з того! Страшна річ! Мені самому омпно робиться, коли подумаю, що з нас зробилося за ті три тижні! Яка страшенна безодня отворилася під нашими ногами, а ми, необачні, впали в ню! Кілько страшних провин, кілько беззаконія ізліялося на нас! А все через нього, через отсього вищеіменованого Євгенія Грушку! Поперед усього він зробив перший непростимий гріх: поплатив наші довги — а їх було немало — і повикупував нам усе оте фантя, що те-

лімбається на нашім грішнім тілі! Подумайте, ваше величество, що за ганьба! Ми, котрі до того часу твердо і незрушимо держалися одної засади: ніколи не платити довгу або як платити в однім місці, то зичити рівночасно в другім,— ми дали звестися сьому хитрому змієві — і поплатили все-все до цента! Але то ще нічо! Ми вибралися і поїхали. І ту ажень пекло обхопило нас зо всіх боків! Усі наші найсвятіші, найморальніші засади за його підмовою ми потоптали ногами, безсовісно потоптали! Поперше, засадою у нас було ніколи не мати готових грошей; а сей безбожник достачив нам їх тілько, що кидаєм і кидаєм, і годі всього розкидати. По-друге, засадою у нас було не впиватися вином, в нім же єсть блуд, і не впиватися частіше, як раз на добу! А сесь грішник єрихонський держить нас вічно в п'янім, а для відміни хіба в півп'янім стані. А третя засада наша була не заходити собі з женщинами, окрім хіба так, щоби щодень з іншою. А він, ну, се вже переходить силу мого язика, поняття мого мізку, світогляд мого серця! Ні, він вкинув нас в пещ огненную, він один всьому винен! А що найголовніше — він і досі не хоче сказати, відки він черпає той погорджений метал, те орудіє диявола, против котрого не поможе ні хрест, ні вода свячена. Кілько ми вже налягали на нього, не хоче та й не хоче!

М а н я. О, то негарно — так водити за ніс своїх приятелів! Я, яко королева, не можу того терпіти.

Є в г е н і й. Але ти брешеш, Симон,— слово ти даю, що брешеш. Коли я ти казав, що не хочу казати?

С и м о н. Е, ба, який ти мудрий,— казати-с того не казав, але-с попросту не хотів нам розповісти, відки на тебе сплила така благодать.

Є в г е н і й. Я ж вам казав, що се родинна моя історія і що розповім вам її, скоро зовсім проясниться.

С и м о н. Е, чекай, діду, аж ти яйце курку знесе!

Ж а н. Рад би я знати, коли вона проясниться. Може, на жидівське пущення, чи, може, о день пізніше?

М а н я. Мовчать! Прокуратор, урядуй далі,— яку кару вносиш для того переступника?

С и м о н. Прошу о спокій. Смію представити перед очі вашого королівського величества ось яке резюме цілого сього діла: зваживши, що вина підсудного Євгенія Грушки наведеними фактами вповні доказана; зваживши, що сам він до тих фактів, а затим і до вини признав-

ся; вкінці зваживши на вашу цікавість і на безпідставність його мовчання,— засудити обвиненого Євгенія Грушку на безвідволічне розказання нам усеї історії походження його капіталу по самій чистій і щирій правді. А з другого боку, зваживши на молоді літа, добре серце і напівп'яний стан підсудимого, дарувати йому як прочі кари, припадаючі на нього після нашого кодексу, так і кошта процесу!

Всі. Браво, браво!

Євгеній. Але прошу, прошу о голос в своїй обороні!

Жан і Симон. Нічо, нічо — пропало, годі вже! Сам признався!

Маня. В імені,— ну, в імені сама своїм,— засуджую Євгенія Грушку на таку кару, яку продиктував прокуратор. Альоу, продиктуйте му присягу!

Всі стають довкола і співають.

Хор. Плюнь на всяку таємницю,
Всякі «але», всякі «може»,—
Розкажи нам чесно, ясно
Чисту правду, мій небоже!

Маня. Ну, а тепер говори.

Євгеній. Але що вам сталося? Чи ви подуріли, чи що? На цікавість вам зібралося? Нема ту нічо цікавого, проста річ!

Симон. Коли проста, от чому не скажеш?

Євгеній. А нащо вам? Не досить вам того, що жиєм усі враз, маєм що їсти й пити, бавимося, любимося, цілуємося, радуємося і не журимося,— а їм ще забаглося печеного льоду! От би-сте дали спокій та йшли радше спати.

Жан. Ади, який він мудрагель, куди замовляє!

Симон. Ти, серденько, не крути, а говори по правді!

Євгеній. То чого ви мене вчепилися? Що вам з того прийде?

Жан. Щось-то вже в тім мусить бути, що ти так зацукався, мов той кінь норовистий!

Євгеній. Ігій, та бо я також дурень — отягаюся, немов тут не знати що такого. Коли-сте вже так конче наперлися, то нехай буде й по-вашому! Ну!

Маня. Так же ми говори! Гречно, розумно і щиро, так, як тебе вчили! Тям си!

Євгеній. Тільки знаєте, се трошки делікатна історія, тож позволю собі не прямо говорити, як і що, а тільки так, обхідцями,— але ручу вам за то, що як вислухаєте до кінця, то все порозумієте.

Симон. Ну-ну, ми вже зробимо тоту уступку твоїй безвстидності. Тільки говори!

Євгеній. То буде вже тому три роки. Я ще був на другім році права. Ви знаєте, як то я жив: вуйко держав мене остро, під надзором, під контролем, не пускав нікуди, ні між товаришів, ні до театру, на забаву,— нікуди. Я ріс, мов у гробниці,— блідий, слабий, мізерний, моральний, як дитина, і несвідущий, як дитина. Але в мені починала чимраз голосніше говорити молода, гаряча кров, я починав... Тьфу, та о чім се я говорю! Забалакався, та й плету о такім, що вас не обходить!

Таня (*котра слухала дуже уважно*). Як же не обходить? Именно, що обходить!

Євгеній (*незважаючи на неї*). Отож-то одного вечора — гарно було, тепло, місячно — сидів я в своїй цюпці і лютився, думаючи, що ось мої товариші тепер десь повиходили на прохід, балакають дружно, відсвіжуються, гуляють, а я тут сиджу, мов невільник який, і за що, за яку провину? Бо мому вуйкові вельможному не сподобалось дати мені волю! Мені стало так тяжко, так сумно, що я туй-туй не кинувся з вікна на вулицю. А коли відтак я троха вспокоївся, то навинулась ми в голову думка: «Ех, коби чоловік тепер знав, що то буде за два-три роки — чи буде вільніший, чи ні? Легше би ми було!» А тепер отсе ходжу по покою і спімнув о тій хвилі, і пригадало ми ся тото глупе бажання. Здається, що якби-м був тоді знав, що зо мною станеться за ті два-три роки, то певно би-м був скочив з вікна і розбився о тротуар. Се була б єдина пільга, можлива для мене,— та впрочім що ж,— вона й тепер стоїть ми отвором.

Таня. Ігій, ти также щось вигадав! Що ж тобі так долягає і чим гірші ті роки... (*Уриває, видячи, що Євгеній поблід і відвернувсь.*)

Жан. Го́реми-те́реми! От мужчина, а розкудкудакався, мов стара баба. Ти, серденько, зовсім ялові дуби городиш!

Симон (*до Мані*). Ваше королівське величество, я внесу о остріше укарання обвиненого, скоро сейчас не сповнить вашого засуду і не приступить прямо до речі!

М а н я. Говори, небоже, просто: так і так! Скажи що-небудь, успокій нашу цікавість!

Є в г е н і й. Ваша цікавість зовсім пуста, а говорячи що-небудь, я би мусив хіба збрехати, бо правди вам тепер ще не скажу — не можу. А брехати для пустого також не думаю.

С и м о н. То ти насерйо не скажеш нам того?

Є в г е н і й. Чому ні, прийде час, то й самі дізнаєтесь. Але тепер скажу вам тільки то: се діло таке, як той заслонений образ правди, про котрий говориться в старих казках: найліпше не відслонювати його без потреби, бо хто знає, що там криє за собою заслона.

Ж а н. Е, він нас уже байками зачинає годувати! Ну-ну, чоловіче, не мучся! Ми ти силою твоєї таємниці не видрем, а впрочім — ну, впрочім, може, й ми не так-то вже дуже в тім'я биті, щоб чого-небудь не догадуватися!

С и м о н (*киває Жанові*). Жан, чи ти стікся, чи що? А, правда, ти такий п'яний, що й не тямиш, о чім плетеш!

Є в г е н і й (*вжахнувсь*). Ви? Догадуватись? Чого ж ви можете догадуватись?

С и м о н. Ет, слухаєш п'яного штіка! От белендить нісенітниці! Як ми можемо о чім-небудь догадуватись, коли ми не знаємо ні твоїх родинних, ні домашніх обставин, ні нічо!

Є в г е н і й (*з натугою, удаючи рівнодушного*). Ігій, а мені, впрочім, що до того! Догадуйтесь собі на здоров'я, коли вам се приємно. Впрочім, знаєте що,— завтра о тім часі я й сам розповім вам усе до йоти, і то по всій щирій правді. Даю вам слово честі!

М а н я. Слово честі, що розповіш, як і відки ти прийшов до капіталу?

Є в г е н і й. Так.

М а н я. Ну, вважай же, дотримай слова!

С и м о н (*до Жана, відійшовши з ним наперед сцени*). Тьфу, воно, хто його знає, може й не так, як ми догадувались?

Ж а н. А може, він тілько хоче нас позбутися?

С и м о н. Чорт го знає! Його не розбереш: раз сеї, другий раз тої, та й роби з ним, що хочеш!

Ті самі і кольпортер, старий, зігнутий чоловік, несміло всувається через двері.

Кольпортер. Може, добродійство газетку нову позволять: дневники свіжі, політичні й літературні, гумористичні, ілюстровані, тутешні й заграничні!

Симон. Не треба нам твоїх дневників.

Кольпортер. Цікаві новини: телеграми з Франції і Афганістану, нумер по 10 крейцарів. Прошу дуже дати заробити старому!

Жан. Чуєш, старий, паси, а не рий! Раз ти сказано марш, то йди собі на псю мать, бо тя випхнемо!

Кольпортер *(хвилю мовчить, дрижачи на всім тілі)*. Пане, я вже 75 літ прожив і внуків маю старших від вас, а ще-м ні від кого не чув такого слова! Панцю, хто сивого волоса не шанує, той сам сивого волоса не діжде!

Жан *(запінений зі злості)*. Не підеш ти відси, стара собако, бо ти сейчас костї поломлю! *(Прискакує до кольпортера.)*

Кольпортер *(стоїть супокійно)*. Не гарячіться, панцю, не гарячіться! Я як молодий був, то, може-м, був і гарячіший від вас, і нічо з того не вийшло. А налякати ви мене не налякаєте: не таких я видав, та й не налякався.

Жан *(замахується)*. На, маєш! *(Хоче вдарити старого.)*

В тій хвилі прискакує Євгеній, хапає його за руку і відкидає набік з такою силою, що Жан в одній хвилі опинивсь під столом.

Євгеній. Поволі, Жан,— я тут господар, не ти! А вважай, Жан, щоби-с не впав!

Жан харчить, мов скажений, і мечеться по підлозі.

Маня. Ото ми зух, наш Генко! То сила! Ну, я й не гадала! А тепер тя справді люблю! Ходи, най тя поцілую!

Євгеній. Дай ми спокій! (*До старого.*) Перепрошаю вас, дідусю, за свого негречного гостя! Не прогнівайтесь! Він у нас запалько, а ще до того п'яний! (*Присуває крісло.*)

Старий сідає.

Кольпортер. Дякую вам, дякую! Та що, знаю я, що то значить — молода кров! Сам колись був молодим! Але за наших часів що було, то було,— але того не було, щоб так ні з сього ні з того причепитися до чоловіка і змішати його з болотом. (*Хлипає.*) Пане, немало лиха і горя перейшло через мою голову! Адже недармо волос побілів, а плечі згорбились!.. Не дай бог вам тілько перетримати, а вкінці на таке зійти, як я...

Євгеній. Га, хто може знати, на що й ми зійдем! Не прогнівайтесь на мене й за отсе! (*Дає йому банкнот.*)

Кольпортер. Най вам бог стократно надгородить! Дякую, сердечно дякую. (*Встає і збирається до виходу.*) Але прошу взяти газетку — новості всілякі, тутошні й заграничні! (*Кладе газету на крісло і, кланяючись, відходить.*)

ЯВА ТРЕТЯ

Ті самі без кольпортера.

Жан (*котрий між тим піднявся, палаючи зі злості*). Ти, Генку,— я з тобов маю діло!

Євгеній (*холодно*). Я з тобов не маю ніякого діла!

Жан. Ти мене образив!

Євгеній. Ти би, серденько, пішов проспатися, ади, весь гориш, так ти кров до голови вдарила!

Жан (*підступаючи*). Але ти, небоже, з мене не жартуй, бо...

Євгеній. Бо що?

Жан. Хочеш, то на тобі тото скрутиться, що ся мало на тім старім драбі змолоти.

Євгеній (*сідає вигідно на крісло і бере газету*). Я ти раджу, йди спати, а завтра,— знаєш, завтра свята п'ятниця, опікунка всіх хорих на голову, на зуби, на розум та на мозок!

Жан. Що? Ти... мені смієш?

Симон. Іване, ти, бачу, зовсім одурів нині. Чого ти треба?

Жан. Пусти мя, бо зуби не твої!

Симон. Іване, вважай, з ким маєш справу,— не решетися!

Жан. Ну, з ким? Хто мені має до розказу?

Симон (*тягне його наперед сцени, потиху*). Пам'ятай, що, хто знає, може, він справді держить нас в руках! То чоловік такий, що йому все одно — сяк чи так. А нам пощо біди на голову?

Жан. Ет, що мені там! Нічо з того не буде! А я маю охоту натовчи...

Симон (*здержує*). Та що ти плетеш! Ще якби на то прийшло, то хто знає, хто би кого!..

Жан. Що, я би мав датися йому, такому хлисткові? Ні, ніколи!

Євгеній за той час перезирав газету. Нараз поблід, відтак почервонів,— жести, насилу здержувані, виражають внутрішню боротьбу. Він встав і почав швидко ходити по покою. Жан і Симон шепчуть та тягаються на переді сцени.

Таня (*котра досі весь час пильно слідила за Євгенієм*). Геню, що з тобою,— чи ти чогось неспокійний?

Євгеній (*не зважає на неї*). Ей, воліла би-с ми дати спокій!

Маня (*що щось поралась при столі в куті*). Ти, Танька, Генкові дай спокій, бо він нині носиться зі своєю таємницею, як тота курка з яйцем. Не тре перешкоджувати, бо вийде запорток.

Симон. Та хоть би ти, Манька, своїх дотепів не пускала, бо як ся Генко на них заслухає, то готов завтра справді яку каліку сплодити!

Жан. Не потребує аж на її дотепи заслухуватись. Що йно вийде з його голови, то й так не буде здорове!

Євгеній (*блідий з досади, стає серед покою, голосно*). Приятелі мої любі і дорогі приятельки! Думаю, що досить уже вам теребити собі зуби надо мною. Попрощаймося і розстаньмося по добру. Нині послідній день благодаті, а відтак уже надходить плач і скрежет зубов!

Всі. Що, що ти говориш!

Симон. Чи й ти впився та теревені розводиш?

Євгеній. Може, і впився, хто його знає. Так, іменно впився і дістав фантазію. Маю охоту говорити, казку казати. Може, ласка послухати?

Маня. Е, ти з своїми фантазіями! Як єсмо го просили, то не хтів, а тепер би розказував! Казала Феся, що обійдеся.

Євгеній. Ну, як там Феся казала, то казала,— але діло таке, що нам треба попрощатися, і то тепер, туй-таки, бо за кілька хвиль може бути запізно.

Симон (*з переляком*). Або що такого сталося, що? Говори!

Євгеній. Нічого надзвичайного не сталося, а тільки тото, чого мож було і тре було надіятися. Ну, але все-таки для вас воно досить цікава новина.

Всі. Ну, та що такого, кажи вже враз!

Євгеній. Дякуйте богу! Моя таємниця тепер мов отворена скриня — кождому мож в ню заглянути.

Симон (*крізь зуби, лютий*). Чорт би брав тебе з твоєю таємницею! Ага, ось відки він... (*Хапає газету і переглядає*). Ох! (*Читає з гарячковою поквапністю*). Чи тебе лихо! Так і є, як я гадав! Ну, Сеню, твоє щастя, що-сь мав розум та забезпечився. А тепер давай бог ноги! (*Хапає пальто і капелюх і вибігає, кинувши газету.*)

Євгеній. Ха-ха-ха! Ось хлопчак! Як скоро звинувся!

Всі зачудовано поглядають то на двері, котрими вибіг Симон, то на Євгенія, то на газету.

Ну-ну, ніщо дивуватися! Практичний чоловік наш Симон та й годі! Корабель тоне — щури втікають. А сей щур хитрий. Адвокат з нього буде хороший. І забезпечився, каже. Ну, певно,— не такий чоловік, щоб не користав зі спосібності. А ти, Жан, що, не біжиш за ним? Бігай, небоже, а швидко, бо не легко го буде дігнати!

Жан. Чи оба ви постікалися, чи я справді одурів або впився? Куди той галай побіг? І куди мені бічи, за чим, пощо?

Маня (*між тим ухопила газету і погляділа*). Ха-ха-ха! Ось вам розгадка! Ось ключ до його таємниці! Адіть, портрет нашого Геньки коханого. Ха-ха-ха! То знаменитість, коли газети портрета подають,— тільки негречно, що на послідній стороні. А збоку замість біографії ось яка нотатка, слухайте! (*Читає.*) «Львівський суд карний пошукує за академіком Євгенієм Грушкою, котрий перед трьома тижнями щез з міста, вкравши свому вуйкові 30 000 золотих. До всіх урядів поліційних розіслано телеграфічні накази слідити за злодієм».

Жан (*переривае*). Генку, що се таке? То не може бути правда!

Є в г е н і й (*сумно*). Ні, се правда!

Ж а н. То ти направду, теє-то... 30 000, нехай тебе чорт возьме! Я й не гадав, щоб воно так! А шкода, ужили ми за тих три тижні, що ся влізло! Славні часи!

Є в г е н і й. Ну, пропало! Але збирайсь, небоже, та йди, нащо мають тебе зо мною застати. Всі ідіть!

Ж а н. Гм, воно то так,так... А все-таки погань, Геньку,— чорт би брав! (*Збирається, весь дрижачи і силуючись на гумор.*) Ну, що ж, небоже, бувай здоров! Дякую ти за все добре! А як колись здиблемось, то пам'ятай, що маєш приятеля. (*Стискає руку і відходить.*)

М а н я (*збирається також поквапливо*). Ха-ха-ха! І хто би то був гадав! Такий невинний, скромненький, святенький, задуманий, такий, мов складаний цизорик, а він ось що! Ха-ха-ха! (*Сміється насилу, уриває, падає на крісло і вибухає плачем, по хвилі зривається і з затисненими кулаками прискакує до Євгенія.*) Чоловіче!.. Гадино! Я ти очі видру! І ти, ти міг мене самохіть втягнути в таку пропасть? Та чи ти знаєш, що як мене тепер арештують, то я... Ох...

Є в г е н і й. Утікай, ще час!

М а н я. Прокляття на тебе, потворе! У тебе нема нічого, лиш утікай! А хто знає, може, я не хочу втікати? Може, я люблю тебе? Може, я хочу остатись з тобою?.. Та ні, ні, не думай сього! Я ненавиджу тебе! Я чую обридження до тебе, гірше, ніж до он тих підлих. (*Вибігає.*)

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Євгеній, Таня з заламаними руками
сидить на ліжку за заслінкою.

Є в г е н і й (*не видячи Тані, довгий час стоїть нерухомо, далі починає ходити звільна, а відтак щораз швидше по покою*).

Заслона впала — образ таємничий
Вказавсь. Побачили, чого хотіли:
Від всяких мар страшнішу дійсну Правду!
І вни розпирслися, мов прах!
Я сам оставсь!.. Чого-м бажав, те й маю,
На що-м числив, те збулося, тепер
Осталось лиш підчеркнути рахунок

І суму підвести. Що вийшло з того,
Який баланс? Чи стоїть зиску втрата?

Три тижні тому, пізно вніч, ось так
Ходив я дома ще по своїй хаті —
Ні, бре́шу, бо по вуйковій, не сво́їй —
Ходив і думав. Так, як і тепер.
Важка була се хвиля,— може, навіть
Важкіша, тяжча, ніж тепер. Тоді
Я думав: чи брести багном гнилим
І далі, чи вже кинутись зовсім
В глибокий омут?.. Що за біль пекучий,
Розпука, страх, надія заманчива,
І совісті приглушений, хрипливий,
Глибокий крик, і злість за молодий,
Нужденно, в клітці пережитий вік,—
Що за чуття, потужні, суперечні,
Тоді навзаводи ми серце рвали!
Вся людська в мні істота помутилась,
Усі думки мішались, всі вражіння
Зливалися в одно багнисте море,
Давили мя, морозили і гризли,
Аж поки зовсім, зовсім не залляли,—
Я впав, не вдержавсь, з омутом поплив...
І ось я тут!
Огляньмось, де я, що я?
Що перед мнов, а що за мнов? Усюди
Кругом не видно! Пітьма, гидь і холод!...

Ще тепле місце те, де вни стояли.
Ще в вухах ми дзвенять воздушні хвилі,
Порушені словами їх. Ще ось
Лежить той шмат паперу, що, мов грім,
Ударив в наш кружок, веселий, п'яний,
І всіх розкинув, розігнав, розбив.
І хто ж вони? Чим зв'язані зо мною?
Нічим, крім сильного, страшного пута
Провини й зопсуття. Вони втягли мя
Поволі, сміючись, в багно гниле,
Між тим, коли моя душа дитинна
Бажала волі, світла й лук зелених.
Вони тягли мя далі, далі, аж
Над берег омуту,— і що ж за диво,

Що, молодий, гарячий, несвідущий,
Я кинувся в глибінь?.. Вони тепер
Розбіглися, побачивши, що вир,
Страшний і неминучий, ухватив мя
В свої широкі кру́ги, що ось-ось
Передо мнов отвориться вже паща
Бездонная, в котрій пропаду я!
Вони розпирслися, і добре так,—
Як пропадати, то й самому мож,—
Лиш жити, жити... ох, самому годі!
А я так довго сам томився, немов
У клітці пташка,— бився головов
О мур холодний, поки наконець
Хоть підступом, хоть проступком тяжким
Не вирвавсь з кліті!.. І я погуляв,
Зазнав і волі, й щастя, і любові.
І саме в час, коли поча́ло вже
Обридження, мов гадь, в душі будитись
До всього того... саме в час тепер
Кінець приходить!..
А скінчити треба,
Чекати ніщо. Завтра, нині, може,
Нагряне буря, виходу нема!
Та й чо лякатись? Що мене ще в'яже
До всього того?.. Я щасливий, доки
Не думаю ні про́ що, про минуле,
Буду́ще... Тріска, що плине́ спокійно,
Несвідомо по спіненій, бурливій
Ріці!.. І пощо думати, мутити
Спокійну теперішності поверхність
Брудними давніми згадками?.. Сам я,
Свобідний ще, не зв'язаний нічим,
Бо сам порвав всі пута. Так, я цар,
Пан над життям і смертю... Засуд мій
Сповниться без сперечки... Будьмо сильні!..

(*Ходить швидко по покою, трібує свистати веселу арію, потирає руки, і всякими рухами старається сам перед собою [приховати] внутрішню дрож).*

ЯВА П'ЯТА

Євгеній, Таня за заслінкою, а р ф ' я р к а.

А р ф'я р к а (*несміло показується крізь двері*). Позволять пан заспівати?

Є в г е н і й (*обзирається, перепуджений*). Ти... ти що? Чого хочеш?

А р ф'я р к а. Позволять пан пісеньку? Я знаю всіляких, веселих і сумних... (*Бренькає в струни кілька сумних акордів.*)

Є в г е н і й. Чорт побери сумні, співай веселої! Але стій, на випий для охоти! (*Наливає келишок вина і дає.*)

А р ф'я р к а. О, дякую вам, пане! (*Бренькає веселі акорди, задумується, звільна переходить в сумні й співає.*)

П і с н я

Коли моє щастя, як сонце, сіяло,
Крутився круг мене комариків рій,—
Усе мя любило, усе ми сприяло,
Усякий і друг, і приятель був мій,
І кусника хліба я з'їсти не міг,
Щоби не ділити го поміж усіх.

А нині і щастя й достатки пропали,
Приятелів моїх не бачу, нема!
Комарики щезли, і рожі зів'яли,
І сонце не гріє, настала зима.
Приятелі наші —то ті комарі,
Приходять і гинуть у щастя весні.
Тепер коло мене зимової ночі
Засіла невсипна бабуся грижа,
Вся в лахах... Тускліють запалії очі,
І колють, і ріжуть мене без ножа.
Над мене схилене погане лице,
Я рад би пропасти, та час не тече!

Не раз мені сниться, що знов повертає
І щастя, і жизні чудова весна,
Приятелі йдуть, рій комариків грає...
Но глип — надо мною все баба страшна,
Схиляєсь, глядить, чи живий-то я ще...
Ох, згинуть, пропасти!.. Та час не тече!

Євгеній *(за час тої пісні ходив в задумі по покою, нараз вхопився руками за голову)*. Ох, згинуть, пропасти, не бачити нічого більше!.. *(Отямився.)* А, правда, я забув, що ти ту. На! *(Випорожнює кишені і дає їй все.)* Возьми, се послідне, а я не потребую.

Арф'ярка *(вагується)*. Пане, то забагато для мене, я не заслужила тілько.

Євгеній. Заслужила?.. Що се за слово? Я чував його часто, але воно якось темне для мене! Що, коли, як я заслужив?

Арф'ярка. Пан, певно, хорі, я збігаю за доктора.

Євгеній. О, не треба! Що мені доктор поможе? Та й, впрочім, ні, я не хорий, я тілько, знаєш, так... трошки п'яний. Бери ж си те ось... най ми не заважає. *(Зсипує їй у подолок.)*

Арф'ярка. Дякую пану. Може, ще що заспівати?

Євгеній. Ні-ні-ні, не треба! Йди собі!

Арф'ярка *(відходячи)*. Пан такий добрий, а так щось дивно поводиться, гий сам не свій! *(Відходить.)*

ЯВА ШОСТА

Євгеній, Таня.

Євгеній *(знов починає ходити)*.

Не заслужила!
Ось слово! Дивно, досі тисяч раз
Я чув те слово, і нічо! А нині,
Відай, у мене нерви дразливіші,
Що так глибоко мя воно вразило!
Прокляте слово! Рій гадок і пи́тань
За ним, немов за маткою, летить!
Ось я жив досі,— ну, возьмім, що жив,
Лиш рік, лиш три неділі, але так жив,
Як міліони, міліони їх
І дня одного на цілім віці
Не прожиють! Я черпав з повних джерел
І повними відра́ми! Але чим же
Я заслужив на те? А ось мій вуйко!
Родився дідичем, продав село,
Жиє в достатку,— чим же заслужив
І він на нього?.. Ні-ні-ні, брехня

В тім слові! Мож і брати все, і жити,
Не заслуживши!..

Таня *(встає і виходить)*.

Ні, не мож, мій милий!

Євгеній *(злякавсь)*.

А ти... ти що тут робиш? Чом не йдеш,
Не втечеш геть з тамтими?.. Я гадав,
Що й ти пішла!

Таня.

Мені нікуди йти.

Євгеній.

Як-то нікуди? Світ широкий! Як
Жила-с в нім досі, то й відтак потрафиш.

Таня.

Ні, не потрафлю. Що було — минуло,
Не вернеться,— ти сам же се сказав.

Євгеній.

Но ти хіба не знаєш, що за мнов
Шукають, що за хвилю, може, тут
Прийдуть... возьмуть мя...

Таня.

Що мені до того?
Возьмуть тебе — то, чень, мене не лишать.

Євгеній.

Що? Ти могла б... іти... в тюрму... зо мною?

Таня.

Не то могла б — а мушу, бо інакше
Не можу.

Євгеній.

Чом не можеш?

Таня.

Бо тя люблю.

Євгеній.

Мене? Хіба ж забула ти, хто я,
Що я за чоловік? Хіба-с забула,
Що я... я злодій?

Таня.

Що мені до того?
Се діло твої совісті і суду.
А я ж хіба що краще? Я хіба
Не витручена з-поміж людей, хіба
Не нап'ятнована знаком погорди
Від всіх, що чесними себе вважають?
Тепер ми рівні!

Євгеній.

Но чого ж ти хочеш?

Таня.

Нічого, лиш остатися при тобі,
Ділить з тобою все...

Євгеній.

Не буде сього,
Не може бути!

Таня.

Чом не може бути?
Хіба ж і сього я не варта?

Євгеній.

Жінко,
Не рви ми серця, не позбавляй сили,
Тепер, коли найбільш ми сили треба!
Іди собі! Покинь мя! На любов
Не заслужив я.

Таня.

Ти гадаєш, що
Любов — то так, як гроші: той лишень
Повинен брати їх, хто заслужив?
Ні-ні, любов — то сонце, що сідає
На заслужéних і не заслужéних!

(Вибухає голосним плачем.)

О боже! Що мені! Яким я правом
Говорю про любов, я, що...

Євгеній.

Кохана!
Богине, д'яволе, іди від мене,
Дай вмерти ми спокійно!

Таня *(живо)*.

Вмерти? Що?
Що ти сказав?

Євгеній.

Нічо-нічо! Даруй,
В замішанні, в розпуці вириваєсь
Не раз із уст таке щось, що й на ум
Не забрело ніколи!

Таня *(кидається йому на шию, плачучи)*.

Геню, любий,
Єдиний, до котрого гарячіше,
Живіше серце біднеє моє
Забило, друже мій, що ти гадаєш,
Що хочеш діяти? Чи справді, може,
Страшная, чорна думка в голову
Тобі засіла? О, скажи мені
Все щиро, вилий здержуване горе!
Тобі полегшає!..

Євгеній.

Нема коли!
Ти мусиш геть іти, лишити мусиш
Мене самого. Я ще маю дещо
Приладити, щоб, як прийдуть за мнов,
Щоб я готов був.

Таня.

О ні-ні, я знаю,
Ти хочеш лиш позбутися мене.
Ну, добре, як така незмінна воля

Твоя, то я піду, не стану твоїх
Послідніх вольних хвиль смутити!

(Збирається до відходу.
Євгеній мовчить і ходить по покою.)

Друже,
Бувай здоров! (*Подає йому руку.*)

Євгеній *(дає руку, силуючись бути рівнодушним).*
Бувай здорова!

Таня.

Що ж,
Нічо ми більш не скажеш на прощання?

Євгеній.

Ах, правда! (*Шукає по кишенях.*)
Що ж, нічо ми не осталось.
Отсей послідній крейцар. (*Кладе на стіл.*)
Але ні,
Ось мій годинник, ось перстені — на!

Таня *(відвертається).* Нехай і так! Що ж,
дякую й за те!
Жебрачка-ді і просить на відхіднім
О милостиню!.. Що ж, хіба не правда?
Жебрачка я, і найнижчóго роду!
Жебрачці дасть хто хліб, хто крейцар, хто що,
Мені ж — хто згірдне слово, хто зневагу,
Погорду та униження!.. Біг заплать!

(Плаче і йде до дверей.)

Євгеній *(хвилю стоїть, відтак кидається і обнімає її).*

Постій! Ще хвилю! Цить!.. Ох, коб ти знала,
Які ти люті змії — не думки —
У мні збудила своїми словами!..

Таня.

Чого ж ти хочеш?

Євгеній.

Стій, зажди, хвилину
Послідню... будьмо разом!

Сідають на софці.

Таня *(крізь сльози).*

Чом послідню?
Пощо, пощо прогонюєш мене?
Я радо до тюрми піду з тобою,
В тюрмі ж не вік сидіти... А відтак,
Відтак знов воля... і нове життя,
Щасливе, вільне...

Євгеній.

Ні-ні-ні! Пропало,
Се не для мене бесіда! Ще хвилька,
Отся, послідня... і відтак... Ну, проч,
Погані мислі! Серце! Пригорнись
Близенько, тут... Отак!.. О, як же любо,
Як солодко, спокійно, ясно, тихо...

Таня.

Ти любиш мя... хоть трошка?..

Євгеній.

Проч з тим словом,
Мерці не люблять! Для живих любов!..

Таня.

Мій милий, чом же ти таке говориш?
Пощо себе самого доводити
Аж до розпуки?

Євгеній.

Пст! Мовчи о тім!
Тепер не хочу о нічім я чути,
А тільки чути, як тривожно б'єсь
У тебе серце, чути віддих твій
І бачити твоє лице бліде...
Ох, коб так перед роком ще така
Одна-одніська хвиля... Але що,
Пропало!..

Таня.

Ні, мій милий! Розповідж
Мені по правді все, що намогло
Тебе до сього... проклятого діла.

Євгеній.

Пощо ж тобі се знати? І пощо
Мені нагадувати всю ту погань?
А впрочім, ні! Розкажу! Так і буть!
Я сирота, вітця не знав, ні мами —
Маленьким ще по смерті родичів
Узяв мя вуйко на виховання.
Він був вдівець, бездітний... Походив
З старих магнатів роду. Доки ще
Тривала панщина, він жив в селі,
У свóїх добрах,— і пищав народ
Та плакав днинськи, і молився, і кляв,
Стогнýчи під його важков рукою.
Пізніше ще з тривогою, з лякóм
Шептали ми малому слуги часто
Страшнії повісті про лютість пана,
Про безсердечність, про немилосердну
Завзятість, гнів його й захланність. Я
Дрожав і плакав, слухаючи їх,—
А вуйка свóго я боявся відмалу,
Мов найстрашнішого з страшних звірів.
Минула панщина. Він аж трохи́
Не дерсь по стінах, тижнями цілúми
В покоях запирався, бив і товк
Все, що попалось му під руки,— так
Вразила і обурила го воля,
Ненависна для нього «хлопська воля»!
Но годі! Сталось! Ради не було...
Йому село обридло, спродав все
Жидам і перенісся в місто.
Ось який
Був мій опíкун. Наче птах у кліті,
Так ріс я в нього. Страх зміцняв неволю.
Учителі, котрих ми він наймав,
Вбивали в голову мені всю гниль стару,
Всю вуйкову мораль... Я ріс, немов
Трава в пивниці. Рік за роком біг,

А я, мов той слизняк, в страсі, потиху
Ходив на пальцях перед вуйком,— крім
До школи — й поступом одним нікуди
Не смів піти, товаришів ніяких,
Книжок ніяких,— словом, мов в пустині!
Но йшли літа, я ріс, будилась кров...
Я зразу нудь почув якусь, усе ми
Обридло, не займало мя нічо,
Я, мов планіта, плентавсь по кутах,
Но все ще я мовчав, хилився, не смів,
Мені вже два́дцятий минав, вступив я
На університе́т — дитиною
Такою, як був десять літ назад.
Мій вуйко навіть думати не думав,
Щоб дати ми як-небудь більшу волю.
Нехай було спізнюся на хвилинку
За назначе́ний час, так зараз вуйко
Допитуєсь, і лає, й гро́зить. Словом
Я був дитиною, і він провадив
Мене за руку... Отоді-то я
Пізнавсь з отсими... Ах, пощо я мусив
Пізнатись з ними? Чом заприязнився
Я саме з ними? Таж були там другі,
Хороші, чесні люди!.. Ну, та видно,
Що вуйків гніт, тиранія і довга
Неволя зопсували мя. Я став
Їх кумпаном. Вони незначно зразу,
Но все сильніше, дужче, мов п'явки,
Впивались в мене і, мов ті сирени,
Тягли мя звільна, злегка в пропасть...
Не хочу й згадувати тих проклятих
Часів, коли я з нутровою дрожжю,
З огнем жадо́би в крові молодій
Ступав на ту дорогу, по котрій
Аж осьде-м ся загнав!.. Що налютився,
Навикрикався і нагрозився мій вуйко,
Що я натерпівся докорів, кар
Від нього — все було дарма! Я був
В скаженім ро́згоні, мов та вода,
Що розірвала таму. Я чим раз
Бистріше гнався у пропасть, стратив тямку,
Чуття, розвагу, наче загорілий.
Так рік минув — і я, немов у чаді,

Зробив тото, що сталось. Я отямивсь
Аж геть пізніше — вже було запізно!
Та й, впрочім, ні — хоть би й тепер ще мож
Вернути, я би не вернув до кліті!

Таня.

Мій милий, бідний Геню! Так і є,
Як я гадала! Винен ти, то правда,
Но другі ще винніші в тім, ніж ти.

Євгеній.

Винніші або й ні — се не моя річ,
Для мене все скінчилось. Я здобув,
Чого-м хотів,— зазнав розкоші й волі,
Зазнав усього, від чого́ хотів
Відгородить мя вуйко хінським муром.

Таня.

Ей, Геню, Геню, се життя — то море.
Тобі здаєсь, що ти зглибив го все,—
А ти заледво кут один зглибив.
Ти не зазнав усього, що в житті
Ущасливити може чоловіка,—
Бо якби так, то ти би був щасливий,
А ти був п'яний, але не щасливий!

Євгеній.

Я п'яний був?

Таня.

Так, п'яний!

Євгеній.

Що ж по-твому
Значить щасливим бути?

Таня.

Я не знаю,
Но чую серцем, що щось є таке,
Що може нас щасливими зробити.

Євгеній.

Ні-ні, не говори ми вже про щастя,
Не треба! Досить!.. Час уже розстатись.
Тобі — шукати пристанівку-долі,
Мені — готовитись в дорогу в край
Незнаний, темний і страшний. Ще раз,
Раз поцілуй мене.

Цілуються.

Тепер... прощай!

(Вириває́ться з її обнять.)

Таня тихо відходить.

ЯВА СЬОМА

Євгеній *(сам. Довга мовчанка.)*

Коли б в житті можливе інше щастя,
То я би був здобув го...
А, забув!
Я іншого не заслужив!..
Но чим же
Мож заслужить на нього?..
Чорт бери
Такі думки! Вони лиш дармо силу
Мою, немов кертиці, підривають!
Та годі, тре рішитись раз. Хвилина
Страху, мов чорна блискавка... відтак
Секунда болю,— і скінчилось все!..

(Іде до вікна.
Побачив лежачий на столі крейцар.)

А сесь ту чо?.. Чому не йдеш і ти
Туди, куди пішли таких, як ти,
Сотки,— ні, тисячі та сотні тисяч?..
Отсесь послідній!

(Бере крейцар в руку і вдивляється.)
Мідь брудна, на ній
Печаті стерті. В чиїх се руках
Вони так стерлись? Чий то піт на міді?..
Хто знає, може, баба заробляла
На нього днину тяжко, а відтак

Цілúми місяцями го тулила
За пазухов, щоб заплатить податок
За бідну, вповзвалену хатину?..
Хто знає, може з рук твердих, мужицьких,
Їх потом-кров'ю обкипілий, він
Дістався жидові за стухле збіжжя,
Котрим на переднівку хлібороб
Дрібнії діти мусить годувати?
А кілько раз він бистро перемчавсь
Через товсті, пухкії, неробучі
Жидівські, панські руки — перемчавсь
На то лиш, щоб привести за собою
Громаду других, переллятись в срібло,
У злото?.. Кілько раз сесь кусник міді,
Брудний і витертий, кружив, мов кров
У тілі, то в високих верствах, то знов
У найнижчих — у гніздах дармоїдства
І розкоші, то в гніздах нужди, горя,
Розпуки... Тьфу, чорт побери!

(Кидає крейцар на стіл.)

Який
Диявол мислі ті навів на мене?
Пощо вони? Ну, швидко, крок один,
Вікно близенько, відчинить не штука,
А далі — крок один... Лиш сміло, сміло,
Не думавши!..

(Ослаблений, хитається, сідає і закриває лице руками.)

І він мені дістався,—
За що?.. Чи я хоть заробив на ньго?..
Тепер він своїм витертим лицем
Глядить на мене в ту страшную хвилю
Розпуки... Він оставсь ми вірним, мов
Товариш... В нім ствердніла людська праця,
В нім людський піт в кришталь ся зсів...
Він кличе
До мене: «Праця! Заслужив...»
Прокляття!..
Запізно вже — я силу змарнував!..
Гей, швидко, швидко!.. Чу! В подвір'ї гомін,
Стук, бесіда... Ідуть, ідуть за мною!..

(Зривається і замикає двері.)

Так хоть на хвилю безпечніше!

(Бігає по кімнаті, тремтячи.)

Так!
Не заслужив... І кличе: «Праця! Праця!..»
Товариш вірний... Проч, прокляті мислі!
Лиш сили! Сміло, очі зажмурить...
Хвилина... Праця... заслужив... життя...

(Кидається до вікна, відчиняє.)

Ух, холодно! Як темно!.. Швидко, швидко!

(Відскакує від вікна.)

Нема відваги! Боже!.. Ні, не чує!..

(Хапає крейцар.)

Ти, людська праця, піт і кров, пімстись
На дармоїді і додай ми сили,
Хвилинку сили, щоб раз-два — підскочить
На примурок — і вділ...

(Кидається до вікна.)

Так, так! Прощай,
Мій світе білий, земле, люди, сонце...

Гримають до дверей, він відскакує від вікна.

Га, що се? Чи направду вни за мною?
А може ні?.. Ха-ха-ха! Ще надія!..

Гримають сильніше.

Проч, проч, життя!.. Не заслужив... Без праці...

(Зупиняється і стоїть, мов оголомшений.)

За дверима гримання, гомін, чути голос Тані:
«Геню!»

Га, правда ваша! Те життя немов
В кліщах держить мя, не пускає! Годі
Боротися! Що заварив, те й пий!
Туди дорога!

(Відчиняє двері.)

Комісар і поліціянти окружають його,
в сінях видно Таню між двома поліціянтами.

Заслона спадає.

РЯБИНА

КОМЕДІЯ З ЖИТТЯ ПІДГІРСЬКОГО НАРОДУ
В 3 ДІЯХ

[Перша редакція]

ОСОБИ

Кирило Рябина, начальник громадський.
Матрона, його жінка.
Клим Казидорога, старий чоловік, сусід Рябини.
Феська, його друга жінка, літ 20.
Гнат Бовт, старий селянин.
Семен Перун, писар громадський.
Комісар від староства.
Чоловіки, жінки, дівчата, діти.

Діється в наших часах в однім підгірськім селі.

ДІЯ ПЕРША

Цвинтар перед церквою. В глибині сцени церква, праворуч дзвіниця. Насередині грубе рябинове дерево. Люди в недільних строях тільки що повиходили з церкви і стоять купками на цвинтарі, гуторячи. З церкви раз у раз виходять нові люди. На самім переді Семен Перун, громадський писар, з-міщанська вбраний чоловік літ коло 30, з вусом, по-вояцьки підкрученим, переглядає проходячих повз нього сільських дівчат. До нього підходить Гнат Бовт і кланяється.

ЯВА ПЕРША

Гнат Бовт. Слава Ісусу Христу, пане писарю!

Семен Перун *(озирнувсь, строго)*. Слава навіки! А що там такого?

Бовт. Та, хвалити бога, нічого такого. От деньок дав бог гарний, житце через тиждень дійде, коби-то позбирати щасливо!

Перун відвернувсь і мовчить.

А я вас, пане писарю, хотів щось запитатися.

Перун. Ну що? І чому б відразу не запитати, тільки колесити? І деньок, і житце, і бог зна що! Так і видно відразу, що бовт, аби бовтати!

Бовт *(кланяється)*. Та не гнівайтесь, будьте ласкаві, пане писарю. Чоловік, вибачте, старий, то привик старими дорогами ходити, а тепер молоді, то просто ріжуть, як той казав, поперед батька в пекло. Ну, та я хотів запитати вас... Ви були вчора в місті?

Перун. Був, або що?

Бовт. І на тім суді були?

Перун. На якім суді?

Бовт. А на тім, що от пан начальник з Казидорогою судилися.

Перун. Був і на суді.

Бовт. Ну, то добре. То ви будете мені могли правду сказати, як то там було. Чи то правда, що начальникові присудили те поле, що було в праві?

Перун. А певно, що присудили. Він уживає цілий рік, ну, то й виграв провізорію, то чого ж іще більше треба?

Бовт. Гм, та то ніби правда, що більше нічого не треба. Уживає, виграв провізорію та й годі. А не було там о тім мови, яким способом пан начальник посідає тото поле?

Перун. А що то кого обходить?

Бовт. Гм, та то певно! Що то кого обходить, що в живі очі видер, зрабував! То нікого не обходить. Досить, що цілий рік посідає.

Перун. А ти, старий дурню, що се таке говориш? Кому видер, кому зрабував? А чи знаєш ти, що тебе за такі слова до Іванової хати запруть? Ну, говори, говори, кому видер?

Бовт. Та кому ж би, як не Казидорозі. Як його перша жінка вмерла, а Рябинова була сестра по другім вітці, то Рябина відобрав у нього те поле, ніби то його сестри було. А то була тої сестри вітцівщина, та й ту небіжка, вмираючи, при свідках свому чоловікові лишила.

Перун. Ади, як він то виложив! Хто би то гадав, що Бовт та може бути таким адвокатом! А скажіть-но мені,

пане коморніку, що вам Казидорога заплатив, що ви за ним торби носите? Га?

Бовт. Та я за ніким торби не ношу, але що правда, то правда. Я тільки за правду стою.

Перун. Ну, то дурень же ти, хоч старий! От де вибрався за правду стояти! Було йти там на суд та свідчити за своїм Казидорогою.

Бовт. Та я ходити ходив, але мене туди не пустили. Кажуть, коли вас не кликано, то видно, що не треба.

Перун. Ну, то чого ж від мене хочеш?

Бовт. Та нічого, я тільки хотів рехтельно довідатися, як тота справа стоїть. Бо то, видите, ви, може, того й не знаєте, бо ви чужосільний. Казидорога мені давній товариш. Разом ми і на Поділля ходили в тісні роки, і ліпотентами громадськими разом були, до самого губернатора до Львова ходили. Ну, а тепер господь судив так, що він зятем моїм зробився, доньку мою взяв за себе.

Перун. Що? Як? То то Казидороги жінка — то ваша донька?

Бовт. А так, пане писарю, від другої вже жінки. Два сини були, та оба ще в прусській війні погибли. Тілько всьої родини мені лишилося, що вона. А тут чую нині — господи, а се що таке?

ЯВА ДРУГА

Під час тої розмови людей назбиралося ще більше, гомін на цвинтарі. Вкінці виходить з церкви Казидорога, за ним його жінка Феська, Матрона Рябиниха і ще деякі жінки. Казидорога зупиняється в притворі церковнім, приставляє до стіни драбину і знімає з високого кілка величезне залізне путо з колодкою, злазить вниз і йде, побрязкуючи путом, на середину сцени.

Один чоловік. Куме Климе, а вам що такого приплило?

Другий. Що то, цюпасом кого поведете?

Третій. Ци, може, злодія якого зловили та кувати хочете?

Казидорога. Так, панове громадо, злодія! Злодія хочу публічно закувати! Злодія, що мені жити не дає, що мене з світа згонить, що на нього не можу права ніякого знайти! Ось той злодій! *(Обкручує путом рябинове дерево і замикає путо на колодку.)*

Один чоловік. Тю на тебе, куме, а ти що робиш?

Другий чоловік. Чи з глузду зсунувся на старість?

Третій чоловік. І що тобі святе дерево вчинило?

Казидорога. Дерево? Хто казав, що дерево? Не дерево, панове громада, а отсей *(показує на дерево)* рябина!

ЯВА ТРЕТЯ

Ті самі і Рябина виходить з церкви і наближається.

Рябина. Що тут за гармидер такий? Хто тут моє ім'я виволує?

Люди розступаються. Рябина побачив обкручене путом дерево і стає здивований.

А се що таке? Хто се зробив?

Казидорога. Я, пане начальнику.

Рябина. А то що має значити? Чи ти, старий, одурів, чи з розуму сплив? Та за що дерево путаєш?

Казидорога. Бо причину маю. Хочу злодія на суд громадський позивати.

Рябина. Злодія? Якого? Що в тебе дерево вкрало?

Казидорога. Зараз, пане начальнику, зараз усе покажеться. *(Стає на могилці.)* Панове радні, панове урядники і ви всі, панове громадо! Чи ласка ваша мою річ вислухати?

Всі. Говоріть, говоріть!

Казидорога. Позиваю перед ваш громадський суд отсього рябину *(показує на дерево)* за мою тяжку кривду, за очевидний рабунок мого поля, за потоптання моєї честі, за зневаження моєї старості, мого сивого волосся! Розсудіть нас, панове громадо, бо як не розсудите, то, бігме, не знаю, що з нами буде!

Перун *(під час тої мови підійшов до Рябини)*. Пане начальнику, та то він против вас громаду бунтує.

Рябина. Що? Против мене?

Перун. Авжеж! Хіба не чуєте: і про поле згадує, і про честь? Здурів старий!

Рябина. Е, най собі дурень говорить! Що він мені зробить!

Казидорога. Зачалося моє нещастє з того поля, що моя перша небіжка на мене записала. На то свідки є.

Ага, скоро тілько ми її поховали, а той людоїд *(показує на дерево)* до мене: «Віддай поле! То моєї сестри!» А вона йому така й сестра, що її батько, повдовівши, з його матір'ю оженився, їй вже тоді десять літ було. А тото поле— то її вітцівщина. Кажу я до нього, як до доброго: «Куме, бійся бога, яке ти маєш право до того поля?» А він до мене: «Ти не питай, яке я маю право, але ти сам ніякого не маєш, а ми з вітчимом його десять літ обробляли». — «Але мені,— кажу,— небіжка записала, як свою вітцівщину».— «Покажи письмо!» —каже він мені.— «Та без письма записала, при свідках, при людях».— «Дурний ти з своїми свідками,— каже він,— а був при тім нотар?» — «Не було»,— кажу.— «Ну, коли не було, то віддай же поле без біди, без клопоту». Ну, що йому, ненажері, було казати? Плюнув я та й пішов. Гадаю собі: «Наверни тебе, мати божа, на суху вербу, щоби-с з нею гризся, а не на мене, старого!» Ага, дивлюся я на другий день, а мій Рябина оре моє поле. Виходжу до нього: «Що, куме, робиш?» — «Що видиш»,— каже. «А бога не боїшся?» — «Якби-м,— каже,— бога боявся, то би-м до церкви не ходив».— «А сумлінне,— кажу,—маєш?» — «Маю»,— каже. «Ні,— кажу,— не маєш, бо якби-с мав, то би-с мене, старого, немічного, так не кривдив!»— «Отже ж я тобі покажу, що маю»,— каже він та й за тим словом як заїде мене межи очі кулаком, аж я пам'яті лишився.

Рябина. Ти брешеш, стара собако, бо ти перший по моїх волах ударив!

Казидорога. То ви, пане начальнику, щось говорите? Та я не про вас, а про сього окаянника, злодюгу та хапугу, о! *(Показує на дерево.)* А ви у нас, славити господа, чесний чоловік і начальник громадський! Чи я так кажу, панове громадо?

Громада. Гм-гм! Ну, говоріть дальше, говоріть!

Казидорога. Як кинулися на мене він і його слуги, як почали мене бити, то я три місяці з хати не міг вийти. А він тим часом поле виорав і засіяв, луку скосив і забрав сіно, на облозі коні пас — ну, вживав та й годі. А я, старий, тим часом стогнав у хаті — що я мав йому казати? Видужав я, треба було для дому помочі шукати. Оженився, та й тим часом цілого півроку минуло. Тепер я до поля, а він каже: «І не підступай, моє!» Я зігнав його слугу з кіньми, повикидав його тички, а він на мене провізорію. Засвідчився своїми нахлібниками і виграв.

Що мені, бідному, робити? Вдався я в процес. Не так мені о те поле йде, як о мою правду. Бо як чоловік бачить, що так правду під ноги топчуть, то й жити на світі не хочеться. Пішла моя справа по судах, а він узяв та й підкупив мого адвоката, і я програв.

Рябина. А ти, старий дурню, відки знаєш, що підкупив? Хто тобі се казав?

Казидорога. Та я не про вас, пане начальнику, хорони господи! Таже ми всі знаємо, що ви у нас нікого не підкупуєте! Правда, панове громада?

Громада. Гм-гм! Ну, говоріть дальше!

Казидорога. Вийшли ми вчора з суду, став я коло воза та й плачу. А він приходить та й каже: «А що, треба ти було того? От маєш!» — «Ех,— гадаю собі,— господь би тебе побив, вороже темний! То ти не досить, що мене обдер, як ту липку, і поле забрав, ще й кошти платити мушу, і все безневинно, а тепер ще сміешся?» Як відвину отсю руку, як не ценькну його в папушу, аж кров'ю заслинився. «Так ти,— каже,— б'єш?» — «А ти думав, що як?»— кажу я. «Ну, чекай же,— каже він,— покажу я тобі не такої!» Сів на віз та й поїхав.

Перун *(до Рябини)*. Пане начальнику, та се він усе про вас!

Рябина. Ну, та що? Нехай каже. Хіба я боюся! Досі все правда.

Перун. Але як дальше також правду розкаже? Про вчорашнє?

Рябина. Про яке вчорашнє? Про те? Агій, чень же ще не вдурів.

Перун. Ей, пане начальнику, біда буде! Я би вам радив, перервіть ви його мову, розженіть людей.

Казидорога. Ледве я додому приїхав, аж тут десятники вже на мене чекають. Взяли мене та й повели до коршми. Приходжу, а отсей окаянник (*показує на дерево*) сидить за столом, а круг нього ціла банда п'яних. «Зв'яжіть його!» — крикнув він. Я не боронюся, бо виджу, що їх сила. «Вліпіть йому на початок!» — командирує. Положили мене, дияволи, таки на поміст, як зачали бити, як зачали бити — вже я думав, що дух з мене виб'ють. Далі він сказав: «Досить! А тепер, пане писарю, напишіть йому на шкірі квит, щоби знав, кілько дістав, і щоби мав чорне на білім, бо, може, знов схоче процесуватися». Писар п'яний був, скочив, схопив гачок зелізний

від кухні та як не шкрябоне мене по голім тілі, аж я звився з болю. Ба, та ще не кінець на тім. «Ну,— каже сей окаянник,— а тепер я ще припечатаю!» Та й взяв громадську печать, розпік на огні та й трах! Аж м'ясо зашкварчало! Тоді мене, зв'язаного, до жидівського хліва.

Матрона *(виступає наперед)*. Куме Казидорого, що се ти говориш?

Казидорога. Святу правду.

Матрона. І против кого?

Казидорога. Проти отсього злодія, дводушника та нелюда, против рябини! *(Показує на дерево.)*

Матрона *(прискакує до свого чоловіка)*. А ти, Кирило, чуєш, що він говорить?

Рябина. Чую, не позакладало.

Матрона. І знаєш, против кого він се говорить?

Рябина. А мені що до того? Най говорить, против кого хоче, аби лиш не против мене.

Матрона. Не против тебе? Та невже ж ти не розумієш, що се все до тебе пито?

Рябина. Він же сам казав, що ні.

Матрона. Чоловіче, та як то правда, що ти так збиткувався над таким старим чоловіком, та ще й кумом, то я тобі не то печать, а й очі повипікаю! Я не хочу, щоби мене і моїх дітей люди публічно виволували та проклинали! Зараз ми кажи, правда то, що він казав?

Перун *(бере Рябину за ліве рам'я)*. Ні, кумо начальничко, неправда! Бреше старий! Перепився та з розуму з'їхав, а тепер сухі дуби плете.

Казидорога. Сам ти брешеш, шушвальку мерзенний! Сам з круга спився!

Перун *(підступає)*. Що? Що? Що ти кажеш? Мабуть, не знаєш ще моєї руки? Хочеш?

Казидорога. Люди добрі, гляньте ви на те опудало! Доки ви ще дасте такому поганцеві над собою орудувати?

Перун. От я тобі покажу поганця! *(Замахується.)*

Бовт і другі люди хапають його за руки.

Бовт. Гов, заволоко! Тут святе місце, знаєш?

Громада. Зась, набік! Коли суд, то суд! Судімо справу! Судімо справу!

Перун *(вириваючись)*. Та чого ви ревете, баранячі

голови? Та яке у вас право судити? Свині йдіть завертати — то ваше право!

Бовт. Ага, то тільки ви маєте право нас зі шкіри драти, над людьми збиткуватися? Ні, годі вже вам! Понині стало.

Другий чоловік. Податки позакрадали, а тепер другий раз збирають.

Третій чоловік. Три роки школу ставили, та й досі ні школи, ні грошей, ні дерева!

Четвертий. Громадськими плотами в печі топлять, а ти, громадо, городи!

Всі гуртом. Ні, годі вам над нами збиткуватися, годі нашу кров ссати!

Матрона (*до Рябини*). Скажи, скажи, чи то правда, що кум на тебе говорив? Зараз скажи! Сам скажи, я хочу твоє слово почути.

Рябина. Та коли я його печатав, то най покаже тоту печать!

Казидорога. А не діждеш ти, куме, щоб я на свою стару голову ще й прилюдний сором брав!

Перун. Видите, люди, видите? Сам себе видає, що бреше! Не хоче показати!

Феська. Ах ти, підбрехачу! Ах ти, гольтіпако! Та почекай же ти, навчу я тебе, як мому чоловікові брехню завдавати!

Перун (*торгає її за рукав, стиха*). Молодице, не дурій!

Феська. Сам ти дурій та по стінах дерись! Люди добрі, послухайте ще й мене! Мій чоловік ще не все розказав. Як його повели, я сама лишилася в хаті, перелякана до смерті, а далі як заплачу. Сиджу та так плачу, аж заходжуся. В печі вигоріло, лиш каганець мигкотить. Що мені, бідній сироті, робити? Аж тут чую — гуп, гуп попід вікнами. Входять вони, оті два дводушники, писар і війт. Я аж пополотніла. Питаюся їх, де мій чоловік, а вони сміються. Виджу я, п'яні-п'янезні, як ніч. Ой лишенько моє! Далі отсей старий безвстидник (*показує на Рябину*)...

Перун (*прискакує ззаду і затулює їй рот*). Пане начальнику! Чуєте, вона образила вашу честь! Зараз кажіть взяти її під арешт!

Рябина. Гей, присяжні, під арешт її! Беріть, в'яжіть! Не слухайте, що вона говорить! Ще нині по жандар-

мів пішлю, ураз із її чоловіком скувати кажу і скованих до міста відішлю! Овва, а то що таке! Що ви собі гадаєте, люди, га? Бунтувати задумали? Хто вам голова? Хто вам начальник? Кого маєте слухати?

Феська (*пручається в руках Перуна*). Пусти, поганче, пусти, бо очі видеру!

Перун. Присяжні! Чули, який наказ був? Беріть її!

Казидорога (*вхопив Перуна за плече і шпурнув набік*). Проч! Се моя жінка! Се тобі не вчора!

Матрона (*до Рябини*). Овва! А ти чого розвередився та розприндився? Побоявся, що правда наверх вийде? Ні вже, годі тепер встидатися, вчора було встидатися! От який ти в мене чоловік! От яка твоя віра! Тьфу! Говоріть, кумо, говоріть дальше!

Феська. Почав він, люди добрі, підступати до мене, налазити чимраз ближче, та все мені своїм п'яним язиком таке лепече, що й вимовити встидно! Я не много думала, як відвину руку, як не трахну поза уха!

Баби. Отак йому, отак йому треба! Най не лізе в чужий горох!

Чоловіки. А, ладно! От начальник! От порадник наш! Гарно, славно!

Матрона. Чоловіче! Та ти мені не маєш чого й додому приходити. Що є горшків, і мисок, і череп'я в хаті, то все на твоїй голові порозбиваю. От до чого ти довійтувався. А я казала та говорила: «Сиди, Кирило, в хаті, не рипайся! Не пхай, Кирило, в громаду рило!» Ні не послухав! Маєш тепер честь, маєш і повагу між людьми!

Феська. Як той спіймав облизня, тоді писар до мене, хотів схопити мене півперек. Але я, на щастя, запопала в руку маглівницю, як го не заїду по тім'ю, аж присів. «А,— каже,— молодице, то вже не жарт!» А тут дивлюся, а йому по обох висках кров юшить, аж на землю капає. Тоді я за хлібом, нажвала, заліпила та й випровадила їх з гонором. А про чоловіка нічого й сказати не хотіли. Аж десятник зайшов та сказав, що його мучили і в хлів заперли, то я таки поночі побігла та випустила. А що, пане писарю, може, скажеш, що й се неправда?

Перун. Та брешеш ти, молодице! Снилося тобі! Я тебе й не бачив, а про твою хату не знаю, де вона й стоїть!

Феська (*хапає його за волосся*). Брешу? А покажи-но тім'я! Покажи, там ще мусить бути мій вчорашній

хліб наліплений! *(Віддирає хліб і показує людям.)* Нате, люди добрі! От вам знак! Видите, закровавлений хліб, той сам, що я вчора наліпила! А що, брешу?

Матрона. Господи милостивий! Побила мене гірка година та нещаслива з тим війтівством. І що би-то п'яниці та темному-недрукованому до того братися? Залізе до коршми та й заливається. А отой деришкіра віссався в нього, як кліщ в ягня, та й повертає туманом, куди хоче! І що вже мені робити, й сама не знаю! Дванадцять кар уже заплатили, три корови продали, а що карних післанців нагодувалися за тих сім літ, то й не злічити! Люди добрі, громадо гідна-поважна! Змилуйтесь над моєю головою, скиньте ви його раз із того війтівства! Виберіть кого іншого! Адже маєте тут й письменних, і розумних! Випхніть його з тої ради нещасної, чень, деяк дома припиниться. А вже я дома візьму його в свої руки, дам йому себе знати! (*Відходить.*)

Бовт. Скинемо, скинемо, кумо начальничко! Годі йому попасати на громадським хлібі!

Громада. Годі, годі. Скинемо! Геть його!

Перун. Дурні, дурні голови! І чого б я кричав, не знаючи світові ладу? Скинемо, скинемо! А того й не питаєте, чи маєте ви право скидати.

Бовт. А хто ж має право? Ти хіба, пуцьвірку?

Перун. Та й не ти, дурний саку! Хіба ви його вибирали?

Бовт. А хто ж?

Перун. Рада громадська вибирала.

Бовт. І я до ради належу. Ту вся рада є.

Перун. Ага, цікаві, куропатву з'їли! А хіба він вам присягав? Ви його на війтівстві затверджували? Тілько той має право його скинути, кому він присягав, а вам зась! Руки короткі!

Бовт. Овва, нібито ми й туди не трафимо! Староство не за горами!

Перун. То-то-то, ідіть до староства, і ми підемо, побачимо, чий там верх буде.

Один чоловік *(до другого)*. О, то вже певна річ, що там ми справи не виграємо, а ще біди наживемо.

Многі чоловіки. Ні, не підемо до староства! Самі скинемо негідного!

Бовт. Що ж то? А кому він присягав служити, старосту чи громаді? А коли він нам зле служить, наше добро переводить, людей обдирає, ще й збиткується, то який же він нам начальник? Як він держить свою присягу?

Громада. Ні, ні, зламав присягу! Не начальник нам! Скинемо, скинемо!

Перун (*до Рябини стиха, шарпаючи його за руку*). Пане начальнику, чого ж ви стали, як у воду опущений? Тілько сміло, відважно поставтеся, нічого вам не зроблять! Най-но лишень до староства сунуться, то там такого наберуть, що й додому не донесуть і по дорозі не розгублять!

Феська. Юдо, Юдо Скаріотський! Під'юджуй!

Рябина (*що стояв досі понурий і мовчазливий*). Ні, нічого з того не буде! Ідіть, люди, додому, не робіть дурниць! Що вам нараз приплило мене судити? Не маєте ніякої власті надо мною, то й не беріться, бо, пам'ятайте, біда буде! А сей чоловік (*показує на Казидорогу*) коли має від мене чи від кого яку кривду, то на то є власть громадська, є староство, є суд,— най доходить свого права.

Казидорога. О, знаємо ми ваше право, знаємо! Самі собі права становите і самі з них смієтесь. Ні вже, коли на те пішло, то ми свою справу у себе, громадою, й розсудім. Чи гріх, чи два, а домашнє діло нехай дома зробиться. Панове громадо, слухайте, що я скажу.

Перун. Не слухайте, а розходіться! Ось я вас зараз усіх посписую і ще нині подам до староства всіх, хто тут є, що бунт робили!

Громада (*з криком*). Що, ти нас? А не діждеш! Мало ще ти накрався нашої праці, мало напився? Мало нациганився, цигане! Нам бунт завдавати! А завдало б тобі Бачинську гору на твої в'язи! А дивіть на нього! Ні, не підемо, поки наше наверха не буде! Вон нам отсього заволоку з села! Вон, щоб і дух його не пах! Найдемо собі другого!

Перун (*до Рябини*). Але ж, пане начальнику, бійтеся бога, держіться якось ліпше! Адже самі знаєте, який там лад у нас з паперами і з податками. Ну, як вас направду скинуть...

Рябина. Але ж ти казав, що не мають права.

Перун (*шептом*). Не слухайте того, мають право, я тільки так їх лякав.

Рябина. Та-ак? Гм, а як скинуть, то що буде?

Перун. То нас кримінал чекає, розумієте! А властиво поперед всього вас, бо ви за все відповідаєте!

Рябина. Та-ак? І за то, що ви робили?

Перун. Авжеж! Ви хіба й досі того не знаєте? Ви ж знаєте, що я чоловік не присяглий, я слуга. А ваша відповідь на всім. То бійтеся бога, держіться!

Казидорога. Панове громадо, поки ви будете судити, вислухайте моє слово. Тут нас пан писар лякає, що ми бунт робимо, що ми права не маємо скидати начальника. Нехай і так! І не скидаймо його! Нехай він сам зречесь!

Перун. Ага, захотів печеного льоду! (*До Рябини.*) Видите, вже пом'якли! Я то наперед знав: їх тільки налякай судом та староством, то зараз пом'якнуть. Тільки ви не подавайтеся! Бійтеся бога, держіться!

Казидорога. Кажеш, пане писарю, печеного льоду? Добре, буде тобі й лід печений! Отже, слухайте, панове громадо! Коли ваша воля своє домашнє діло дома розсудити, то я би так радив, щоби ціла громада наперла на то, щоб Рябина війтівства сам добровільно зрікся, отсього писаря нагнав і всякі пошкоди вернув, а потому ще й перепросив тих, кого за свого війтівства зневажив.

Рябина (*кидається, мов ужалений*). Чи бач, чого собака захотіла! Ні, поки я живий, то того не буде!

Казидорога. А поки того не зробить, панове громадо, дайте слово, що ніхто в цілім селі до нього слова не промовить, шапки перед ним не зніме, з ніякою справою перед його суд не піде, до його хати ногою не поступить, ні видатися, ні знатися не буде ані з ним, ані з його жінкою, ані з його дитиною, ані з його слугою, з ніким. Покажім йому, що громада — великий чоловік. Побачимо, кому борше надокучить.

Перун (*до Рябини*). Ха-ха-ха! От дурень старий! От чим він видумав лякати! Страхи на ляхи, пане начальнику! Плюйте на се! Орендар Мошко вас, певно, не відречеться, а кого припече, той, певно, до вас притече!

Казидорога. Ну, що ж, панове, пристаєте на моє слово, чи будете ліпшої ради шукати? Моя рада така, що вам за се ніяке староство, ані ніхто не може нічого зробити, ані бунтом сього назвати.

Громада. Добре, добре! Пристаємо! Віднині не знаємо його! Най знає нас, най кається, то тоді й знов приймемо між себе!

Казидорога. Пане начальнику Рябино, свояче мій, сусідо давній! От я, покривджений від тебе, тяжко зневажений, послідній раз відзиваюся до тебе, прошу тебе. *(Кланяється.)* Май ти бога в серці, не слухай сього Юди! Скинь ти з себе оте війтівство, що і тебе, і громаду тілько до лиха доводить,— станься знов чоловіком таким, як був, сусідом, приятелем! Поєднайся з громадою! Най то все лихо, що було між нами, іде на гори та на ліси, най пропадає! Досить ти навійтувався і навислугувався всяким посіпакам, і наплатився кар, і нашкодив громаді, і свого власного добра перетратив. Буде з тебе! Схаменися!

Рябина (*твердо*). Ну, годі! Щоб я те робив, що вам хочеться? Не діждете! Поміряємось, хто дужчий буде! Пане писарю, списуй усіх, хто тут є, ще нині до старостава подамо!

Казидорога. Добре, списуй! Але знай, що й громада свого слова додержить. Вже ми якось і перед староством станемо. А тепер послухай, що я тобі скажу. Доки ти не покаєшся, війтівства не скинешся, сього поганця не проженеш, мого поля не віддаси і людей прилюдно отут не перепросиш, доти я з сього твого іменника, з отсього рябини *(показує на дерево)* пута не здойму. Будеш публічно стояти на ганьбу людську, закований, як злодій, що суду чекає. Не бійся, путо прив'язане так високо, що хто буде йти дорогою, хто буде їхати, кождий побачить! Кождий буде знати, що у нас за старшина громадська!

Рябина. Що? Ти би смів таке поруганіє домові божому робити?

Казидорога. То не поруганіє домові божому, а призиваніє грішника до покути!

Рябина. Он який ми проповідник вишукався! Засть тобі, порохно старе! Зараз путо знімай!

Казидорога. Скорше мене посічеш, на кусні порубаєш, заким зніму, поки ти не зробиш усього того, що громада каже.

Рябина. Овва, буду я тебе питати? Вишлю присяжного, щоб дерево стяв.

Громада. Зась тобі! Святе місце! Ото! Чи бачив хто таке! Руки покорчить!

Рябина. Слюсаря вишлю, щоб колодку розбив.

Бовт. Ми б йому голову розбили. Трібуй, чи найдеш такого слюсаря, щоб ішов на цвинтар церковну колодку розбивати.

Рябина. Люди, не дурійте! Не робіть публіки! Що вам нині сталося? Чи ви німиці понаїдалися, чи що? Були спокійні, а тепер по стінах деруться. Слухайте, що я вам скажу!

Бовт. Не слухаймо! Плечима до нього пообертаймося!

Всі обертаються до Рябини плечими.

Перун *(до Рябини)*. Пане начальнику, лишім ми дурних, най собі дуріють! Ходім геть!

Рябина *(до Казидороги)*. Куме Климе!

Казидорога *(до Бовта)*. Чуєш, свату, жаба кумкає! Мабуть, завтра дощ буде!

Рябина. Казидорого! Кажу тобі, зніми путо, поки голова ціла!

Казидорога *(до Бовта)*. Свату, ти старший брат! Постав ту братську варту, щоб і справді хто братської колодки не розбив та не вкрав. Я перший черги приймаюся.

Феська. Я дві черги на себе беру. Вже я йому вивартую так, що в п'ятах постине.

Бовт. І я не відпекусь.

Феська. А дітей, кому ближче, дітей присилайте на варту якнайбільше. Приходьте, діти, по обіді, ту галаївка буде.

Гурт дітей. Добре, добре, прийдемо!

Бовт. А тепер додому, обідати пора!

Люди мовчки розходяться.

Перун. Ха-ха-ха! Ото найшли чим залякати! Пане начальнику, смійтеся з того пута! Плюйте на тоту дурну громаду. Ані гадки не майте!

Рябина. Добре тобі плювати, коли ти чужосільний, а ще й жінки не маєш! От би ти попробував з моєю вийти на своє!

Виходять.

Заслона спадає.

ДІЯ ДРУГА

Сцена та сама. Кругом дерева рябини танцюють діти, побравшись за руки, і під проводом Феськи співають на нуту «Дай же, боже, добрий час».

ЯВА ПЕРША

Хор. Отут стоїть рябина,
Громадськая старшина!
Ой на-на, ой на-на,
Громадськая старшина!

Феська. Добре тягніть, діти! Пищіть, кричіть, що можете! А прутків собі понабирайте та, співаючи, швякайте!

Діти розбігаються, вертають назад з пруттям і знов стають довкола.

Ну, підтягайте ж за мною!

Хор. Ой не єсть то старшина,
А найстарша скотина!
Ой на-на, ой на-на,
А найстарша скотина!

Ми скотину до хліва:
Тікай, тікай, пок жива!
Овва! Овва!
Тікай, тікай, пок жива!

Феська. Ну, добре, діти! А тепер ставайте парами, все по парі, все по парі *(уставляє дітей)*, та й ходімо горі селом. А співайте добре! І пруттям січіть, що можете!

Діти з Феською на чолі виходять, співаючи «Отут стоїть рябина», за сценою чути добру хвилю їх спів. З противного боку входить Перун.

Перун *(сам, оглядається довкола)*. Ну, сказилося хлопство, зовсім сказилося! Не видав, не чував такого! Агій на ваші голови! Через якусь дурницю та й тілько гомону наробити! Тьфу! А ще той дурень не війт, став перед ними, як теля перед новими воротами, та й не знає

ні бе ні ме. Ну, що би то він був робив, якби мене при нім не було? Певно, був би таки на місці скинувся війтівства! Гу! Аж страшно подумати, що би тоді сталося зо мною! Просто сказати, кримінал та й годі! Я вже то знаю: як скоро така субернація в селі, то зараз і з староства комісар, і з ради повітової делегат, а кождому подавай і книжки, і протоколи, і касу, і табелю податкову! Тьфу, чорт би їх побрав з такими порядками! А у мене там всюди таке, що не дай господи. А вже найбільше з тими податками. Тут вже за перший квартал сього року екзекуцію платимо, а ми ще за торічний піврік не заплатили. Та воно-то ніби громада гроші зложила, але ми оба з війтом позичили на тоту прокляту доставу дерева, щоб воно скипіло! Ну, з доставою провалилися, контракту не додержали, кавція з громадських грошей пропадає, а тепер плати екзекуцію. Нібито так значиться, що екзекуцію ми платимо, громада ні о чім не знає, але вже то відома річ, що чоловік не Йван, вип'є та й поставить. То все при поборі нового податку накинеш одну, другу шусточку, ніби то якесь толочне, то спашне тощо, щоби старі діри полатати. Отже, як Рябина ще прослужить ті останні два роки, то все може бути добре. З таких обривків покриємо то, що виняли з податкових грошей, дерево звеземо, на звозі заробимо, кавція наша буде, а властиво моя, в тім уже моя голова. Можна дурному Рябині підсунути який-будь квит абощо, буде вірив, що кавція назад звернена до громадських грошей, а у мене в кишені п'ятсот ринщаків брязне. Можна буде купити грунтець з хатою, а ні, то з готовими грішми на яку другу спекуляцію пуститися. Гай-гай! От би життя! Коби лиш той дурень тепер не зрікся, бо все чисто в лоб візьме! І якого біса йому боятися тої капусти головатої, що тут громадою зветься? Що вони можуть йому зробити? Що говорити до нього не будуть! Овва! Велика річ! А отся комедія з тим путом! Та то сміху варто і більше нічого. А він аж увесь позеленів. Що то може дурний хлоп! Але чекайте! Коли ви гадаєте його отсим путом прикрутити, щоби з війтівства зрікся, то я вам збитка зроблю. *(Озирається.)* Нема нікого, тілько там далеко на улиці якийсь гомін. Чекай же, десь тут у мене ніж з протичкою, колись-то я нею добре вмів усяку колодку одімкнути! *(Спинається горі деревом і пробує протичкою свого ножа відчинити колодку.)* Та й проклята колодка, така величезна, і діра, здається, велика, а одчинити не

можна! Щось там запирає всередині, якийсь секрет має! Але чекай, вже я не Перун, коли тебе не відімкну. *(Знов порається біля колодки.)*

Тим часом Бовт вихиляється з-за дзвіниці, потиху заходить ззаду і б'є його палицею по пальцях.

Перун. Ой-ой-ой! А то що! А сучий же ти син, дідугане проклятий! Трохи пальців не вламав!

Бовт. Варуй, бо то свячене! *(Відвертається і знов відходить під дзвіницю.)*

Перун *(дуючи на пальці)*. А щоб тебе чорт, дідуго старий! І мара його бачила, десь в якусь мишачу нору запхався! І тілько що я натис добре, здавалось, що от-от відчиню, а він як упоре мене, то я гадав, що всі пальці лоском переламав. Чекай же, драбе, чень, я ще тебе спіймаю де на простогоні, не так ти у мене запищиш!

ЯВА ДРУГА

За сценою крик, вбігають в неладі діти, регочучись та співаючи «А то не є старшина, а найстарша скотина» і т. д., за ними з піднятою палицею Рябина.

Рябина. Чекайте, страччуки! Чекайте, жабники! Я вам дам! Я вас навчу! *(Ганяється по сцені.)*

Діти з криком розбігаються по кутах і показують дулі.

Ну, глядіть, пане писарю, що з ними робити? Іно я пообідав *(зітхає)* — ну, як я там обідав, то о тім ліпше не говорити! — іно, кажу, пообідав, аж тут чуємо гомін на улиці. Я до вікна, що таке? Дивлюся, а то тота скажена Феська йде передом з коцюбою в руці, а за нею дітей-дітей, півсела, та верещать, та пищать, та співають таке, що хоч вуха затикай, а пруттям по дорозі такий копіт збили, що сонця не видно. Жінка зараз до мене: «На, маєш! От маєш честь у людей, і славу, і повагу!» Ну, що я їй скажу? Стерпів я раз, перейшли вони. За хвилю чую, йдуть другий раз. Ба, далі третій раз. Не витерпів я, хопив палицю, вибіг до них, а вони відразу як не закричать ще дужче та врозтіч. І що я з ними зроблю? О, глядіть, знов співають!

Хор дітей.

Ой не єсть то старшина,
Лиш найстарша скотина!

Ой на-на, ой на-на,
Лиш найстарша скотина!

Перун. Ви плюйте на їх співи і на їх крики! Нехай собі! Покричать, утомляться і перестануть. Ходімо до коршми!

Рябина. Добре вам казати — плюйте! Та коли б ви знали, що я мусив вислухати від жінки під час того обіду! І ложка страви в горло не йде! Ну, біс мене напер вчора такого наробити!

Перун. Га, як ви і жінки, і дітей, і кождої миші будете боятися, то певно, що тоді вам ніхто не порадить. Та що ж ви за господар, що за голова дому? Яке право має жінка мішатися до громадської справи?

ЯВА ТРЕТЯ

Матрона, за нею оддалік Феська з коцюбою, входять.

Матрона. О, я так і знала, що вони тут оба! *(До Перуна.)* А що, Юдо, юдиш? О, не діждеш довго юдити! Вже хіба мене пан біг зараз зо світа збере, а то я вкорочу тобі твоє панування! А ти, Кирило, куди наострився з ним мандрувати? Певно, до коршми! Ні, голубчику, останній і послідній раз ти вчора в коршмі був. Додому зараз! Чуєш? Бо ти окропом оту головище обшпарю, щоби-сь і межи людей не міг показатися.

Перун *(відвертається від Матрони)*. Пане начальнику, пора нам іти податки відбирати, там уже десь люди з книжечками чекають. *(Тягне його за рам'я.)*

Матрона. Ага, податки відбирати! Смолу гарячу з'їси, що будеш їх відбирати більше!

Перун. Що? Чому?

Матрона. Ти гадаєш, що я не знаю, що ви робите, що ти, Юдо, отсього тумана вісімнадцятого наштуркав робити? Гадаєш: сліпа баба, дурна баба, що вона розуміє? Юдо-Юдо! А бог уже давно гадав тебе на чудо видати і видасть! Через мої руки!

Рябина. Жінко, що се ти говориш? Чи не здуріла ти та не задумала мішатися в громадське діло?

Матрона. А що то я не до громади належу! Громадське діло! От чим він мене задумав лякати! Чекай, побачимо ми, яке-то у вас громадське діло!

Перун. Е, що ми тут будемо з бабою говорити? Ходімо, пане начальнику!

Рябина. Ходімо.

Виходять.

Матрона. Іди-йди! Але пам'ятай собі, щоб я не довідилася про те, що ти одною ногою до коршми вступав, а то нещастє твоє!

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Ті самі без Рябини і Перуна.
Матрона підходить до Феськи, в часі розмови обі звільна виходять наперед сцени.

Матрона. Йой, кумонько! Бог же вам заплать, що ви зайшли та розповіли мені, що тут громада скоїла! Ну, чи видав то хто таке, чи чувано де про таку публіку? Боже мій милосердний, за що на мене така пригода? *(Плаче.)* Та що то я таке? Чи я гірша від людей, чи я дик який, чи розбійник, чи що, що вся громада має мене цуратися, як заповітреної? *(Ламає руки.)*

Феська. Та цитьте, кумо! Бог добрий і люди ще не звірі. Коби лиш кум того нещасного війтівства зрікся.

Матрона. О, знаю я, що то через нього на мою голову така ганьба впала. Але я йому покажу, де раки зимують! Я йому всиплю бобу! Буде він у мене знав, почому перець. Відхочеться йому і війтівства, і коршми, і світа білого. Йой кумочко, похреснице моя! Таже як я нині почула, що вони, окаянники, з твоїм чоловіком виробляли, то мало-м му на місці очей не видерла. Або й тото нещасливе поле! Та чи нам же його треба? Маємо, богу дякувати, й свого задосить. О, та я знаю, то того поганого Юди, того писаря робота. Він то для себе готує, хоче піби відкупити від мого, та, вибач ми, за песі гроші, торбей поганий, заволока! А мій, дурний, як ягня за вівцею, так іде за тим Юдою. Та чи знаєш, кумочко, відколи вмер старий писар, а отсього нового наймили, то мій ані одної дниночки нема, щоби дома припинився. Все, скоро рано встане, з'їсть що та й іде в громаду. Я зразу й не догадувалася, в яку то він громаду ходить, то бувало й дивуюся, що приходить аж десь опівночі. Аж десь-колись я дізналася, що його громада — то коршма, що там з пи-

сарем його резиденція стала, там усі справи роблять, людей друть на всі заставки, а що зідруть, то зараз же й пропивають. А тут з міста як стали якісь папери приходити, все приходять, все приходять. А що такий папір прийде, то в мені аж душа стине. «Йой,— гадаю собі,— певно, якесь нещастя!» А писар з усього сміється, і мій за ним,— звичайно, дурний! Аж тут бац, приходить посіпака, каже: «Я,— каже,— післанець карний від старостава. Має громада зараз дороги понаправляти і мости поставити. Напоминали зо п'ять разів, а тепер годі. Доки все не буде готове, доти я тут у вас на війтів кошт маю сидіти, маєте мене годувати й ночувати, і від кождого дня ринського грішми». Просидів у нас, кумочко, тиждень, коштувало нас десяточку. І від того часу трохи не що місяць такі гості в нашу хату ходять. Вже не сто ринських ми заплатили.

Ф е с ь к а. Бідна ваша, кумочко, голова за таким чоловіком!

М а т р о н а *(плаче)*. Ой, та й яка ще бідна, яка бідна! Слухай, кумочко, се би ще було байка! Се ще нічого! Я боюся ще далеко гіршого! Я боюся, щоби нас той проклятий Юда зовсім з торбами не пустив, усього добра не збавив!

Ф е с ь к а. Та не приведи господи! Що ж там такого?

М а т р о н а. Ох, кумочко, хіба ж то моя голова в тім? Хіба я можу розуміти їх штуки? Але все-таки мені здається, що вони щось з податками поробили.

Ф е с ь к а. Ба, та що таке?

М а т р о н а. Видиш, ще торік восени взялися до тартаку кльоци возити, щось дуже багато, чи двадцять тисяч, чи що. І контракт з жидами зробили. Хоч мені тоді й не говорили нічого, тайком по кутах шептали, але я таки підслухала. Що я тоді наплакалась, то лиш бог один знає. Що я наговорилася свому дурному чоловікові. «Ей, Кирило,— кажу,— бійся бога, в нас дрібні діти! Не губи ти нас! Не впутуйся ти в таке діло, котрого не розумієш, бо певно ногу зломиш!» А він мені все: дурна ти, жінко, та й дурна ти, жінко! От і на моє вийшло!

Ф е с ь к а. Ну, та й що ж з тими кльоцами, я якось нічого про те не чула.

М а т р о н а. Ой, нещастє моє з тими кльоцами! Слухай, кумочко! Прийшлося, зробили вони контракт, а жиди кажуть: «Дайте кавції шістсот ринських». От вони

мали тоді відвозити квартальний податок, щось сім соток, чи що. Ану, писар мому нашептав: «Возьмім із тих грошей, а віддамо до каси тілько сто. Навесні кльоци вивезем, та й решта звернеться». А мій дурний візьми та й послухай. Виняли громадські гроші та й дали жидам.

Ф е с ь к а. Йой, лишенько! Аж шістсот! І пропало?

М а т р о н а. Та то ніби, кумо, кавція, то, значить, так. Жиди кажуть: «Ми хочемо мати певність, чи ви звезете ті кльоци. То ви дайте нам ті гроші на руки: звезете на час, то ми вам гроші звернемо, а не звезете, то ми за ті гроші на ваш кошт кажемо возити». А тепер, кумочко, як на біду, зима випала тепла, без снігу, болото й не замерзало,— ану, забийся, чи вивабиш кого в ліс по кльоци. Так вони до весни замість двадцяти тисяч всього щось тілько п'ять тисяч доставили, а решта тамій бовваніє.

Ф е с ь к а *(заламуючи руки)*. То значить, що пропали наші гроші!

М а т р о н а. Або ж я, кумочко, знаю! Видно, що плохо діло стоїть, бо мій вже нічого мені не каже, мовчить, мов води в рот набрав, а писар тілько свище! Ой лишенько моє! Та то як про те у старості дізнаються, то поцінують усю худобу, все пропаде, ще й його до криміналу запруть!

Ф е с ь к а. Господи милосердний, відверни та заступи! А все то той злий дух винен, той писар, щоб і слід його щез. Але я вчера його вгріла по черепі, буде мене тямити!

М а т р о н а. Ой, та я його ще не так вгрію, нехай він тілько мені до хати покажеться! Він, він, проклятий, усьому винен! Та й коби то ще на тім кінець.

Ф е с ь к а. Як то, то ще не все?

М а т р о н а. Ні, кумо, мабуть, що вони ще й не одно лихо тишком коять, та не все мені удається провідати. Але то одно я знаю, бо сама бачу на власні очі. Як зачнуть податки відбирати — у нас в другій хаті то ніби канцелярію свою зробили,— то кождого разу така содома піднімається, такий гармидер, така лайка, та плачі, та проклинання, що не приводь, господи! Не раз мій аж за карк чоловіка або жінку, та стрімголов з хати викидає, та кричить. А люди плачуть та кленуть, кажуть, що зараховують більше податку, ніж у книжечці приписано. Ну, що я їм пораджу? А чи ж то мені, кумочко, того

треба, щоби мир хрещений і мене з тими окаянниками проклинав? Але ні, не буде того більше. Чи він собі хоче, чи ні, але я не хочу. Мусить скинутись. Що маю худоби, то попродам, а громаду заспокою! Я вже там...

ЯВА П'ЯТА

Ті самі і Бовт. Він довго заглядав з-за дзвіниці, а вкінці виходить і стиха наближується до Феськи, бере її за плечі і обертає плечима до Матрони.

Бовт. А ти, негідна та нечемна дитино! То так ти громадську волю робиш! Чи давно ти сама плакала та присягалася, а тепер перша слово ламаєш!

Феська. Йой! Тато!

Бовт. Ага, тато! Виджу, що не такого би тобі тата треба! То вже-сь не мала до кого з язиком бігти, але конче до тої, до котрої ти не повинна навіть обертатися лицем?

Матрона *(плачучи)*. Куме Гнате, та чи так о мні говорите? А що то, я вам дитину забила чи хату підпалила? Чи така я вже послідня, чи заповітрена, щоби всі мусили від мене відвертатися?

Бовт *(обернений до неї плечима, до Феськи)*. Ти не повинна слухати ані її плачу, ані просьби, ані нічого, бо як її чоловік — громадський ворог, то й вона нам ані не кума, ані не сваха, ані не сусіда, нічого, розумієш?

Феська. Але ж, татунцю, кума Матрона нічого не винні.

Бовт. Не твоє діло судити, чи винна, чи не винна. Ти чула, як громада казала: не говорити ні до нього, ні до його жінки, ні до слуги, ні до кого.

Феська. Та я чула, але кума плаче та побивається, каже, що вона не держить з чоловіком, а з громадою.

Бовт. Ага-ага, знаємо ми ті штуки! Муж і жона — то одна сатана!

Феська. Каже кума Матрона, що не позволить свому чоловікові довше вийтувати.

Бовт. То най то зробить, то тоді й громада до неї привернеться. А поки тілько каже, а не робить, то то пустий вітер.

Феська. І ще каже кума Матрона, що всю свою худобу готова попродати, щоби надолужити ті кривди, які її чоловік поробив громаді.

Бовт. Феська! А то що такого? Багато тобі війтиха заплатила, щоби ти для неї адвокатом була?

Матрона. Куме Гнате, послухайте, що я вам скажу!

Бовт *(не обертаючись, до Феськи)*. Кажи їй ти, адвокате, що я не слухаю. І говорити нічого не потребує, бо я для неї оглух!

Матрона *(плаче)*. Ой боже мій, боже! Що ж мені, бідній, на світі робити? У кого поради просити? Гадала собі, що пораджуся з розумним чоловіком, кумом своїм, а тут бачу, що нещаслива моя година!

ЯВА ШОСТА

Ті самі, Рябина і Перун.
Рябина п'яний.

Рябина. Ма... ма... троно! Жін... жі... жінко!

Матрона. Ох, моє лишенько! А він уже п'яний! Так я й знала. Та ти, худобино якась, чи я тобі не казала, щоб не смів до коршми заглядати?

Рябина *(строго)*. Жін... жін... жінко! То громадська річ.

Матрона. Громадська річ? Ах ти, безуме! Громадська річ в коршмі пити та розум тратити?

Рябина. Я под... под... податки відбир...

Матрона. Он як! Податки відбирав і так наликався? То, певно, від Лейби такі податки, що кватирками міряють! Але чекай!

Перун. Пані начальничко, не кричіть так! Ми тут прийшли вас розпитати за одну важну річ.

Матрона. Ти мене будеш питати? Ти мене? *(Підходить до нього, він цофається.)* Тікай, тікай з-перед моїх очей, помано, бо мене руки сверблять! Ну, дивіть, люди добрі, він мене буде за якісь важні річі питати. А які-то у мене з тобою важні річі є?

Перун *(термосить Рябину за плече)*. Пане начальнику, питайте ви свою жінку. Бачите, що й вона здичіла!

Рябина. Жінко, як ти ся називаєш?

Матрона. Тю на твою голову, п'янице! Чи вже тобі зовсім памороки забило, своєї власної жінки не пізнаєш?

Рябина. А маєш ти пас? Чи то... тее-то... Чи ти нині замітала громадську канцелярію?

Матрона. Авжеж замітала! Хіба на тебе мала чекати?

Р я б и н а. І порядок робила на столі?

М а т р о н а. Робила, або що?

Р я б и н а. Бо... бо... бо... Пане писарю, скажіть-то їй на розум, що там такого, бо я щось слабий. Бачите, на язик знемагаю.

М а т р о н а. Коли б ти ним уже й зовсім повернути не міг, пияку!

П е р у н. Пані начальничко, признайтеся, де ви діли табелю податкову? Ми прийшли податки відбирати, лапцап за табелею — нема табелі. І ще других паперів громадських нема. Бачили ви їх?

М а т р о н а. Авжеж бачила.

П е р у н. І де ж ви їх сховали?

М а т р о н а. В піч кинула, в огонь.

П е р у н *(хапаючись за голову)*. Бійтеся бога! Що ви кажете?

М а т р о н а. Що чуєте.

П е р у н. І пощо ж ви се зробили?

М а т р о н а. Бо так мені хотілося.

П е р у н *(термосить Рябину)*. Пане начальнику, чуєте?

Р я б и н а *(дрімаючи на ногах)*. Га? Що? Чую-чую, говори дальше. Так, так.

П е р у н *(йому до уха грімко)*. Табеля і папери згоріли!

Р я б и н а. Згоріли? Хто згорів?

П е р у н. Папери, табеля податкова!

Р я б и н а. Так? О-о! Та чорт їх бери, обійдемося й без них.

П е р у н. Ну, нещастя моє! В лиху годину я напоїв сього тумана, тепер з нього слова не добудеш! Пані начальничко, бійтеся бога, скажіть правду, що ви зробили з тими паперами? Вже табеля як табеля, то пусте діло, без неї не пропадемо. Але там разом з нею була зв'язочка паперів, червоним шнурочком перев'язана,—то дуже важні папери! Бійтеся бога, скажіть, що ви з ними зробили?

М а т р о н а. Ті я на самий перед в огонь кинула, а потому табелю за ними.

П е р у н *(вдаривсь об поли руками)*. Ну, то пропав же я! Все пропало! *(Кидається до Матрони з кулаками.)* Бабо! Грім би тебе побив! Ти мене зарізала!

М а т р о н а. Гвалт! Гвалт! Злодій, убити мя хоче!

Ті самі, вбігає Казидорога і купа чоловіків та жінок.

Казидорога. Що тут такого? Хто тут кричить на святім місці?

Матрона. Люди, отут маєте обох ваших ворогів в руках, беріть їх, карайте, як самі хочете.

Казидорога *(до Бовта)*. Що тут такого, свату? Сказилася війтиха, чи що? Чого вона рипить?

Бовт. І мені здається, що вона не з повного розуму. Хвалиться перед писарем, що громадські папери попалила.

Казидорога. Що? Попалила? А то нащо?

Матрона. Слухайте, люди! Збирайте зараз громаду, скидайте отсього п'яницю з війтівства, а отсього драба в'яжіть! Я вам їх даю в руки!

Чоловіки *(насміхаються)*. О, тота би добра була на губернатора! На язик її пан біг не оскорбив!

Матрона. Вони вас обкрадали, слухайте! Я чесного роду, на моїм ім'ї ані волосинки чужої не пристало, я не хочу бути людським посміховищем. Слухайте, я вам усе розповім!

Перун. Пані начальничко! Гарно, свого власного чоловіка в біду пхаєте! Гарно, добра жінка з вас!

Матрона. Мовчи, Юдо! Звів-єс його, до всього злого довів, а тепер ще смієшся. Не бійся, дістанеться й тобі, в десятьох водах не вмиєшся! Слухайте, люди. Вони з ваших податків узяли шістсот ринських і жидам на кавцію дали, а тепер з громади за ті гроші здекуцію тягнуть!

Перун. Брешеш, бабо, брешеш!

Матрона. Бреши ти рівно з псами! *(До людей.)* А тепер вони кльоців не довезли, і жиди грозять, що кавція пропаде. А вони — отой Юда — тягнуть з вас податки взадвоє, щоби своє злодійство покрити!

Люди. От так на! Ото маєш! Шістсот ринських! А бог би вас побив!

Перун. Та що ви її, дурної баби, слухаєте? Що вона знає? Сліпа, як табака в розі, а плете щось про податки і кавції, а ті дурні думають, що се правда! Ваші податки заплачені всі, ніякої кавції ми не давали!

Матрона. Не крути, бо перекрутиш! Ви ще торіш-

ніх податків шістсот не додали, і здекуцію за то громада платить.

Перун. Неправда!

Матрона. Отсей п'яниця сам мені казав! *(Торгає Рябину.)* Правда моя, га?

Рябина *(не тямлячи)*. Та правда, правда, відчепися!

Матрона. А видиш, що правда!

Перун. Та що він темний та п'яний знає! В табелю заглянь, то побачиш, що там уряд все поквитував. Там все записано.

Матрона. Брешеш! Ти не записуєш до табелі, що від людей береш, а на своїх картках пишеш. В табелі того нема.

Перун. Ха-ха-ха! Слухайте, зачинає сліпий о фарбах говорити. Та що ти на тім розумієшся, дурна бабо?

Казидорога. Гей, люди, біжіть по кума Пилипа Гутака та по кума Микиту Теслю, вони письменні, в школах у місті були, то най вони зараз передивляться табелю і книжки. Може, то й правда, що війтиха каже.

Перун. Ага, най передивляться! Коли табеля і другі папери спалені!

Казидорога. Що, спалені?

Перун. Вона сама спалила!

Матрона. Ага, тепер би ти хотів, щоб я спалила, щоби твоє злодійство наверх не вийшло! Чекай лишень, не така я дурна, як тобі здаєсь! Отже, на збитки тобі я не спалила нічого, а все переховала. Біжіть, люди, я вам передам ті папери!

Перун *(до Рябини)*. Пане начальнику, ходім додому!

Матрона. Ага! Он куди він! Люди, не пускайте їх! Він хотів би забрати папери, бо там, в тих паперах, для нього кримінал!

Перун. Для твого чоловіка, не для мене!

Матрона. То вже побачимо!

Перун. Але я мушу вам ще одно сказати, що ви не маєте права переглядати урядових паперів!

Казидорога. Вже ми собі самі зробимо право, а як треба буде, то й відповімо за то.

Перун. Ані відповідати, ані переглядати не смієте! Доки урядування в наших руках, доти ми самі за папери відповідаємо! Пане начальнику, ходім!

Л ю д и. Гов, не спішіться так дуже! Ми не пустимо! Іди, війтихо, он уже прийшли люди, під хатою чекають.

М а т р о н а. Іду-іду! *(Хоче йти.)*

П е р у н *(хапає її за руку)*. Ні, не підете! Разом підемо! Я не можу позволити на такий рабунок!

М а т р о н а. Пусти! А дивіть, люди добрі! Сам громаду рабує і на других рабунок скидає. Пусти, кажу тобі! *(Штовхає Перуна в груди, той покотився, вона виходить, за нею Казидорога, Бовт і другі люди.)*

Діти збігаються в глибині сцени, коло дзвініці, і починають співати.

Х о р д і т е й.

Ой тут стоїть рябина,
Громадськая старшина!
Ой на-на, ой на-на!
Громадськая старшина!

Р я б и н а *(стоїть опертий на палиці, звісивши голову)*. Так, дітоньки, так! Здорові ростіть! Гарно шануєте свою старшину! Дай вам боже, щоби й вас так ваші діти шанували. Співайте-співайте! Так мені треба!

П е р у н *(довгу хвилю дивився за людьми, потім плює і тупає ногою об землю)*. Пропало! Все пропало! Взяли папери, пішли! От баба! От гадина! *(По хвилі.)* Ну, і що ж? Що мені зроблять? Я за нічо не відповідаю. Я робив то, що начальник казав, нехай він відповідає. А впрочім, тьфу! Хіба вони зуміють дійти ладу в тих паперах? Хіба вони чого-небудь дорахуються? Ех, якби-то... якби-то... От щаслива думка! Пане начальнику, гов, пане начальнику?

Р я б и н а. Чого тобі?

П е р у н. Що ви тепер думаєте робити?

Р я б и н а. Я? Спати піду.

П е р у н. Тьфу на вас! Шнур на шию заложено, а ви спати! Та хіба ви не знаєте, що табелю і папери забрали?

Р я б и н а. Та нехай собі беруть, нехай подавляться ними! Вже мені ті папери кістю в горлі стали!

П е р у н. А як дорахуються, що ми громаду ошукали?

Р я б и н а. То я скажу, що то ви мене натуркали, що то ви все робили, а за мене ховалися.

П е р у н. Та-а-ак? Ну, добре! Ну, гарно! Будемо видіти, хто борше викрутиться. Але я вам наперед кажу, що

з вами кепсько буде. Адже вважайте: я чоловік одинокий. Хоч мене й засадять, то що мені? Байдуже. Жито мені з колоса не спаде, жінка за мною плакати не буде!

Рябина. Та то правда, чорт би тебе брав!

Перун. Та й ще: я чоловік бідний, на мні не пошукають. Що в мене візьмуть? Хіба те, що на мні. А вам прийдеться ригнути все до крейцарика.

Рябина. І то правда! Щоб ти був зслиз, заким тебе мої очі побачили! І чому ти мені того давніше не сказав?

Перун. А у вас хіба не було натілько розуму, щоб се самому розважити? Ех, пане начальнику! Дурний ви чоловік, їй-богу, дурний! Не знаєте того, що нині такий світ: кождий гендлює, як може, тими талантами, які йому бог дав, старається собі приробити, а як з тим другому, чи холодно, чи жарко, то про те не дбає. І не може дбати, бо як буде лише про другого дбав, а про себе ні, то за такою роботою і з голоду здохне!

Рябина. А хіба ж я не дбав? Скажи сам!

Перун. Та що з того, що дбали? Зачати вміли, а скінчити не вмієте. Скоро тілько хлопи шуму наробили, а ви вже зараз і голову повісили.

Рябина. Хто повісив? Я повісив? О, не діждуть вони того! Ще я їм начальник, ще вони почують мою руку! *(Махає кулаком.)*

Перун. Отсе так, отсе добре, так би було треба відразу. Але ще й тепер не все пропало, треба тілько добре взятися.

Рябина. До чого взятися?

Перун. Бачите, пане начальнику, головна річ, щоби ті папери назад дістати в свої руки, а тоді нехай вони собі роблять, що хочуть.

Рябина. Гм, папери дістати! Але як їх дістати? Від кого дістати? Де вони є?

Перун. От тото треба нам знати. Се ви мусите дізнатись.

Рябина. Я?

Перун. Ви. І то від своєї жінки. Припріть її добре до стіни, мусить сказати.

Рябина *(зачудовано глядить на нього)*. Знаєш ти що, пане писарю, припри ти свою лису бабу! Он що він надумав! Припріть до стіни! Та вона мене як припре, то я не знаю, що за день на світі, а він мені каже її приперти!

П е р у н. Ха-ха-ха! Ото чоловік! Ото начальник! Ото голова громади, а жінки боїться дужче, як миш кота!

Р я б и н а. Пане писарю, не смійся! Не смійся, бо олючуся!

П е р у н. Олютитесь! От вас хтось налякається!

Р я б и н а. Не викликай вовка з лісу, коли не знаєш, який він на вид!

П е р у н. Знаю-знаю! От який *(приспівує, покривляючись по-жидівськи):*

Ой Кирило, ой Кирило!
А що ж то ходило
Таке сіре та мале,
А хвостик як шило?

Р я б и н а. А біс же твоїй матері! Так ти думаєш, що я злякаюся баби?

П е р у н. Іноцо самі казали.

Р я б и н а. Жартував, бігме жартував! Хочеш, то й покажу тобі, що її, поганої, не боюся! Агов! А що бо то й справді, чи я хлоп, чи ні? Чи я господар, чи ні? Чи я начальник громадський, чи ні? Мене судити? Мені покуту завдавати? Мені криміналом грозити? О, не діждете! Не такий ще я остатній, щоби вам піддатися! Кирило Рябина поржондний війт, на всі села! Мене й пан староста знає, і пан комісар знає, і пан постенфір знає, всі мене знають! Під час виборів кого в раді повітовій при трактаменті на першім місці посадили? Мене! Кому дали квиток на три лікті ковбаси і десять склянок пива? Мені! Кому пани повну кишеню цигарів надавали? Мені, війтові Рябині! І я мав би вас злякатися? О, не діждете! Зараз усе мусить бути в порядку! Ходім, писарю! Ми їм!

П е р у н. Отак добре! Отак і треба.

Йдуть.

З а с л о н а с п а д а є.

ДІЯ ТРЕТЯ

Сцена та сама. В глибині сцени церковні двері одчинені, видно стоячих у церкві людей плечима до зрителів, чути співи і дзвони з дзвіниці.

ЯВА ПЕРША

Р я б и н а крадеться з-поза дзвіниці і виходить на сцену.

Р я б и н а. Ні, довше не видержу! Цілий тиждень живу в селі, як дикий звір у лісі. Ніхто до мене слова не промовить, ніхто добрий день не скаже, навіть жінка не говорить, тілько або бурчить, або лає. Один тілько писар остався, та ще Лейба. Але й той, пся віра, як побачив, що громада против мене, що ніхто з ніякими справами не йде, ніхто нічого не несе,— і той почав бурчати. Кварти горілки поборгувати не хоче. Ні, довше так жити не можна! А про папери й слуху нема. Ні від кого не допитаюся. Пробував до жінки підступати ласкою — мовчить, і ухом не веде. Пробував грозити — тілько сміється. Пробував бити, та сам такого облизня спіймав, що й досі шкура терпне. А проклята дітвора як похопила собі оту співанку, що на мене зложили, то куди тілько йдеш, куди повернешся, всюди тілько й чуєш, що їх вереск та «ой на-на, ой на-на!» Тьфу, пек ти, маро! Зайшов нині до церкви на утреню, всі від мене відступаються, як від заповітреного. Ніхто мені не вклониться, зо мною не вітається, навіть свічки мені не дали. Лице мені лупається, крикнув би чоловік з жалю, крізь землю би пропав зо встиду, та годі, дім божий. Вистояв я ту утреню, як на терні, а вже хвалу божу, прости господи, не міг, пішов з церкви. Та що, жінка в церкві з усею челяддю, нікуди мені дітися, бо хату замкнула і ключ з собою взяла. Ходив по селі як неприкаяний та й отсе знов сюди зайшов. Що мені на світі божім діяти, що робити?

ЯВА ДРУГА

Рябина і П е р у н (входить з улиці).

П е р у н. Добрий день вам, пане начальнику. Заздрів вас від коршми та й спішу за вами щосили, аж осьде догонив. Що вас тут тягне? Чи отсе дерево, заковане в

путо, що на нього всі прохожі та проїздячі чужосільні люди так цікаво дивляться та всіх про нього розпитують? Ну, гадав би я, що ту вам не повинно бути дуже приємно!

Р я б и н а. Пане писарю, не точи ти послідньої крові з мого серця! Мало мене всяка нужда за сей тиждень набилася, ще ти мене добивати хочеш!

П е р у н. Бо ви баба, не начальник, тому всяка нужда вас і б'є. А якби ви були добрий начальник і вміли все в руках держати...

Р я б и н а. Е, говори! Якби так тобі прийшлося покуштувати такого, як я з твоєї милості викуштував отсей тиждень і дома і всюди, не тої б ти заспівав.

П е р у н. Ет, дурне ви говорите! Навіть вусом би в той бік не вів. Ну, але скажіть,— я властиво про те хотів вас і спитатися,— дізнались ви дещо про папери?

Р я б и н а. Ні, нічогісінько. Мов у воду канули. Біс якийсь ними вдавився.

П е р у н. Ов, то погано! То дуже погано! Ну, а що ж ви гадаєте робити?

Р я б и н а. Я? Або я знаю, що мені робити? Я не знаю вже, де мені голова стоїть!

П е р у н. Ну, то проста річ, бо у вас її й зовсім нема! А знаєте, я сьогодні ходив до тартака, балакав з жидами.

Р я б и н а. Ну, і що ж вони вам казали?

П е р у н. Бестії жиди! Чи й вони не пронюхали щось? Зразу й говорити зо мною не хотіли, а коли я таки наперся, то самий старший спільник вийшов до мене надвір.

Р я б и н а. Навіть до канцелярії не запросив?

П е р у н. Ні, вийшов надвір, кажу вам. «Ни,— каже,— пане Перун, чого вам треба?» Я кажу, що хотів би поговорити о нашім контракті, коли маємо решту дерева довожувати? «Решту дерева,— каже він, прижмурюючи праве око,— добра решта, 15 000 кльоців! Звезіть нині, кавцію віддам!» — «Як то,— кажу,— нині?»—«А так, каже,— нині, до півночі маєте послідній термін. Як не звезете нині, то вже завтра кавція пропала».— «Гершку,— кажу йому,— не жартуйте!»— «Ни,— каже він,— ані мені сниться жартувати з таке велике паном. Але то вам ще раз кажу, що як завтра кльоци не будуть звезені і отут на місце складені, то кавція пропала. Ваш контракт вже давно зломаний і роздертий! От нате, подивіться самі!» І витягнув з кишені наш контракт, справді перемазаний

і до половини передертий, показав мені, знов сховав і пішов.

Р я б и н а. Ну, то нас дорізало. Тепер нам, пане писарю, криміналу не минути!

П е р у н. Говоріть про себе, пане начальнику, бо контракт тільки на ваше ім'я роблений, значить, і гроші на кавцію ви самі брали. Я тут зовсім ні при чім.

Р я б и н а. Так? Ну, добре й то знати! Так мені треба! Буду мав на другий раз науку.

ЯВА ТРЕТЯ

Ті самі і М а т р о н а *(виходить з церкви)*.

М а т р о н а. О, а вони знов тут нараджуються! Недурно то я стою в церкві та очі видивлюю, де то мій чоловік, а він тут з кумпаном. Ну, дай вам боже щастє!

Р я б и н а. Ой, жінко-жінко! Наробила ти мені клопоту! Най тобі того бог не тямить, що ти в біді против свого чоловіка стала! Видно, що я тобі став уже зовсім немилий та ненависний, що тобі якогось другого захотілося, так ти давай наробляти з громадою, щоби чоловіка до криміналу впакувати!

М а т р о н а. Тю-тю, дурний! Що ти плещеш та святе місце такими словами поганиш?

Р я б и н а. А хіба ж то не правда?

М а т р о н а. Що таке?

Р я б и н а. Що ти з громадою против мене наробляєш?

М а т р о н а. А певно, що так! Але то для того, дурню дурний, що тебе люблю, що з тобою по-божому та й полюдськи шлюб брала, що хочу мати в хаті чоловіка, а не п'яницю, не громадського злодія та перевідника. Не хочу, щоби люди нас виклинали та виплакували! Не хочу встиду та сорому людського! Не хочу годувати посіпаків своїм хлібом та тратити худобу, щоби їм оплачуватись за твою дурну голову. Розумієш ти то?

Р я б и н а *(сумно)*. Так то воно так! А проте з великої любові і боязні божої ти таки помогла мене впакувати до криміналу.

М а т р о н а. Тебе до криміналу? А то яким способом?

Р я б и н а. От писар розказує, що жиди вважають нашу кавцію за пропащу. А ти знаєш, що то — громадські гроші, податкові.

М а т р о н а. Ну, а що ж я тут винна, що ви контракту не дотримали і кавцію стратили?

Р я б и н а. Але жиди ще два тижні тому ані гадки не мали, частували нас і обіцяли контракт продовжити на ту саму кавцію, а тепер — писар каже — навіть говорити з ним не хотіли. Очевидно, прочули про бунт громади.

М а т р о н а. Ну, і знов я запитаю: а що ж я тому винна, що громада против вас збунтувалася?

Р я б и н а. Ти, небого, багато винна, дуже багато, бо ти піддержала той бунт. Якби не ти, якби ти не була забрала ті папери, то нині було би вже тихо і спокійно.

М а т р о н а. Ні, небоже, не з того боку берешся! Якби не ти і не твій дурний упір та якби не отсей Юда, що тебе бунтує та на все зло підмовляє, то нині був би цілковитий спокій в громаді. Ну, але скажи мені, доки ти ще будеш упиратися, як віл рогами? Доки отсе путо буде тут на дереві висіти нам на ганьбу та на людський поговір?

Р я б и н а. Та бог з вами! Уступлюся вам, зречуся того війтівства! Тіштеся, рвіть мою душу, робіть, що хочете!

П е р у н. Пане начальнику! Що ви говорите? Тепер якраз треба вам вистояти твердо і поставити на своїм! Що їм з того, що табелю взяли,— видно, що нічого в ній не найшли і мусять звернути! І з жидами ще якось можна буде порадити. Не бійтеся, не подавайтеся, бо для вас гірше буде!

М а т р о н а. О, чуєш! Слухай тілько його, він тобі добре порадить! Юдо-Юдо, де твоя хитрість? Видно, що пан біг приготовив тебе вже для доброї кари, бо забив тобі памороки! Не бійсь, висить уже над тобою газуза, і вже вона впаде на тебе, вже вона тебе не мине за людські сльози. А коли хочеш знати, де табеля і твої папери, то я тобі скажу: в місті, в уряді податковім, у пана інспектора! Знаєш тепер?

П е р у н. Ох, мені горе! То не може бути!

М а т р о н а. Ага, крутишся тепер? В'єшся, пискорю посолений? Ну що, держися твердо! Не уступай з місця! Тепер тобі тої твердості дуже потрібно, бо за хвилю вже

комісар від староства з табелею і з твоїми паперами ту буде. То вже перед ним держися!

Перун. Комісар від староства? Ну, то бувайте здорові! Мушу йти додому... тю... тю... ну до люльки наложити!

Матрона. Йди чи не йди, а не втечеш свого! Вже тебе від кількох день добре пильнують твої власні присяжні. От бачиш, вони на дорозі стоять, тебе з ока не спускають!

Перун *(б'ється об поли руками)*. Ну, значить, засипався я! От тобі й щастя! От тобі й доля! *(Починає ходити по цвинтарю з звішеною головою, мов надумуючи щось.)*

Матрона *(до Рябини)*. Ну що? Бачиш тепер, що дарма довше упиратися? Як сам не зречешся, то староство скасує. Кирило, послухай моєї ради, зречися сам того нещасного війтівства, перепроси громаду і всіх покривджених, а побачиш, що так ліпше вийдеш!

Рябина. Та що вже тепер, сяк чи так, а я пропав. Значить, ліпше, пропадаючи, хоч поєднатися з громадою, ніж так пропасти, по-вовчому.

Матрона *(обнімає і цілує його)*. Так-так, мій милий! От бачиш, вже люди ринули з церкви. Стань же отут під сим деревом і чекай, поки громада зійдеться, а тоді... Господи-господи, я знаю, що тобі се тяжко, але що діяти! Треба зле направити та й годі!

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Рябина стає на могилці під деревом. З церкви купами виходять люди — чоловіки, жінки, дівчата — і звільна заповнюють цілу сцену. Всі громадяться круг Рябини, в першім ряді стоять Матрона, Казидорога, Бовт і Феська. Перун, відтиснутий в куток сцени на самім переді, стоїть мовчки, з зацілленими зубами. Хвиля мовчанки, поки люди не угомоняться.

Рябина. Люди добрі, панове громадо! Вислухайте, будьте ласкаві, що маю сказати. *(Кланяється на всі боки.)*

Громада. Слухаємо, слухаємо! Тихо там!

Рябина. Не хочу вас довго трудити, не буду розповідати того, що всі знаєте, а скажу коротко. Сам я тепер виджу, що був я для вас злим начальником. Нашко-

див я громаді, накривдився й поодиноких людей, але й бог мене карає за то і ви, панове громадо, тяжко покарали. Та що, ваша правда, а мені одному не йти проти громади. Тож я роблю вашу волю, зрікаюся війтівства. Най зараз тепер зійдеться рада громадська і запише то до протоколу та дасть знати до староства, щоб запорядило нового вибрати. Вибирайте собі, панове рада, чоловіка письменного, розумного і чесного, щоби не йшов так наспіпо за радами писаря, як я йшов собі на лихо! І писаря собі винайдіть нового та добре пильнуйте, що він робить. Що я завинив, то мушу відпокутувати. Найгірше болить мене тота шкода, яку я причинив громаді. Шістсот ринських, панове громадо, з тих грошей, що ви торік зложили на податок, я виняв і дав жидам як кавцію на контракт довозу кльоців. Кльоців не довіз, кілько згодився, і контракт зламаний, кавція пропала. Все спродам, що буду міг, а поверну вам ту шкоду, щоби ані одна сльозиночка людська до мене не пристала. А за то, що я кого чи то судом фальшивим, чи то бійкою, чи згірдним словом за свого урядування окривдив, оскорбив, поганьбив, перепрошую вас, панове громадо, клінно! Даруйте дурному та нерозумному. *(Кланяється в пояс тричі.)*

Громада. Нехай тя бог простить, як і ми прощаємо.

Рябина. А тепер ще до вас, старий товаришу, куме і сусідо, Казидорого. Сам я не знаю, як і приступити до вас, як вас перепрошати за ту тяжку кривду та зневагу, що вам причинив. Засліпив мене сатана, затвердив моє серце, і наробив я такого, що й сам чую, що варт би не то щоб від мене відверталися, але щоб плювали на мене всі люди. Кумочку, забудьте мені то! Ще нині відберіть собі назад своє поле, зрікаюся всіх коштів і перепрошаю вас перед усею громадою яко чесних, і гідних, і поважних, ураз із вашою жінкою. *(Сходить і кланяється в пояс Казидорозі і Фесьці, ті цілуються з ним і з Матроною.)*

Феська плаче.

Казидорога. Отак, куме, давно так було треба, по добру та по ласці. Прости тебе бог, а я, старий чоловік, леда-день можу перед богом стати, я своєї кривди не пам'ятаю!

Рябино. І ще одно, панове громадо. Тяжкі мої провини не тілько перед вами, але й перед урядом. Може

бути, що не нині, то завтра мене замкнуть, засадять. Будьте ласкаві, майте згляд на мою жінку та дітей, допомагайте їм, не дайте внівець піти моїй праці і господарству. Порятуйте бідну в нещасті, не погорджуйте нею за провини її чоловіка. *(Плаче.)*

Казидорога. Ну, куме, не бійся! Бог батько, а громада не звір! Чень-то, все ще добре буде. Бачимо твій жаль і твою добру волю. А коли ти поєднався з громадою, то кривда би була тобі стояти довше в путі. *(Знімає з дерева путо.)* А тепер послухай, що я тобі скажу, щоб ти знав, що й ми не звірі і не хотіли мститися на тобі, а тільки бажали навести тебе на добру дорогу, а громаду охоронити від страти. Дізнавшися о вашім контракті з жидами, ми пішли до тартака і переробили контракт наново на рік, а ваш зламаний контракт передерли. Кльоци звеземо, кавція повернеться, а чистий зиск піде на заложення громадської каси позичкової. А до уряду податкового ми тих 600 ринських зложили вже з братської скарбони.

Рябина *(обнімає його)*. Бог заплать вам! Бог заплать вам! Виджу, тепер виджу, який я дурень був, що йшов против громади! Ви мене наново на світ народили!

Чути за сценою дзвінок, громада метушиться, оглядається, Перун кидається, мов опечений.

ЯВА П'ЯТА

Ті самі і комісар входить.

Комісар. Слава Ісусу Христу!

Громада. Слава навіки!

Комісар. Ту війт Кирило Рябина?

Рябина *(виступає)*. Тут.

Комісар. Ту писар Семен Перун?

Громада. Ту-ту! Ось він!

Комісар. З розпорядження староства, Семен Перун має бути арештований за надужиття при поборі податків. Присяжні, відведіть його до громадської канцелярії!

Перуна виводять.

Натомість скаргу громади против начальника громадського Рябини староство відкинуло, так як вона показа-

лася безпідставною, і затверджує того ж Рябину на його уряді.

Рух і голоси обурення між громадою.

Рябина. Пане комісаре, се затвердження запізно прийшло. Я сам перед цілою громадою зрікся свого війтівства, і вже тепер затверджуйте мене кілько хочете, не хочу більше тої гідності.

Комісар. То шкода! Пан староста казав мені виразити вам своє повне признання за ваше послушенство, і переконаний пан староста, що все зло, яке діялось в вашій громаді, походило від писаря і для того казав його арештувати і усунути з писарства.

Рябина. Спасибі пану старості за ласку, але його подяки за послушенство я приняти не можу. Я тепер сам бачу, що я робив багато такого, чого не повинен був робити, і того з мене не змиє ніяка похвала пана старости. Я зрікаюся війтівства, нехай собі рада вибирає нового начальника.

Комісар. Га, що ж, на те ваша воля. Але в такім разі я мушу якнайдокладніше переглянути всі папери громадські, книжки касові і протоколи, і будьте певні, що, помимо вашого зречення, за жадну похибку не мине й вас заслужена кара.

Рябина. Га, що ж, всі ми перед богом грішні і кождий за своє відповідати мусить. Я за своє також відповім. Прошу зо мною до канцелярії.

Виходять.

Кінець.

ІНШІ РЕДАКЦІЇ

РЯБИНА

КОМЕДІЯ З НАРОДНОГО ЖИТТЯ
В 4 ДІЯХ

[Друга редакція]

ДІЙОВІ ОСОБИ

Прокіп Рябина, війт в Нестаничах, літ около 50.
Орися, його дочка, дівчина, літ 18.
Панталимон Качуркевич, писар, по-міськи вбраний, літ около 30, похожий на економа, вусатий, з легкими ознаками алкоголізму.
Панас Казибрід, старий мужик, з довгою сивою бородою.
Феся, його дочка, дівчина, літ 18.
Олекса Коваль, парубок, літ 28, високий, статний, був у війську.
Роман Півторак, літ около 35 } господарі.
Семен Гриб, літ около 45 } господарі.
Гнат Грінчук, літ около 60 } господарі.
Рахміль Цинобер, жид-орендар, літ около 50, довга руда борода, високий, худий і рухливий.
Присяжний, жандарм, мужики, парубки, дівчата, жінки і діти.

Діється в підгірськім селі Нестаничах в наших часах.

ДІЯ ПЕРША

Обширний майдан серед села. Декорація вглиб сцени показує вид села з церквою, по обох боках сади, обгороджені плотами. Насеред сцени к переду криниця з журавлем, обложена цямриною, край неї корито, оддалік дернова лавка і кілька грубих колод. В глибині сцени дорога, обсаджена деревами, між котрими близько правої куліси видно кам'яну фігуру з виразним позолоченим написом: «Пам'ятка знесеної панщини»

Трохи ближче, в центрі сцени, стоїть грубе рябинове дерево з червоними ягодами; на сцені видно пень, а горішня декорація вказує звисаюче галуззя з ягодами. Через увесь час першої дії святочно прибрані люди проходять в глибині півперек сцени, чоловіки знімають капелюхи і хрестяться перед фігурою, а також кланяються тим, що на сцені.

ЯВА ПЕРША

Орися, потім писар.

Орися *(набирає води з криниці і співає)*.

Гадала-м ся віддавати, гадала-м, гадала,
Та й так єм си розгадала, що біда нездала.

Писар *(наблизився стиха за її плечі)*. Он як!

Орися *(схапується)*. Агій! *(Обертається.)* Пек, осина! А, се ви, пане писарю? І не гріх вам? Так мене перепудили!

Писар. О, не бійтеся! Я можу вам зараз перестрах злизати.

Орися. Дякую за ласку! Злизуйте свому товаришеві Рахмілеві, а не мені!

Писар. Які ж бо ви, Орисю, недобрі! Я, власне, хотів до вас зайти...

Орися. Певно, до тата.

Писар. Ну, звісно, до тата також. Але я знаю, що ваші тато нині, при святій неділі, в ту пору трошка спочивають. А я поспішав, щоб власне з вами троха побалакати.

Орися. Зо мною! А пек на погані очі! Що ж ви зо мною за діло можете мати?

Писар. Хто знає, Орисю, може, важніше, ніж з вашим татом.

Орися. Жартуйте здорові! І я з вами буду.

Писар. Ні, Орисю! Я не жартую. Хіба ж ви не видите, як я вас люблю?

Орися. Ви мене? Перший раз чую! Я гадала, що ви тілько одну горівку, а другого Рахміля найбільше любите.

Писар. Бачите, Орисю, які ви недобрі! Така молода дівчина, а така зла.

Орися. Може, для кого й добра.

П и с а р. А що ж я вам такого зробив, що ви на мене злі?

О р и с я. Якби-сте добрі були, то би-сте мені то хоч помогли відро з кирниці витягнути.

П и с а р *(кидається до журавля)*. Господи! Та я зараз! *(Тягне.)*

ЯВА ДРУГА

Ті самі і О л е к с а.

О л е к с а. Ха-ха-ха! А се що такого? Наш пан писар воду з криниці тягає?

П и с а р *(покидає жердку і обертається)*. Хто се? Що, що такого? Я ніби? Та я не тее...

О л е к с а. Фе, пане писарю! Чи то подоба, щоби такий письменний чоловік, в такім панськім убранні, та коло такого хлопського діла заходився? Ось мені, то що іншого. *(Витягає воду і наливає Орисині коновки.)*

П и с а р. А властиво ти, паничу, чого ти сюди прийшов?

О л е к с а. Хіба мені не вільно? Громадський майдан кождому вільний.

П и с а р. Громадський майдан!.. Але коли бачиш, що пан писар з пана начальника дочкою розмову має...

О л е к с а *(сміється)*. Ха-ха-ха! Які страшні дві власті зійшлися!

П и с а р. А ти, небоже, з власті не глузуй! І не думай собі, що я тобі рівня!

О л е к с а. Я з вами й не рівняюся. А начальникову дочку ви не заарендували. Таке ви маєте право з нею розмовляти, як і кождий другий.

П и с а р. Се ще хто знає. Орисю, ходімо геть від нього! Се бунтівник, читальник! Якби таточко побачив тебе разом з ним, то була би біда.

О р и с я. І я так думаю, пане писарю! Так знаєте що? Підіть ви до нашої хати і подивіться, чи таточко ще спить. А я тим часом тут побуду.

П и с а р. Що? Тут побудеш? Із отсим читальником?

О р и с я. Ну, так. Надіюсь, що ви мене перед татком за се не прискаржите. *(Сміється.)*

П и с а р *(лютий)*. Чи так! А, то гарно! Добре-добре! Тепер розумію, куди стежка в горох! Гарно! Гарно! Буду знав, що таткові сказати! *(Спішно відходить.)*

ЯВА ТРЕТЯ

Орися, Олекса.

О л е к с а. Чого се він так розкукурічився?

О р и с я. Ха-ха-ха! Ти б ніколи й не вгадав! Знаєш, почав мені зі своєї любові сповідатися, та ти перебив.

О л е к с а. Що, він? Орисю, і ти так се говориш? А ти йому що на те?

О р и с я. Ну, що ж я мала робити? Розсміялася йому в очі і вкінці заставила його воду з кирниці тягти.

О л е к с а. Ха-ха-ха! *(Обнімає її.)* Славна ти моя дівчина!

О р и с я *(відсторонює його)*. Ну-ну, Олексо! А ти що? Адже се майдан! Люди можуть побачити!

О л е к с а. Та що мені люди! Ей, Орисю! Люблю я тебе, як свою душу! Досить не раз на мене всілякої гризоти та турботи паде, а як подумаю, що й ти мене любиш, що швидко моєю будеш, то аж сили мені прибуває.

О р и с я *(плаче)*. Ти так думаєш? А мені страшно та тужно. Ой господи, як тужно! Не раз і не два думка мене зносить, що марна наша любов, не бути нам у парі.

О л е к с а. А то чому?

О р и с я. Олексо! Хіба ж ти не знаєш мого тата?

О л е к с а. Та що, що він начальник? Овва, не така ще страшна персона.

О р и с я. Не те, що начальник. А ось те, що лютий він на тебе за отсю читальню. Господи, який лютий!

О л е к с а. То я мав би право на нього бути лютий за те, що нам без дання рації шандарів на читальню наслав, а потім постарався о то, щоби староство її розв'язало.

О р и с я. А ти тепер татові на злість ось тут на майдані щонеділі читальню робиш!

О л е к с а. Ну, а що ж маємо робити? Хлопці і дівчата, ба й старші люди засмакували в книжках і газетах, привикли до них. От ми собі і без читальні щонеділі сходимося і читаємо, балакаємо. І нині зараз посходяться. І що нам твій тато зробить?

О р и с я. Ей, Олексо! А ти б зважав троха на мене! Адже ж як ти будеш з моїм татом отак воювати, то тато *(плаче)* ні... ні... ніколи не віддасть ме... ме... мене за тебе!

О л е к с а *(обнімає її)*. Не бійся, моя ясочко! Якось-то буде. А від читальні мені відступитися годі. Був чо-

ловік троха в школах, хоч і не в високих, був у війську, бачив дещо світу, похопив дещо, як розумніші люди живуть і в біді рятуються, то гріх би був, якби я не старався і своїм сусідам та товаришам тоту ж дорогу показати. А ти не бійся. Твій тато, чень, також чоловік. Я його знав як доброго і чесного чоловіка, аж отсе нещасне віййтівство йому голову закрутило.

О р и с я. Ой, Олексочко! Якби ти знав, як я за них боюся! А кілько разів побачу тата в кумпанії з отсим писарем та з жидом, то аж серце в мене холоне.

О л е к с а. Ну, ті, певно, не на добро його наведуть. Чи ти знаєш? Я оногди в місті від одного возного довідався, що наш писар і отсей жид Рахміль у криміналі пізналися.

О р и с я. Ой господи!

О л е к с а. Писар служив у якогось пана також за писаря і щось там прошкрябав, так той його до криміналу впакував.

О р и с я. Господи! І мій татко такому чоловікові вірить! Недарма-то мене завсігди такий страх здіймає, коли писар до нашої хати прийде. І ще й на мене глядить так якось, немов сверлує мене тими очима.

О л е к с а. Кажи йому від мене, нехай дасть тобі чистий спокій, а то я не буду вважати, що він пан писар, а через таку його гречку перегоню, що своїх двох ніг не дорахується.

О р и с я. Олексо! Що ти? Прошу тебе, не задирайся з ним! Ти ж знаєш, він багато може нам пошкодити! Я так боюся і за татка, і за тебе.

О л е к с а *(бере її за руку)*. Серденько моє! Не бійся нічого! Ади, ось уже мої читальники йдуть.

О р и с я. Ой, пусти мене! *(Хапає коновки.)* Бувай здоров, Олексо!

О л е к с а. А вечером вийдеш на зарінок? Вийди, Орисю, ждатиму.

О р и с я *(відходячи)*. Добре-добре! *(Відходить.)*

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Олекса, М и т р о, інші п а р у б к и, Ф е с я і інші д і в ч а т а.

М и т р о. Го-го-го! Наш голова, видно, щось за дівчатами очима кидає!

В а с и л ь. А ги гадав, що вже як голова, то має бути як пень?

М и к и т а. А може, як відземок.

О л е к с а. Спокій, хлопці! Що се за жарти беруться? Зачинаймо читальню!

М и т р о. Ні, ти нам насамперед скажи, що то за дівчина була, до котрої ти тут залицявся?

В а с и л ь. Та тю на тебе, навіжений Товкачу! Хіба не бачив, що се війтова Оришка? Адже Олекса до неї давно... теє...

М и т р о. Он як! А я й не знав! Ха-ха-ха! То було би добре! Адже ж я думав до неї сватів слати сеї осені.

О л е к с а *(холодно)*. Я тобі не бороню, шли!

М и т р о. Не борониш? *(Кланяється.)* Клінно вашеці дзенькую, але я не хочу. Чув я, що у війта дуже високі пороги, то якби-смо оба один почерез другого летіли, то, знаєш, могло би до каліцтва прийти. А так знаєш, братчику, що? Стрібуй насамперед ти, почому там локоть борщу. А я тим часом постою на дорозі та й на готове подивлюся.

Сміх.

О л е к с а. Ну, нехай і так буде. Е, та не про те говоримо. Сідаймо ліпше та прочитаємо що нового.

Всі сідають, хто на лавках, хто на колодах,
а хто просто на мураві.

М и т р о. Тут у мене є нова «Батьківщина».

О л е к с а. На тебе нині черга читати. От се й добре. А я потому прочитаю дещо з «Діла». Тут у мене є кілька нових нумерів.

М и т р о *(читає)*. «Віче народне у Львові».

Ф е с я. Ов, та ще о тім вічу? Адже вже тамтого разу щось писали.

О л е к с а. Тамтого разу тілько заповіджено було, що віче має відбутися.

Ф е с я. То щось таке як весілля, що й заповіді виходять.

В а с и л ь. О, зараз видно, що кому на думці, а дівчатам весілля.

М и т р о *(читає)*. «Велика радість підносить наші груди, коли пишемо. Заповіджене віче у Львові відбулося вповні велично і славно. Здвиг народу був такий

великий, якого ані наші вороги, ані ми самі не надіялися. Скромно числячи, зібралося щонайменше 5000 людей зо всіх сторін нашого краю».

Ф е с я. Агій, то десь ярмарок був!

В а с и л ь. Е, не дуже великий, коли тебе там не було.

М и т р о *(читає)*. «І, що найважніше, видно було, що се саме чоло, сам вибір нашого селянства, самі люди свідомі і готові на всяку жертву за народне діло. Видно було, і кождий те чув, що нарід, котрий має таке селянство, не загиб і не може загинути».

О л е к с а. Видите, а від нас нікого там не було.

В а с и л ь. Господи, якби-то чоловік хоч раз перед смертю був на такім вічі! Та то певно, що мусить душа радуватися.

М и т р о *(читає)*. «А що особливо радувало і підносило кождого, так се те, що були тут і як браття віталися наші люди з різних, хоч і найдальших, закутків нашого краю. Гуцули від Жабйого і подоляки від Гусятина. Лемки в сірих гунях по-сусідськи розмовляли з покутянами з-над Пруту, що красувалися в своїх мальовничих строях».

Ф е с я. А що то таке «мальовничих»? То ніби в мальованках, чи що?

Сміх.

М и т р о. Ото вигадала! Таже там бабів не було, а самі хлопи.

О л е к с а. То значить, Фесуню, що на тих покутянах убрання такі гарні, що хоч їх зараз малюй!

Ф е с я. Який жаль, що жінок і дівчат на такі паради не пускають.

І н ш а д і в ч и н а. Та може би, вони нічого й не розуміли?

Ф е с я. Агій! Не розуміли! Та чень же, там по-турецьки не говорять. Можуть хлопи розуміти, то чому ж би й жінки не могли?

М и т р о *(читає)*. «Особливо цікаво нам було побачити кілька пань і кілька сільських жінок, що, приїхавши зі своїми чоловіками, з великою цікавістю прислухувалися нарадам віча».

Ф е с я. От тобі й на! За вовка помовка, а вовк тут. Значить, і жінки там були? А я гадала, що їх би там не пустили.

О л е к с а. Віче на те й називається всенародним, що всякий нарід, чоловічий і жіночий, може там прийти, і слухати, і говорити.

Ф е с я. І говорити? Господи! Та се вже справді якийсь новий світ настає, коли й жінок до чоловічої ради допускають!

В а с и л ь. Го-го, Фесуню! Ще колись до того дійде, що й жінки і дівчата самі своє віче скличуть.

Ф е с я. А тоді, будь певний, що таких, як ти, на своє віче не допустимо.

В а с и л ь. То зле, Фесуню! Таким, як я, ви повинні би ще заплатити, щоби прийшли на ваше віче, розрушали вас, щоб ви мали на кім свої язички острити.

П а р у б к и. Ха-ха-ха! Правда, правда!

М и т р о *(читає)*. «Треба було бачити і чути, з якою увагою прислухувалися всі виводам бесідників, з яким одушевленням підхапували кожде мітке і правдиве слово, як совісно шанували свободу слова, вислухуючи терпливо таких бесідників, з котрих виводами годі було згодитися...»

ЯВА П'ЯТА

Ті самі і Р я б и н а.

Р я б и н а *(за сценою)*. Го-го-го! А то що таке? Що за збіговище?

Д і в ч а т а. Ой лишенько! Начальник! Утікаймо!

П а р у б к и. А то чого? З'їсть нас?

О л е к с а. Не бійтеся! Нічого він нам не зробить.

Р я б и н а *(входить, швидко розмахуючи палицею, і наближається до читаючої групи)*. Ага! Читаєте! От де собі читальню завели! Та як ви смієте? Чи не знаєте, що читальня розв'язана і заказана, га?

О л е к с а. Читальня розв'язана, але нам читати вільно.

Р я б и н а. Вже я вам покажу, чи вільно! Ще нині реляцію до староства шлю! То до роботи вас нема, по кльоци їхати нікому й не сниться, а над читанням отих дурних газет можете час тратити.

О л е к с а *(встає і підходить до нього)*. Пане начальнику, можна з вами розумне слово говорити?

Р я б и н а. Дурню один! Як ти смієш до мене з таким

питанням лізти? Буду з такими дураками, як ти, розумні слова говорити!

О л е к с а. Пане начальнику, не забувайтеся! Я цісареві служив, у війні на кулі свої груди наставляв і ні від кого згірдного слова не чув. А хоч ви начальник, але вам без дання рації нікого зневажати не вільно. Я також умію писати і до суду дорогу знаю.

Р я б и н а. Овва! Так я дуже тебе боюся! Мене сам пан староста по плечі плеще, розумієш? На кождій сесії другим війтам за взір мене ставить. А ти що?

О л е к с а. Ото мені й диво! Коли ви така сила, то що вам завадила наша бідна читальня, що ви так на неї ні за що ні про що напосілися?

Р я б и н а. Ні за що ні про що? Ото! А чи не найшов у вас шандар заказану книжку? То ви будете заказані, бунтівницькі та сицилістичні книжки читати, а я маю вас за те по головці гладити? Добрий би я війт був!

О л е к с а. Та яка там заказана книжка! Стара повістка: «Не відпуст, але розпуст». Ту саму повістку мені ще небіжчик татуньо малим розповідали.

Р я б и н а. Е, буду я з тобою тут на бобах розводити. Стара чи не стара, досить, що небезпечна. І ваша читальня розв'язана та й годі! І ви мені не смійте тут нової робити!

О л е к с а. Ого! А ви де се вичитали? Ми вже подали нові статути в намісництво до затвердження.

Р я б и н а. Так? Ну, то згори вам кажу, що нічого з того не буде. І не думайте, щоби вам їх затвердили! Хіба би не я був.

О л е к с а. Е, пане начальнику! Там навіть вас питати не будуть. Там люди мають очі і право шанують.

Р я б и н а *(замахує палицею)*. Що? То ти ніби мені на підтики даєш? Що ніби я права не шаную? Ну, скажи, яке я тобі право нарушив?

О л е к с а. Е, мені! До мене ви так дуже й смілості не маєте, бо знаєте, що я не кіт, котрого б можна в мішку продати.

Р я б и н а. То ніби тому, що ти троха того письма лизнув? Ото мені диво! Ех, якби-то по-моєму, то я б усі оті книжки та газети на одну купу зложив та й підпалив.

О л е к с а. Е, якби-то по-вашому! А по-нашому не так! Ми собі ось тут на майдані сходимось та й читаємо. І що нам зробите?

Р я б и н а. Всіх до арешту запакую.

О л е к с а. Коли-бо вам не вільно! Не маєте права!

Р я б и н а. А вам вільно без дозволу читальню робити?

О л е к с а. Ми не читальню робимо, а так собі читаємо. Сього нам ніхто не сміє зборонити.

Р я б и н а. А я вам збороню. Шандарів спроваджу. А тебе першого кажу в ланцюжки закувати. І побачиш, що моє наверха буде, а не твоє. А вам прочим кажу і остро наказую: не слухайте отсього бунтівника! Не бунтуйтеся! Не робіть наперекір власті, бо зле буде з вами! Зараз мені розійдіться!

Парубки і дівчата встають і звільна розходяться.

О л е к с а. Ей, пане начальнику! Ще раз по щирості кажу вам: отямтеся! Що ви робите? Нарід пропадає від лихви, гине в жидівських руках, темний, занедбаний, обдертий... Дав бог, що хоч молодіж потроха хапається до книжки, до науки, хоче просвітитися, щоби знала, як на світі жити, а ви бий-забий на неї за те. Гріх вам перед богом і людьми!

Р я б и н а. Овва, який ми навчитель вишукався! Зась тобі мене вчити, що гріх, а що ні! А дивіть! Ще молоко на губах не обсохло, а воно вже лизнуло того письма та капральських кулаків покуштувало, та й гадає, що всі розуми поїло. Я тобі ще покажу, куди стежка в горох! Ще ти пізнаєш начальника Рябину. *(Грозить палкою і відходить.)*

ЯВА ШОСТА

Олекса, потім К а з и б р і д і Р а х м і л ь.

О л е к с а *(сідає на колоді в задумі)*.

Р а х м і л ь *(веде Казиброда за руку)*. Слухайте, Казибрід! Ви таке старе чоловік, а в голові, бігме ж то, ну ані крихітки олію не маєте.

К а з и б р і д. Та що робити? Що кому бог дав. А до тебе позичати не піду.

Р а х м і л ь. А не шкодило би, бігме ж то ну, не шкодило би. Ни, скажіть мені, пощо вам задиратися з війтом?

К а з и б р і д. Та хіба я з ним задираюся? Нехай з ним той задирається, що по смереках дереться.

Р а х м і л ь. Тьфу-тьфу-тьфу! Яке ви неладне слово говорите! Аж слухати страшно!

К а з и б р і д. Що правда! Адже ж він сам мене зо шкури дре. Ти подумай! У мене дитина є, дочка. То материнський грунт по праву на неї спадає. А він на те б'є, що моя небіжка жінка його сестра була, і силою той нещасний грунтець від мене відбирає.

Р а х м і л ь. Ни, видите, пане Казибрід, якби так було, як ви кажете, то він би не мав до вас ніякого права. А преціньсуд йому присудив той грунт.

К а з и б р і д. То провізорія була. Він три роки арендував його, ще від небіжки жінки відарендовував [1].

ЯВА ДЕВ'ЯТА

... право! За ним староста, за ним комісар, за ним секретар повітовий — от він і не боїться нічого. «Позивай мене,— каже,— до пана бога». *(Зносить руки до неба.)* Господи! Згляньсяна мою кривду! Вкажи мені, як до тебе трафити, щоби тобі своє лихо розповісти?

О л е к с а. Бідні ви, дядьку! І сам уже не знаю, що вам радити.

К а з и б р і д *(помовчавши хвилю, під час котрої все стояв з очима, зверненими до рябинового дерева, нараз обертається живо)*. Не треба мені твоєї ради. Маю свою! Я його запізву, буде знати!

О л е к с а. Куди його запізвете?

К а з и б р і д. Ось побачите. Всі побачите! Чекайте, я зараз тут буду! *(Виходить.)*

ЯВА ДЕСЯТА

Ті самі без Казиброда.

Г р і н ч у к. От тобі наше право. Бігме, за панщини ліпше було.

О л е к с а. Ну, не говоріть сього. Тепер хоч маємо можність добиватися свого права. Хоч на папері його маємо.

---

[1] Закінчення шостої, сьома, восьма і початок дев'ятої яви, яких бракує в автографі І. Франка, подаються за неавторизованою театральною копією в коментарях (див. стор. 377).— *Ред.*

Півторак. Овва, велика нам з того радість, що воно на папері є. Поки ми його направду діб'ємося, то нас лиха доля зовсім діб'є.

Гриб. Адіть, отсей бідний Казибрід! Адже ж узяли його в такі кліщі, що й не випутатися.

Півторак. Е, але ми їм не Казибрід. Я свого не дарую. Ходіть, кумове, ходіть до радниці. Спитаймо їх, по-якому вони податки відбирають?

Гриб. Ей, куме-куме! Прудкий ти дуже. Насамперед зробиш, а потому думати зачнеш. Адже ж бачиш, яке Казибродові було!

Півторак. Та я йому кості поломлю, нехай тільки стрібує руку на мене піднести!

Олекса. Костей йому не поломите, а він вас наб'є, ще й до суду завдасть за зневагу власті.

Гриб. Ба, та що ж нам робити? Чи так і дарувати йому тільку працю?

Олекса. Ні, не дарувати, а поступати розумно, так, щоби мати правдивий доказ на нього. Адже ж самі бачите: він письменний, а ви неписьменні. Хіба ви знаєте, що він, куди і як записує?

Півторак. Ей, мав би я на нього доказ, якби так...

Гриб і Грінчук. Якби що?

Півторак. Якби так нам дістати тоту маленьку книжечку, що писар усе при собі носить!

Гриб. Ага-ага! Він без неї ані кроку не робить. Чи податки відбирає, чи кари які, чи протоколи, чи письма приходять, він усе насамперед до тої книжечки зазирає, все з неї вичитує.

Грінчук. Та то наші люди вже добре знають тоту книжечку. Чорна така... То всі кажуть, що в ній писар свого хованця на серці носить.

Олекса. То ви гадаєте, що в ній він записує свої шахрайства? То вже би мусив дуже осмілитися!

Півторак. Я певнісінький, що там би ми найшли на нього ярмо.

Олекса. Ну, то що ж, дістаньте ту книжечку.

Гриб. Еге-ге! Дістаньте! Нібито він дасть? Та він би радше дав собі око вилупити, ніж тоту книжечку кому до рук.

Олекса. Ну, та я не кажу, щоби ви йшли до нього та просили: пане писарю, а позичте-но нам на день вашої книжечки. Але хіба ж нема іншого способу? Отак,

наприклад: ви напиваєтеся разом у коршмі — адже ж пан писар почастунки любить, правда?

Півторак. О, ще й як любить!

Олекса. Ну, напиваєтеся, частуєте його, та так, щоб аж світ йому видався як банька і люди як мухи.

Грінчук. У, се не легка штука! Кождий з нас швидше пам'ять стратить, ніж він.

Олекса. Ну, то йдіть усі три. Його частуйте, а самі здержуйтеся при питті. А як пану писареві світ замакітриться, тоді...

Півторак. Ну-ну, сього вже нам не потребуєш казати, що тоді робити. Добре, Олексо! То розумна рада! Беру то на себе, що ще нині все зробимо.

Олекса. Ну, а як се нічого не поможе, то будемо іншого способу шукати.

ЯВА ОДИНАДЦЯТА

Ті самі, в глибині сцени Казибрід з величезним костуром, ланцюгом і околотом соломи і Феся з кожухом на плечах і з стільцем.

Феся Ей, татунцю! Бійтеся бога! Дайте спокій!

Казибрід. Ні, дитино! Не говори мені нічого! Не можна інакше з тим ворогом до ладу дійти.

Феся. Але він вас уб'є, як ви йому таке зробите.

Казибрід. Най б'є! Все мені одно. Але я надіюся, що не посміє. Ні, Фесуню, ти мною не журися! (*Підходить під рябину.*) Ось тут клади кожух! (*Кладе під дерево околіт.*)

Феся кладе кожух і приставляє стілець.

Не бійся без мене ночувати, дитино моя! Пильнуй хати та приноси мені сюди дещо їсти. Чень, то довго не потриває. А тепер піди по селу та всіх — чоловіків, і жінок, і дітей, особливо дітей — справляй сюди, щоби ішли на диво дивитися. (*Цілує її, відтак стає на стілець, обкручує дерево ланцюгом і замикає на колодку.*)

Феся бере стілець і відходить, а Казибрід бере в руки палицю і стає під деревом та кричить.

Гей, люди добрі, малі й великі! Сходіться сюди, збігайтеся глядіти на публіку.

ЯВА ДВАНАДЦЯТА

Ті самі без Фесі. Помалу сходиться багато мужиків, жінок, дівчат, дітей.

Грінчук. Свят-свят-свят! Куме Панасе! А ви що робите?

Казибрід. Позиваю до пана бога найбільшого кривдника і грабівника в нашім селі.

Грінчук. Та де? Якого?

Казибрід *(показує палицею)*. Рябину.

Всі. Гурра! Рябина окований! Рябина опутаний!

Казибрід. Так, люди добрі! Тепер він опутаний, мій арештант, і я доти буду пильнувати його, доки пан біг між нами правди не зробить.

Всі. Гурра! Рябина арештант! Рябина опутаний!

Грінчук *(хреститься)*. Господи! Зовсім з розуму зійшов старий Казибрід.

Діти починають скакати довкола дерева.
Крик, гармидер.

Заслона спадає.

ДІЯ ДРУГА

Канцелярія громадська.

ЯВА ПЕРША

Рябина і писар сидять при столі, на котрім табеля податкова і інші книги урядові. Відбирають податок. Присяжний на боці на стільці. При дверях і попід стіни люди, чоловіки і жінки, з книжечками податковими в руках. Деякі виймають гроші з чересів, другі вив'язують із хусток і за чергою підходять до столу. При столі стара жінка подає писареві книжку. Коло писаря розвернена його нотатка, в котру він щохвилі заглядає.

Писар. Ви Ксенька Тулубиха?

Жінка. Та ніби по чоловіці Тулубиха, а прозивають Зарічна. Ксенька Зарічна.

Писар. То мене не обходить. Тут стоїть Тулубиха. Халупниця.

Ж і н к а *(зітхаючи)*. Ой, таже халупниця гірка та не солодка. Не те колись було, але небіжчиченько, най му там бог не пам'ятає...

П и с а р. Ну-ну, нам того не потребуєте казати!

Р я б и н а. Не будеш ти, бабо, тихо? Тут громадська канцелярія, а не зарінок, щоби ти свої теревені розводила!

П и с а р *(зазирає в нотатку)*. Ви ще сього року нічого не платили.

Ж і н к а. Ой пане писарю! Таже платила! Півтора срібного дала на саме стрітіння. Хіба не тямите?

П и с а р. Стало би мені голови всі ваші дурниці тямити! Тут у мене ваші півтора срібного записані, не бійтеся! Але то була рестанція за торішнє.

Ж і н к а. Рештанція? Господи, та в мене ніякої рештанції не було!

П и с а р. Як то не було? А шкільне, а спашне, а громадське, а конкуренцію. Чи я буду за вас платити?

Ж і н к а. Ой господоньку! Та я собі гадала, що тепер дам оту криваву п'ятку та й буду чиста!..

П и с а р. Го-го-го! Дешеві ви, як бачу. Тут сього року ще й регуляція і екзекуція підійшли. Давайте гроші, я вам зараз розрахую, кілько ще від вас прийде!

Ж і н к а *(зітхаючи, дає)*. Божечку мій! Так мені здається, що власну кров із серця точу! Так мені ті грошики тяженько прийшли! А тут іще не досить!

П и с а р *(почислив стиха)*. За весь рік від вас сього року випадає сім ринських і двадцять і п'ять крейцарів. Тепер даєте п'ятку — ось записую, дивіться!

Жінка хреститься.

Р я б и н а. А ти, бабо, чого хрестишся?

Ж і н к а. Та так, пане начальнику! Щоби пан писар у щасливу годину записали. Щоби яка мара не перепутала. А то вже не одному так сталося.

Р я б и н а. Мовчи, стара торбо!

П и с а р. То ще від вас прийде 2 ринських 25 крейцарів, розумієте? Заплатіть же якнайшвидше. А то знов забудете, затягнете на другий рік, а потому кажете: «Та в мене рештанцій ніяких не було». Ось вам книжка!

Жінка бере книжку і стоїть.

Р я б и н а. Ну, чого стоїш? Марш, най другі до черги приходять!

Ж і н к а. Та я, пане начальнику, нічого! Я тілько хотіла за тоту рештанцію...

Р я б и н а. Марш! Марш! Нема тут часу з тобою роздебендювати! Присяжний!

Ж і н к а. Та йду вже, йду! Але, бігме боже, що з мене рештанції ніякої не було! *(Виходить.)*

П и с а р *(переглянув тим часом іншу книжечку)*. Хома Свербинус. Багато платите?

Ч о л о в і к. Та п'ятку.

П и с а р. То ще від вас сім срібла прийде.

Ч о л о в і к. Сім срібла? Бійтеся бога! Я гадав, що тілько три.

П и с а р. Зле-сте гадали.

Ч о л о в і к. Ей, пане писарю! Може, ви деяк помилилися. Таже ми обоє з жінкою рахували...

П и с а р. То що ж, чи цісарська табеля бреше, чи ви обоє з жінкою?

Ч о л о в і к *(шкробається в голову)*. А може, ви, пане писарю?

П и с а р *(встає, лютий)*. Як ви смієте мені щось подібного?..

Р я б и н а. Присяжний! Дай му добре в карчило і викинь за двері, най не ображає уряду!

Присяжний б'є і викидає.

Ж і н к а *(при дверях)*. Господоньку! Що тут із людьми виробляють! Гей, люди!

Р я б и н а. Тихо там!

П и с а р *(переглядає іншу книжечку)*. Клим Сухоніс. Кілько платите?

Ч о л о в і к. Та хотів би-м усе заплатити, за весь рік.

П и с а р *(почисливши)*. Сімнадцять срібла 82 крейцари!

Ч о л о в і к *(зітхає)*. Торік лиш півшістнадцята було.

П и с а р. А про екзекуцію забули? *(Бере гроші і записує.)* Ну, є там ще хто?

Л ю д и. Та вже нема нікого. Ще десь Гаврило Бобівник мав прийти.

Р я б и н а. Ну, як не прийшов, то сам собі винен. Здекуція не чекає. Мусить платити.

П и с а р. А ви, пане начальнику, мали ще щось людям наказати.

Р я б и н а. Ага-ага! Гей, присяжний! Іди-но позакликай сюда з коршми господарів, які там є!

Присяжний виходить. По хвилі канцелярія заповнюється людьми. Між ними Півторак, Гриб, Грінчук.

Л ю д и *(гомін)*. А що там таке? Чого хочете?

Р я б и н а. Слухайте, люди! Я вам хотів іще пару слів сказати за ті кльоци. Що ви собі з ними гадаєте?

П і в т о р а к. Нічого.

Сміх між людьми.

Р я б и н а. Хто там такий мудрий та каже — нічого? А, то ти, Півтораче? Чекай-но, чекай! То податку не несеш...

П і в т о р а к. Нині-м заплатив.

П и с а р. Заплатив, та не весь.

Р я б и н а. Видиш, рештанції маєш, а про заробок ані гадки. Тепер ще польової роботи нема, погода гарна, дорога добра, а ви ніхто й не думаєте про заробіток.

Г р и б. А я би сказав по правді, пане начальнику: яке вам діло, чи ми заробляємо, чи ні? Не заплатимо податку, то ви, певно, за нас не дасте, ані нам не поборгуєте, тілько здекуцію шлете, грабежі волочите, що аж шумить. Що се ви нараз так розмилосердилися над нами?

Р я б и н а. Не твоє діло, дурню! Я правду говорю.

Г р и б. Дякуємо за правду, але може би-сте її собі сховали.

Р я б и н а. Мовчи! Не з тобою говорю. Гей, люди, чуєте, що кажу? Хто хоче заробити, най завтра по кльоци їде!

Г р і н ч у к. Е, такий то й заробок!

Р я б и н а. А хіба злий?

Г р і н ч у к. Ну та певно, що не добрий. До кльоца двох людей треба. Весь день роботи людям і худобі. Жид три срібла від кльоца бере, а нам півтора дає.

Р я б и н а. Не слухайте сього, люди! То байка! А тих 500 кльоців, що ще лишилося, то я на себе беру те, що вам за кльоц по два срібла дадуть. І знаєте, що я вам мав казати? Власне нині ми письмо дістали від старо-

ства, отепер, з полудня. Пише нам староство, що ті кльоци мусять бути сього тижня звезені.

Л ю д и. Ого-го! Аж староство в то вмішалося!

Р я б и н а. А так-так. А знаєте чому? Сього літа в нашім повіті великі маневри будуть. Війська багато прибуде. То дощок треба, бо будуть бараки ставити...

Д е х т о з л ю д е й. Га, як так! Як цісарське військо...

Р я б и н а. Так-так! Виїжджайте завтра, хто може. Я ще присяжного по селу пошлю. А не схочете ви, то пан староста спровадить байгарів та солярів, то ті за два-три дні всі кльоци звезуть, і вам зарібку не буде.

Л ю д и. Та добре, добре! Будемо їхати! *(Виходять.)*

ЯВА ДРУГА

Рябина, писар.

П и с а р *(защіпає двері за людьми, затирає руки і регочеться, скачучи по хаті)*. Ха-ха-ха! Нема то як з дурними хлопами мати діло!

Р я б и н а. Но-но, тихіше, пане писарю, бо вчують!

П и с а р. Але де там учують! Вони просто через сіни та в коршму. А там уже хоч із гармати гримай, то не вчують. Але ви їм славно заїхали з тим наказом від староства! Ха-ха-ха! З тими бараками для маневрів, ха-ха-ха!

Р я б и н а. Ну, що з ними робити? Лінива бестія один з другим! Фантуєш його, остатнє дреш, і міг би заробити, і не рушиться! Треба на штуки братися.

П и с а р. А в вас, пане начальнику, голова до таких штук! О, голова!

Р я б и н а. Правду сказавши, тих 500 кльоців мені гірше на сумлінні лежать, ніж їм. Знаєш, пане писарю, коли собі подумаю, що нам ще лиш тиждень лишився, що за тиждень наш контракт минає, і коли оті прокляті кльоци не будуть вивезені, то наша кавція пропаде...

П и с а р. Тьфу, пане начальнику! Яка вас турбація чіпається! Та що се ми? Насухо балакати захотіли, та ще про такі сухі речі! *(Отвирає двері і кличе.)* Гей, жиде! Рахмілю!

ЯВА ТРЕТЯ

Ті самі і Рахміль.

Рахміль. Ви мене кликали, пане писарю?

Писар. Та я, я.

Рахміль. Ни, чого вам треба?

Писар. Та принеси нам що там маєш доброго випити та й закусити. Знаєш, ми тепер по урядуванню.

Рахміль. Знаю-знаю! І для вас, пане начальнику?

Писар. Ну, та розуміється! А живо!

Рахміль *(стоїть)*. Зараз-зараз! *(До Рябини.)* Пане начальнику!

Рябина *(що сидів при столі задуманий)*. Га! Чого тобі?

Рахміль. Я би хотів з вами дещо поговорити.

Писар *(сіпає його за рукав)*. Ну-ну, Рахмілю, будемо говорити, тілько не тепер! Потомý, потому! Бачиш, пан начальник троха змучені.

Рахміль. Я зараз! Я зараз принесу дещо для підкріплення!

Писар. Неси-неси! А нікого до нас не пускай. А як буде час, то ми тебе самі сюди закличемо на розмову.

Рахміль. Добре, добре! *(Виходить. По хвилі приносить горілку і перекуску, ставить на столі і виходить.)*

Писар защіпає двері.

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Рябина і писар.

Писар *(наливає чарку)*. Ну, пане начальнику! Дай вам боже здоровля!

Рябина *(мляво)*. Та пий здоров!

Писар *(п'є і наливає)*. Прошу вас. Та що се ви такі якісь стали, мов у ступі заопихані?

Рябина. Та так... *(П'є.)* Щось мені маркітно зробилося.

Писар *(закушує)*. Ха-ха-ха! Маркітно! А то чого?

Рябина *(закушує)*. Та се так... Дурниця якась. Я нікому й не признаюся, але тобі скажу. Знаєш, в останніх кількох місяцях то бувають хвилі, в котрих мені так якось голова крутиться. Отак точнісінько, як коли б

я йшов по високій-високій кладці, а вона підо мною хитається, і я туй-туй маю впасти.

Писар. Фе, пане начальнику! Фе, встидайтеся!

Рябина. Добре тобі казати, встидайтеся! А мені моторошно робиться. А ще як мені в понеділок поборця податковий сказав, що швидко можемо надіятися пана шпектора і здекуції за недоплачені податки.

Писар. Так вам поборця сказав?

Рябина. Та поборця. А ти знаєш, що ми отсе вже півроку податки без табелії до уряду відвозимо. Не знаю, як се вони досі се приймають.

Писар. А я знаю як!

Рябина. А коли погадаю, що ми з податкових грошей тисячу срібла взяли і жидові за кавцію на довіз кльоців дали — господи!

Писар. Ну, і що ж з того! За тиждень кльоци будуть звезені, і кавція оп'ять в наших руках.

Рябина. А як не будуть звезені? Як кавція пропаде? Адже ж до кінця контракту ще тілько тиждень лишився, а кльоців ціла половина ще не звезена.

Писар. Е, байка! Все байка. І на те якусь раду придумаємо.

Рябина. Ах, і не говори мені про свої ради! Боюсь я їх, так боюсь, що годі!

Писар. Дитина ви, пане начальнику, ось що я вам скажу. Не привикли до промислу, до спекуляції.

Рябина. Добра спекуляція, коли чоловік за неї може до Іванової хати дістатися.

Писар. Смійтеся з того! *(Наливає.)* Ваше здоровлє! *(П'є.)* А я вам кажу, що вам ані крихітки нема чого боятися. Такий порядний начальник, як ви! Пан староста вас любить, пан комісар також, пан постенфірер у вас як дома, в раді повітовій вас шанують. І всі пани, з ким тілько заговори про вас, у одно говорять: «Вуйт Рабіна то бардзо поржондни вуйт!» [1]

Рябина *(наливає і п'є)*. Та що мені з того! А прийде що до чого, то хіба хто з них мені поможе?

Писар. Ще раз вам кажу, пане начальнику, що ви дитина! Адже ж як ви собі гадаєте? Для чого вони вас люблять? За що вас хвалять? Чи за ваші чорні очі, чи за довгі вуса?

---

[1] Війт Рябина дуже порядний війт *(польськ.)*.— *Ред.*

Р я б и н а. Ну, не плети сухого дуба.

П и с а р. То-то й є, що сухого дуба. За ваші заслуги, пане начальнику! Ось що. Бо де є кращі порядки в селі, як у вас? Де більший дохід з пропінації? Відки більше кар польових та лісових до каси йде? Відки більше людей у криміналах сидить? Куди частіше комісії провізоріальні їздять? Де частіше ліцитації грунтів відбуваються? Де виборці точніше при всяких виборах за того голосують, на кого пан староста каже? Ніде, як тільки в Нестаничах. А пани, вірте мені, пане начальнику, вміють цінити такі заслуги і вже так зроблять, що хоч би прем що до чого прийшло, то шасть-прасть,— і ніщо ні до чого не прийде. Розумієте?

Р я б и н а. Ей, писарю-писарю! Тягнеш ти мене на тоту високу кладку! Але, бігме боже, як мені голова закрутиться, то оба гримнемо!

П и с а р *(плеще його по плечу)*. Не бійтеся! Коли я ся не боюо!..

Р я б и н а. Та тобі нічого так дуже й боятися. Що ж ти так дуже можеш стратити? Сокири з-за лави тобі не візьмуть, бо ані сокири, ані лави не маєш. А до криміналу засадять — ну, то й се тобі не новина.

П и с а р. Пане начальнику! Не говоріть мені того! Ви не знаєте, як тяжко раните моє серце!

Р я б и н а. Що-що? Твоє серце?

П и с а р *(наливає і п'є)*. А ви гадали, що в мене й зовсім серця нема? *(Меланхолійно.)* Ох, не знаєте ви ще мене, пане начальнику! А я власне хотів з вами, як з батьком рідним... Але випийте! *(Наливає.)*

Р я б и н а *(п'є)*. Про що се ти, пане писарю, закидаєш? Я якось тебе не розумію.

П и с а р. А я гадав, що в вас є очі.

Р я б и н а. Очі? Хіба ж їх у мене нема?

П и с а р. Якби були, то ви б бачили.

Р я б и н а. Дещо я й бачу, та, може, не те, чого тобі хочеться.

П и с а р. То ви б бачили, що я коло вас як коло рідного батька припадаю, а вашу донечку...

Р я б и н а *(перебиває)*. Годі-годі! Не договорюй! Знаєш, пане писарю, я дещо троха й підмітив і хотів тобі сам про се розумне слово сказати.

П и с а р. Ну?

Р я б и н а. Знаєш, братику, я тебе люблю і поважаю,

Мудра в тебе голова, і до письма і до всякого циганства ти дуже спосібний, але дочку мою, не в гнів тобі кажучи, ти собі з голови вибий!

Писар. Так! А то чому? Чим я вам не до вподоби?

Рябина. Кажу ж тобі, що як писар ти мені дуже до вподоби. Але на зятя — ні, спасибі!

Писар. А вільно спитати, чому?

Рябина. А тому, пане писарю, що ти мені троха занадто тее-то як його... троха занадто пройдисвіт.

Писар. Он як!

Рябина. Не гнівайся, друже мій! Я не з злого серця се кажу. Але для своєї дитини я бажав би господарського сина.

Писар. Ну, що ж! Щасти вам боже! Я вам на перешкоді не стану. Коли вам отой Олекса Коваль більше до вподоби...

Рябина. Що? Олекса Коваль?

Писар. Здається, що так називається той урльопник, що тут з читальнею носиться, як той дурень зі ступою.

Рябина *(зривається з місця)*. А з якої рації ти мою дитину примішуєш до того урвителя та бунтівника?

Писар *(з лукавим усміхом)*. Бо вона сама до нього примішується. То-то я й кажу, що у вас, мабуть, очей нема!

Рябина. І ти се правду кажеш? Оришка мала б з тим Олексою...

Писар *(сердито, при вікні)*. Я нічого не кажу. Маєте очі, то самі дивіться!

Рябина *(підходить до нього і клепле його по плечу)*. Ну-ну, пане писарю! Та бо ти вже зараз сердишся! Я ще нічого такого й не сказав...

Писар. Нічого не сказали? А «вибий собі з голови» — се, по-вашому, нічого?

Рябина. Та то я так від себе. А як Оришка гвалтом захоче за тебе йти, то, може, я й не буду мати нічого против того. Говори, синку, з Оришкою. Ось тобі моє крайнє слово.

Писар *(кланяється йому)*. Спасибі вам! Се справді батьківське слово. А з Орисею я дам собі раду!

Чути стук до дверей.

Хто там?

Р а х м і л ь *(у сінях)*. То я, пане начальнику. Можна ввійти?

Р я б и н а. Та ходи!

Писар відчиняє двері.

ЯВА П'ЯТА

Ті самі і Р а х м і л ь.

Р а х м і л ь *(входить. Хвилю всі мовчать.)* Ни, пане начальнику! Що буде?

Р я б и н а *(всміхається)*. Що бог дасть.

Р а х м і л ь. А що бог дасть?

Р я б и н а. Що його ласка. Я з ним на раді не був.

Р а х м і л ь. Ни, а з кльоцами що буде?

Р я б и н а. Звеземо.

Р а х м і л ь. Хто звезе?

Р я б и н а. Коні та воли.

Р а х м і л ь. Пане начальнику, не жартуйте! Ви знаєте, що вже за тиждень контракт кінчиться. Ваша кавція пропаде.

Р я б и н а. Най бог боронить!

Р а х м і л ь. І я кажу, най бог боронить. Я би дуже не хотів вас кривдити. Але ви знаєте, яке моє. Я не є до того голова. Я відарендував часть кльоців від головного предприємця і також кавцію дав. І мій контракт за тиждень кінчиться, і моя кавція пропаде.

Р я б и н а. Ну-ну, не бійся, Рахмілю. Звеземо твої кльоци. Я вже людям наказав.

Р а х м і л ь. То добре. Коби тілько люди послухали.

Р я б и н а. Вже я так наказав, що мусять послухати...

Р а х м і л ь. Се ви про те, що ніби староство наказує?

Р я б и н а. Ну, а що, думаєш, кепський спосіб?

Р а х м і л ь. Та може би й добрий був на інший час, але боюся, що тепер се не поможе.

Р я б и н а. Як то не поможе?

Р а х м і л ь. А так, що люди бунтуються против вас. Я собі за лядою стою та все слухаю. Маєте якогось ворога в селі.

Р я б и н а. Ну, та що вони говорять?

Р а х м і л ь. Кажуть, що зараз завтра підуть до староства та запитаються, чи то правда, що ви їм сьогодні казали.

Р я б и н а *(б'ється об поли руками)*. От тобі!

П и с а р. Се, певно, той премудрий Олекса їм наговорив. Се його справка!

Р я б и н а. Та я йому! Та я їм усім!..

За сценою на вулиці чути крик: «Гурра! Рябина в путі! Рябина кайданяр! Гурра!»

В с і *(біжать до вікон)*. Що се? Що се?

Р а х м і л ь. Я зараз розвідаюсь. Чи не горить де? *(Вибігає.)*

Крик за сценою повторяється — змішані голоси парубків і дівчат, гуркіт кроків та тріскання палицями по плоту.

Р я б и н а. Агій! Чи подуріли? Що се їм сталося? *(Бере капелюх і палицю.)*

Р а х м і л ь *(входить)*. Пане начальнику! Кажуть, що старий Казибрід одурів і щось таке зробив, що вся громада бунтується.

Р я б и н а. Свят-свят-свят! Се що за новина?

Р а х м і л ь. Ідіть, успокійте їх, щоби біди якої не було!

Р я б и н а. А де присяжний?

Р а х м і л ь. Та є тут, у коршмі.

Р я б и н а *(в дверях, кричить)*. Гей, присяжний! А ходи-но зо мною! *(Виходить.)*

ЯВА ШОСТА

Писар і Рахміль.

П и с а р. Ти справді не знаєш докладно, що се за історія?

Р а х м і л ь. Не знаю. Але то одно видно, що против війта.

П и с а р. Се й добре. Так і треба.

Р а х м і л ь. Ну, як же ж твій гешефт?

П и с а р. Який?

Р а х м і л ь. А з війтовою дочкою?

П и с а р *(люто)*. Тьфу! Дметься хлопиця, як шкурлат на огні. Закинув я йому сьогодні про неї, а він аж на лиці змінився. «Пройдисвіт ти,— каже.— І з думки собі її викинь!» Тьфу! *(Наливає і п'є.)*

Р а х м і л ь. Оввa, який великий пан!

Писар. Але я не я буду, коли його не скручу. Ще по руках мене цілуватиме, щоб я взяв оту його цяцю! Го-го, пане Рябино, ще ти не знаєш Панталимона Качуркевича!

Рахміль. Ну, а дочка як до тебе?

Писар. Е, що дочка? Глупа вона та й годі! Я з дочкою і балакати не хочу. Як тато скаже за мене йти, то вона мусить.

Рахміль. А гарне господарство за нею впадає. Маєтки!

Писар. То-то мене й тягне! Відмалку чоловік про те тілько думає, щоби своє гніздо мати, на своїм грунті засісти. І що тілько я не робив, щоб до сього дійти,— ані руш! Завзялась, мабуть, лиха доля на мене. Але тепер уже хіба би всі сили пекельні против мене стали, щоб я свого не доказав.

Рахміль. Тьфу-тьфу-тьфу! Пощо ти зараз аж сили пекельні згадуєш? Пек їм та цур їм!

Писар. Не страшні вони мені. Опутав я сього Рябину так, що не його голови потрібно, щоб із тих пут вимотатится. Він мені вірить, а я помаленьку, мов вола за роги, веду його туди, де мені треба.

Рахміль. А кому маєш за се подякувати, га?

Писар. Ну-ну, не бійся, я тямлю, що тобі, а не кому. Адже знаєш, що найвірніша та кумпанія, що в криміналі зав'язана. Ти, впрочім, і сам бачиш, що я й досі не одним тобі віддячуюся. Адже ж отой гешефт з кльоцами хіба не зиск твій?

Рахміль. І твій також.

Писар. Не перечу. Отою кавцією я спутав його. Він мусив пристати на те, що я при відбиранні податків шахрую, щоб нібито покрити кавцію. Ну, та кавції ми не покриємо, за тиждень вона пропаде, і ми нею поділимося. Правда?

Рахміль. Ну-ну, якось-то буде!

Писар. Рахміль! Не крути! «Якось-то буде» — що се за мова? Яка була умова між нами, так мусить бути. Не забувай, що я й тебе маю в руках.

Рахміль. І я тебе також.

Писар. Ха-ха-ха! Всі ми позчіплювані один з одним, як раки в торбі. Ну, а Рябину обскубемо-таки! Знатно обскубемо! Знаєш, я сьогодні трохи не тріс, так у кулак сміявся!

Рахміль. Чого?

Писар. Наш Рябина починає мати страх. Поборця податковий з моєї намови загрозив йому інспектором, ревізією, бог знає чим. Ще пару день, і наш гордий начальник скрушіє достаточно. Тоді ми його натиснемо, він нам підпише вексель, щоб видобути кавцію, а тим векселем ми йому зовсім кінця доїдемо.

Рахміль. Ну-ну! Роби!

ЯВА СЬОМА

За сценою в сінях крик, стукіт, гуркання до дверей, голоси: «Гей, жиде! Горівки! Де ти у біса?»

Рахміль. Зараз, зараз! *(Виходить. В дверях наскакує на Півторака, Гриба і Грінчука, що, заточуючися, мов п'яні, входять.)*

Півторак несе в піднятій руці пляшку вишняку, Гриб — чарку.

Писар. А се що? Чого ви сюди?

Півторак. Чи бач! А ви тут, пане писарю? Та ми за вами!

Гриб. Соколику наш! Лебедику наш! Вас шукаємо!

Писар. Нащо я вам?

Півторак. Тьфу-тьфу-тьфу! Пек поганим очам! Таже не різати вас хочемо. Адіть! Отся вам скаже! *(Потрясає пляшкою і ставить її на столі.)*

Грінчук *(ставши перед писарем)*. Тадже сидимо отак собі та й по чарочці в горло перевертаємо — бігме боже, що не брешу! Так-таки перевертаємо! Та слово по слову балакаємо, а далі і про вас бесіда зайшла!

Півторак *(бере його за підбоки)*. Та сідайте-бо, пане писарю! Пане наш гідний та поважний! Не відмовте нам тої честі, щоб ми вас потрактували.

Писар *(сідає з неохотою)*. Але, люди добрі, що се вам таке сталося? Ще нині-сте зо мною сварилися, а тепер...

Грінчук *(стоїть перед ним)*. То-то бо й є, писарочку наш золотенький! Сварилися! Ая! Нелюди ми! Погані душі! Хіба ми розуміємо, що, як і куди йде?

Гриб. Та ти, пане писарю, за те на нас не гнівайся! Адже знаєш хлопську натуру. Як хлопові прийдеться той

крейцар з рук дати, то так як би йому серце з груді дер. Що би переналежалося, а йому все здається, що його хтось кривдить! Та ти, будь ласка, на се не зважай!

Півторак. Та ми, отсе, власне хочемо на перепросини. Будьте ласкаві, пане писарю, з нами випити! *(Наливає.)* Ваше здоровлє!

Писар. Пийте здорові!

Півторак *(п'є, наливає і дає писареві)*. Прошу вас!

Писар *(бере чарку)*. Ну, люди добрі! Здивували ви мене. Перший раз мені се трафляється, щоб ті, що зо мною сварилися, та так мене перепрошували. Ваше здоровлє, Грибе! *(П'є.)*

Гриб. Дай вам боже, чого собі в бога жадаєте!

Писар наливає, Гриб п'є і подає Грінчукові.

Грінчук *(з чаркою в руці)*. Та ми ото сидимо собі, паночку наш, при чарці,— ая! — та й балакаємо, а далі згадали про тебе. А я й кажу ось їм: «Кумове чесні! Ось ми тут у кумпанії! І весело нам, і приємно... А наш писар, наш порадник щирий, наш порятівник теплий,— скари ж то мя господи, що не брешу! — десь там, кажу, сам у тій радниці сидить та над нашими справами мозок собі сушить. Ану, кумове, зложімося та почастуймо його раз так, як бог приказав! Та й перепросімо за всі ті прикрості, які ми йому наробили!» Га, чи не так я казав?

Півторак і Гриб. Та так, так! Ну, але пийте, куме, най чарка не стоїть!

Грінчук. Дай вам боже здоровлячка, пане писарю! *(П'є, наливає і подає писареві.)*

Писар *(п'є)*. Дуже то красно, людонькове, що ви так шануєте мене, бідного писаря...

Півторак. Що кому належиться, пане писарю! Що кому належиться! Може, перекусите дещо?

Писар. Та вже коли ваша ласка... Знаєте, я на другім селі мешкаю, та й то, звичайно, чоловік одинокий... Сьогодні й не обідав за тими ділами.

Грінчук. Ой господи! А ми, дурні хлопи, не раз се й те балакаємо, а того не знаємо, як то собі вчені люди і ложку страви від рота віднімають, і мозок у голові сушать.

Гриб. А все для нашого добра!

Півторак *(кличе до дверей)*. Гей, орендарю!

Рахміль *(за дверима)*. Ни, чого вам?

Півторак. А зладьте-но деяку перекуску для пана писаря. Ми вам заплатимо. Щось теплого! Яєшницю або-що. А не жалуючи!

Гриб *(кричить від стола)*. А швидко!

Рахміль *(за сценою)*. Ни-ни, зараз буде!

Писар *(наливає і п'є)*. А славний ваш вишняк! Варто й повторити! *(П'є ще раз.)*

Гриб. Та пийте на здоровлє! Адже ж не на що ми його й брали! *(Наливає собі і п'є.)*

Писар. Та тілько ось що я хотів вас запитатися: що там у вас за бунт з тими кльоцами?

Півторак. Бунт? У нас? А най господь бог боронить! У нас ніякого бунту і в гадці нема.

Писар. А от жид говорив... Щось ніби до староства хочете йти, питатися, чи справді воно наказало вам кльоци возити?

Гриб. Е, то жид, певно, чув, що той дурний молокосос Олекса роздебендював. Хто би там його слухав [1].

ДІЯ ТРЕТЯ

ЯВА ДРУГА

...запродав, а других безумами лає.

Рябина *(кидається з палкою на людей)*. Зараз геть мені звідси! Махайте до роботи одно з другим!

Люди розходяться. За сценою чути знов крики.

ЯВА ТРЕТЯ

Рябина, Казибрід.

Рябина. Куме!

Казибрід. Я тобі не кум.

Рябина. Панасе!

Казибрід. Я тобі не Панас!

---

[1] Закінчення другої та початок третьої дії, яких бракує в автографі І. Франка, подаються за неавторизованою театральною копією в коментарях (див. стор. 380).— *Ред.*

Рябина *(лютий)*. Чорте лисий! Чи ти зовсім одурів?

Казибрід. А ти чи й остатню крихту сумління стратив?

Рябина. Що публіку робиш?

Казибрід. Чого під публіку напрошуєшся?

Рябина. Чи гадаєш, що мені тим досолиш? Помиляєшся дуже!

Казибрід. Чи гадаєш, що від суду божого втечеш? Помиляєшся ще дужче!

Рябина. Тілько на твій сивий волос увагу маю. А то б ти давно сидів у арешті.

Казибрід. Пан біг, видно, ще надіється твоєї покути, а то б ти давно був стертий на порох за людську кривду.

Рябина *(люто, кидається до нього)*. Стара собако! Зараз марш мені відси!

Казибрід. Ось я тут! Бий! Під богом стою і тебе не боюся. На, доторкнися мене!

Рябина. А хіба що?

Казибрід *(спокійно)*. Рука всхне.

Рябина *(цофається і кличе за сцену)*. Гей, присяжний! *(До Казиброда.)* Чекай, старий дурню, я тобі покажу!

Казибрід *(сміється)*. А що? Чому не б'єш? Забігали мурашки поза плечима? Ні, небоже! Тепер не на те пішло. Казав ти мені, щоб я тебе до бога запізвав,— ось тобі мій позов! І суд божий над тобою буде. Буде! Будь того певний! Буде суд страшний та тяжкий! Почуєшся сам на світі, як тота билина в полі. Твої спільники і товариші зрадять тебе! Всі чесні люди тікатимуть від тебе! Власна твоя кров проти тебе стане! І пропадеш, пропадеш, Прокопе, коли не покаєшся і не покинеш погану стежку!

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Рябина, Казибрід, присяжний.

Присяжний. Ви мене кликали, пане начальнику?

Рябина. Я! Наказую тобі, візьми отсього одурілого і запри до арешту.

Присяжний *(зупиняється)*. Я? Його? А то за що?

Казибрід. За то, що я правди у бога кличу, що Рябину до бога позиваю. За то маєш мене арештувати.

Присяжний *(цофається)*. Пане начальнику, не можу... боюся.

Рябина. Чого боїшся?

Присяжний. Ну, візьміть ви його перші, то я за вами.

Казибрід *(рішуче)*. Рука всхне! Чуєш? Кождому рука всхне, хто посміє до мене доторкнутися. То з богом справа, а не зо мною!

Присяжний. Пане начальнику, пустіть мене! Я його боюся!

Рябина *(вслід за ним)*. Тьфу! Ото чоловік! Але чекай ти, я тобі покажу! Віднині в мене служби не маєш!

Присяжний *(сердитий)*. Овва! Та хіба то я у вас служу? Мене рада наймила, а громада платить. *(Відходить.)*

Рябина. Дам я тобі раду, чекай лишень!

Казибрід. А що, бачиш тепер, чия правда? Зачинає серце щеміти? Чекай, не те ще буде!

Рябина. Я тобі зараз покажу, що з тобою буде! *(Наближається до нього з палкою.)*

ЯВА П'ЯТА

Ті самі і Рахміль.

Рахміль *(ще за сценою кричить)*. Пане начальнику! Гей, пане начальнику!

Рябина *(цофається)*. Тьфу! А хто там? *(Озирається.)* А то ви, орендарю?!

Рахміль. Та я! Шукав вас дома, та не найшов, та отсе біжу...

Рябина. А чого тобі мене треба?

Рахміль. Та йдіть що тим людям скажіть!

Рябина. Яким людям?

Рахміль. Та тим, що по кльоци виїхали.

Рябина. А багато їх?

Рахміль. Е, та куди там багато! Всього щось десять фір. Та й ті приїхали перед мою коршму, поставали та й стоять. Деякі вже вертатися хочуть.

Рябина. А, боже мій! Та я їм голови поскіпаю. *(Іде через сцену.)*

Казибрід. Сам голову зломиш! Не буде тобі вдачі в жаднім ділі, поки з богом справа не буде розсуджена!

Рябина відходить.

ЯВА ШОСТА

Казибрід, Рахміль.

Рахміль *(шпортає палицею по землі)*. Бім-бім-бім! *(Озирається.)* А я й не бачу! Добрий день вам, Казибрід!

Казибрід. Добрий день!

Рахміль. Що тут поробляєте?

Казибрід. Так собі, діло маю.

Рахміль. Чую, що ви тут надовго під отсим деревом закватирувалися.

Казибрід. Надовго чи накоротко, як бог дасть.

Рахміль. Ни, я хіба що против того кажу? Може б вам горівки прислати?

Казибрід. Не маю чим платити.

Рахміль. Чи я вам що про плату мовлю? А так отут вартуючи, то млісно, треба часом покріпитися.

Казибрід. Кріпися сам, я не потребую. *(Відвертається.)*

ЯВА СЬОМА

Ті самі і писар, вбігає сквапно.

Писар. А, ти тут, Рахмілю?

Рахміль. Тут, або що таке?

Писар. Та я за тобою. Хотів тебе спитатися. Ти вчора мене роздягав, як я заснув у радниці?

Рахміль. Не я, а моя Сура з служницею.

Писар. А не знаєш, не бачили вони, не сховали де моєї нотатки і паперів, що були в кишені?

Рахміль. Не знаю. Мені нічого не казали.

Писар. Але, може, де сховали, га? Як гадаєш?

Рахміль. Та може бути. Треба би піти їх спитатися. А хіба то що важне було?

Писар. Чи не ще! Там різні... тее... різні урядові кавалки.

Рахміль *(киває головою)*. Розумію-розумію, які урядові.

Писар *(хапає його за плече)*. Га, так ти бачив? Маєш?

Рахміль. Але ні, ні! На тойру тобі клянуся, що ні. Але я зараз іду та спитаю Сури.

Писар. Ні, ходім оба! *(Виходять.)*

ЯВА ВОСЬМА

Казибрід, Олекса, хлопи, парубки, дівчата входять на сцену з криком: «Гурра! Рябина опутаний!» З другого боку Півторак, Гриб, Грінчук.

Олекса. Ну, що ж? Як же ваше діло?

Півторак. Добре, славити бога!

Гриб. Так єсмо писаря утрактували, що аж без пам'яті під стіл упав.

Грінчук. А потому так єсмо го обертали, як солом'яний околіт.

Півторак. А ось папери. Ади, що у нього в кишені було.

Всі *(хором)*. Читай! Розповідай, що там таке є?

Олекса *(переглядає папери)*. Ось перше: відпис контракту на довіз кльоців — ну, се нас не обходить.

Півторак. Як то не обходить? Адже писар учора по-п'яному сказав, що вони оба з війтом на той довіз кавцію зложили, тисячу срібла з податкових грошей.

Усі. Господи! Ось вони як!

Півторак. І за тиждень реченець минає, і наша кавція пропадає.

Гриб. Люди добрі! Та се ж нам конець приходить! Усіх нас обідруть за ті гроші.

Дехто з гурту. Гвалт! Та се розбій! Та се нещастя!

Олекса. Чекайте, тут іще дещо красне є. Умова писаря з жидом, що оба діляться пополовині зиском з тих кльоців, а коли кавція війтова пропаде, то вони й її ділять пополовині.

Грінчук. Он як! То вже на нашу шкіру умову зробили!

Олекса. А тепер зазирнімо до книжечки! Написано на ній: «Рахунок моїх побічних доходів». *(Обертає карт-*

ку.) Ось тут стоїть: «Найдено на дорозі: проти Романа Півторака 14 р[инських]».

П і в т о р а к. Ага, найдено на дорозі! То ніби те, що він від мене податку перебрав.

О л е к с а *(читає)*. «Против Семена Гриба 8 р[инських]».

Г р и б. Точнісінько так! 8 ринських з мене безневинно злупив.

О л е к с а *(читає)*. «Против Гната Грінчука 4, против Тулубихи 2», і так далі — геть увесь спис.

П і в т о р а к. О, проклята душа!

М у ж и к и. От здирця! От окаянник!

О л е к с а. Ну, господарі! За сі папери велике вам спасибі! Се наш рятунок. Тепер знаємо, хто наше село на біду приводить, і маємо його в руках!

П і в т о р а к. Ще нині до суду з ним!

К а з и б р і д *(б'є палицею о дерево)*. Осторожно з жидом.

ЯВА ДЕВ'ЯТА

Ті самі і Р а х м і л ь.

Олекса ховає папери. Люди втишуються і засідають на лавках та колодах. Митро і ще дехто з парубків виймають газети і книжечки і ніби читають, а інші обступають їх, ніби прислухуються. Всі немов не запримічають жида.

Р а х м і л ь *(здалека шукає когось очима, потім наближається і насмішливо здоровить присутніх)*. Ни, дай боже здоровля, панове читальники.

М и т р о. Дай, боже, здоровля, пане нечитальнику!

Р а х м і л ь. Що там нового в газетах?

М и т р о. А от пишуть, що має вийти таке право, що тілько хлопам буде вільно держати шинки, а зато жиди самі будуть мусили випивати всю ту горівку, що пани в своїх гуральнях викурять.

Р а х м і л ь. Ну, то дурне буде тото право, а ще дурніший той, що таке в газети пускає, а ще дурніші ті, що тото читають.

М и т р о. А може, тілько той буде дурний, що за таку дурницю зараз гнівається.

В а с и л ь. Ха-ха-ха! Та знаєте, Рахмілю? Хто за таке гнівається, тому ніс урізують.

Рахміль. Знаєте, люди добрі, я вам дуже дивуюся. Кожний з вас поєдинці дуже добрий і розумний чоловік. А як у купу зберетеся, то зараз мусите якусь дурницю зробити.

Митро. А то яку?

Рахміль. А хоч би оту читальню. Ну, скажіть мені, нащо вам вона здалася? Адже газети та книжки гроші коштують. Нині день робучий, а ви собі замість робити час тратите на читанні. Ну, а ще й клопотів кілько і від начальника, і від шандарів, і від староства!

Олекса. Справді диво! Що то може людська дурнота! Знаєте, Рахмілю, кого мені се пригадує?

Рахміль. Ни, кого?

Олекса. Вас, жидів. Знаєш, як там у вашій біблії пишуть про царя Антіоха. Яке було жидам від нього? І мучили жидів, шкіру з голови живцем дерли, жінкам груди відрізували, голови втинали — а все за що? За то, що свинини їсти не хтіли.

Рахміль. Тьфу-тьфу-тьфу! Що ви нагадали! Хіба то одно до одного йде? Герсти? [1] Антіох і читальня! Кікімун! [2]

Грінчук. Слухай, Рахмілю, я тобі ще одну прахтику скажу. Говориш: нащо вам тої читальні? Тут мені пригадався один твій побратим, один бориславський жид. Я колись, за молодших літ, ходив до Борислава. То раз, ночуючи в шинку, бачив я таку річ. Сидить жид за лядою, а на лавці під стіною хлоп обдертий, троха п'яний, оброплений, посинілий, набрезклий, як земля! Сидить та й плаче. А жид до нього: «Чуєш, Івануню, чого ти плачеш?» А Івануньо каже: «Як не маю плакати? Мав-єм грунт і хату та й через тебе все-м стратив». А жид до нього: «Слухай, Івануню, яке ти дурне! Нащо тобі грунт і хата, ну, скажи, нащо? Як ти мало грунт і хату, то вся біда тебе чіпалася. Ну, скажи сам, чи не правда? Війт до тебе йде, присяжний до тебе йде, здекуційник до тебе йде, шандар до тебе йде, комісар до тебе йде, дорожник до тебе йде, професор до тебе йде. А кождий каже: дай! А ніхто не каже: на! Чи не правду я кажу, Івануню, га? А у мене тобі сто раз ліпше. Жиєш собі, як у бога за дверми. В яму влізеш, там тобі тепло. На піч ляжеш —

---

[1] Ти чуєш? *(євр.)* — *Ред.*

[2] Дивись-но! *(євр.)* — *Ред.*

і там тобі тепло. Убрання, нівроки, маєш, горівки п'єш, хліб білий їси, колене фасольке обідаєш. Ни, скажи, Івануню, чи не правду я кажу?»

Рахміль. Ни, таки правду!

Грінчук. Така-то самісінька правда, Рахмілю, як і твоя з нашою читальнею! Бачиш, хоч і як той жид під'їздив тою правдою Івануньові під ребра, а Івануньо все плакав та й плакав за своїм грунтом і хатою.

Олекса. І я вам скажу, Рахмілю,— чи ні, пане Цинобер,— чому він плакав. Бо тогди, коли мав грунт і хату, він був чоловіком, був господарем, хоч і бідним. А без грунту і хати стався тілько робучою худобиною. Таке саме й наше з читальнею. Досі ми були темною робучою худобою, а тепер хочемо бути людьми. Отим-то вона нам така дорога.

Рахміль. Тьфу-тьфу-тьфу! На пса вроки! Ни, що ж, то держіть її собі, коли така дорога! Я таке дороге товар не купую. Навіть задарма не беру.

Гриб. А ми не продаємо.

Рахміль *(бере Півторака за рам'я і відводить його набік, направо, ся сам перед сцени,— прочі люди знов ніби читають потиху)*. Слухайте, Півтораче! Я до вас маю невеличке інтерес. Ходіть-но сюда! *(Тихіше.)* Слухайте, Роман, ви вчора вечір пожартували?

Півторак. Пожартував.

Рахміль *(живо)*. Як? З ким?

Півторак. Та з вашою Сурою.

Рахміль. Тьфу на ваше погане голове! Хіба я про те питаю? Я про писаря. Знаєте, він, бідний, дуже затурбувався.

Півторак. А то чого?

Рахміль. Адже ж ви напивали з ним учора?

Півторак. Ну, так, троха-смо тее.

Рахміль. І виняли йому з кишені папери?

Півторак. Хто? Ми? То не наша натура по чужих кишенях заглядати.

Рахміль. Ни-ни! Я то так не думав. Бачите, він був п'яний, троха шеметався, то там йому деякі папери з кишені випали. Правда?

Півторак. Та там щось випало, але він то забрав у жменю та й попалив над свічкою. Дуже був розвеселився. Я тілько одну якусь цидулу підняв та сховав.

Рахміль. То не може бути! Кажете, попалив?

Півторак. Та ось вам кум Гриб і Грінчук посвідчать, коли мені не вірите.

Рахміль. Ай вай мір! Ай вай мір! Ото дурний чоловік! Недармо-то я хотів його перестерегти. Я його натуру знаю. Він як п'яний, то сам себе не тямить! Ай вай мір! А то такі важні папери були. Ну, але кажете, що одну цидулу маєте. Де вона?

Півторак. Та ось ми Олексі показали, щоби прочитав.

Рахміль. Тьфу! А то пощо? Чужий папір та читати! Знаєте, за то може бути кримінал.

Олекса *(що перед хвилею наблизився ззаду і чув кінець розмови)*. Справді, Рахмілю! З того може бути кримінал!

Рахміль. Ах! Се ти, Олексо! Ти чув? Ну, що се за папір? Давай сюда! Там писар чекає.

Олекса. Е, почекає собі. Сей папір і для нас придасться.

Рахміль. Що? Ти хотів би собі присвоїти чужі папери? А знаєш, що то крадіж, розбій?

Олекса *(кладе йому руку на плече)*. Слухай, Рахмілю! Не треплися, а вислухай, що ми тобі скажемо. Ти у нашім селі обмешкався, хату маєш свою, грунтець маєш, діти також — правда?

Рахміль. Ни-ни. До чого се ти ведеш?

Олекса. А хочеш ти за одним замахом усе те стратити і піти з села жебраком?

Рахміль. А цурес дір ан ден коп аран! [1] Щоб твій язик задеревів, заким мав се казати!

Олекса. Видиш, боїшся самої згадки про таке. Так знай же, що в наших руках є спосіб пустити твою родину з торбами, а тебе вдодатку впакувати до криміналу разом з твоїм коханим писарем.

Рахміль. Е! Спосіб, спосіб! Легко то сказати, але тяжко зробити.

Олекса *(показує йому письмо)*. А знаєш се письмо?

Рахміль *(глипнув і удає рівнодушного)*. Ні.

Олекса. То я тобі скажу, що в нім є. *(Читає.)* «Дня 13 січня 1892 року ми, Рахміль Цинобер і Панталимон Качуркевич, заключили умову щодо довозу кльоців...»

Рахміль *(кидається на Олексу)*. Цурес на твою голову! Дай сюда се письмо!

[1] Лихо тобі на твою голову! *(євр.)* — *Ред.*

О л е к с а *(відтручує його)*. Го-го, пане Рахмілю! Не жартуй! Ти задарма нічого не даєш, то й у нас досі було, а тепер ні.

Р а х м і л ь *(знов удає рівнодушного)*. Овва! Хіба мені так дуже на тім письмі залежить? То документ без підпису, без легалізації — так собі, писарева мазанина.

О л е к с а *(складає папір і ховає за пазуху; рівнодушно)*. І я так думаю. Ще нині подру сю мазанину, щоб люльку нею закурити. Тим більше, що в ній нема ані слова правди. Правда, Рахмілю?

Р а х м і л ь. Розуміється.

О л е к с а. Ані ви з писарем ні про що не умовлялися, ані ти від війта кавції з податкових грошей не брав, ані ти тайком людей не бунтував, щоб по кльоци не їхали, ані ти не мав думки довести до того, щоб кавція пропала, ані тобі не снилося нею з писарем ділитися... Правда, Рахмілю?

Р а х м і л ь *(скидає капелюх і ярмулку і рве на собі пейси)*. Гвалту! Ріжуть мене! Гвалту, я страчений! Нема мене! Ай, вай мір!

О л е к с а. А тобі що, Рахмілю? Вкусило що?

Р а х м і л ь *(кидається йому до ніг)*. Олексочко! Золотий мій! Змилуйся надо мною! Не губи мене! Змилуйся над моє жінки і дрібне діти! Не губи нас! Віддай мені той папір.

О л е к с а. А як гадаєш, Рахмілю, чим він пахне?

Р а х м і л ь. Ох, вай мір, вай мір, вай мір! Не говори мені нічого, не муч мене! Віддай мені той папір!

О л е к с а. О, ні, Рахмілю! То так просто з моста не йде. До вчора ти з писарем мав нас у руках. Тепер ми маємо вас і мусимо зробити з вами порядок. Не бійся, ми вас будемо помаленьку різати. Без ножа, делікатно.

Р а х м і л ь *(ламає руки)*. Ох, вай мір, вай мір, вай мір! *(Нараз кидається на Олексу і силується видерти йому папери з-за пазухи.)*

О л е к с а *(відтручує його)*. Жиде! Як будеш так поступати, то знай, що не буде тобі від нас ніякої пощади. Ти не думай, що тільки той один папір у наших руках. У нас їх є цілий жмут. Не викрутишся ти з твоїм писарем.

Р а х м і л ь *(покірно)*. Ну, так чого ж ви хочете від мене?

О л е к с а. Видай нам контракт, зроблений з Рябиною на довіз кльоців, і кавцію зверни!

Рахміль. А то по-якому? Та се також моя смерть. Ні, сього не вчиню.

Олекса. Не бійся. Ми твоєї кривди не хочемо. Контракт ми переробимо, решту кльоців звеземо. Хоч, може, зиску тобі троха увірветься, але страти не будеш мав.

Рахміль. Ах, вай мір! Що вже мені зиск? Коли б тілько зовсім не пропасти.

Олекса. Так пристаєш на наше? Бо як ні, то ми з сими паперами зараз до суду. Писар і так пропаде, але тоді й ти з ним підеш.

Рахміль. Бійтеся бога, людочки, золоті мої! Не губіть мене з жінкою і дітьми дрібними!

Олекса. Так пристаєш на наше?

Рахміль. Що вже маю робити, пристаю.

Олекса. Дай руку!

Рахміль дає.

Тут, при людях! Пам'ятай же! Впрочім, поки що держимо тебе в руках і не швидко випустимо. А тепер слухай, що я тобі скажу! З писарем і війтом у нас є осібні рахунки. Так ти перед ними ані словечка не кажи про те, що тут між нами було, розумієш?

Рахміль. Ай, вай мір! Та чому не розуміти? Ані словечка!

Олекса. На війта натискай за кльоци, грози йому, що кавція пропаде. А писареві дай до пізнання, що його папери в тебе.

Рахміль *(здивований)*. У мене? А як він скаже їх собі віддати?

Олекса. Скажи йому жидівське зараз. А втім, роби, як знаєш, тілько пам'ятай, щоб ніхто не знав, що ми тут на війта і писаря в змові.

Рахміль. То трудно буде утаїти. Забагато вас о тім знає.

Олекса. Не бійся! Пару день треба таїти, не довше. А там побачимо, як воно буде. Пам'ятай, Рахмілю! Від тебе залежить твоя доля. Скоро змикитиш, то ми зберемо всі свої сили і відразу вдаримо на вас трьох. За нами вся громада. В наших руках папери. Круто вам прийдеться. А так, то, може, ще удасться випутати вас із біди.

Рахміль *(опустивши руки)*. Робіть, як знаєте. Буду вас слухати, бо мушу. Ай, вай мір!

ЯВА ДЕСЯТА

Ті самі, Рябина з одного і писар з другого боку входять живо.

Писар. Рахмілю! Ти тут? Жду тебе та й ніяк не дождуся. *(Тягне його наліво.)* Ну що, є мої папери?

Рахміль. Є!

Писар. Ну, богу дякувати! Давай сюди!

Рахміль. Та потому, в коршмі. Тут при людях ніяково. Ще подумають, що ми в якій спілці. Не бійся, в мене вони не пропадуть.

Рябина *(тягне жида направо)*. Рахмілю! Радь, що робити! Люди збунтувалися зовсім і вернули додому. Ніхто по кльоци не поїхав.

Рахміль *(руки в кишені)*. Що ж то мене обходить? Не моє діло.

Рябина. Ну, а як же я кльоци звезу?

Рахміль. То не звозіть, про мене.

Рябина. Ба, а з кавцією що буде?

Рахміль. Пропаде.

Люди. Гурра! Рябина опутаний! Аж тепер опутаний!

Рябина *(люто)*. Чи знов ви, прокляті? Не будете ви раз тихо? *(Кидається з палкою.)*

Люди розбігаються.

ЯВА ОДИНАДЦЯТА

Казибрід під деревом, Рябина, писар, Рахміль.

Рябина *(до Казиброда)*. Га, псе старий! Се ти їх бунтуєш! Але чекай! Я вже послав по шандаря. Зараз тут буде, і ще нині повандруєш у ланцюжках до міста.

Казибрід. Може, котрийсь із нас обох і повандрує.

Рябина *(до Рахміля)*. Слухай, Рахмілю, порадь ти мене, що мені з тими дідьчими кльоцами робити?

Рахміль. Що я вам пораджу? Звезіть, а як ні, то кавція пропаде.

Рябина *(рве на собі волосся)*. Щоб ти сам радше пропав, жидюго! Адже се не мої гроші!

Рахміль. А хіба я вам казав з не своїми грішми в спекуляцію вдаватися? *(Підходить до нього ближче.)*

Знаєте, пане начальнику, що я вам скажу? Щоби ви бачили, що я не такий жид. Нехай уже страчу, але що маю робити!

Р я б и н а. Ну, говори, говори!

Р а х м і л ь. Переробімо той контракт.

Р я б и н а *(втішно)*. А хіба ж можна?

Р а х м і л ь. Ну, як добре посилуватися, то все можна. Я можу у головного предприємця виробити продовження реченця.

Р я б и н а. А бог би твоїми устами говорив, Рахмілю! Чому ж ти мені відразу не казав? А я ходжу, туманію, гризуся, господи!

Р а х м і л ь. Але знаєте, пане начальнику, то не така легка річ, як вам здається. Знаєте, рука руку миє. Вигода за вигоду.

Р я б и н а. Ну-ну, вже я тобі того дармо не схочу.

Р а х м і л ь. Е, ні, то так не йде! Мусимо зовсім інакше взятися до діла.

Р я б и н а. Ну, як же? Говори?

Р а х м і л ь. Знаєте що? Я вам вашу кавцію зверну. Се податкові гроші, тьфу! За се можна до криміналу дістатися.

Р я б и н а. Ну, добре. Звернеш кавцію — слава тобі господи! Тоді я буду спокійний. А потому що?

Р а х м і л ь. А ви мені іншу кавцію дасте.

Р я б и н а. Яку?

Р а х м і л ь. Підпишете мені вексель на 2000 ринських і позволите затягнути його на свій грунт. Вашому грунтові се нічого не пошкодить, а я буду мати обезпеку.

Р я б и н а. На дві тисячі, кажеш? Ба, а то чому аж на дві?

Р а х м і л ь. Ну, знаєте, вексель — то папір. А що папір, то не готові гроші. Вексель на 1000 з[олотих] р[инських] якби хотів продати, то дістане за нього 500 з[олотих] р[инських], або й ні. А я мушу бути певний.

Р я б и н а. Але ж мій увесь грунт двох тисяч не варт. Ти ж знаєш, що на мні всього три морги стоять, а решта, п'ятнадцять, то моєї дочки материзнина. А на сей грунт я не смію тягаря затягати. Опікуни не позволять.

Р а х м і л ь. Га, то все пропало. Я інакше не можу.

Р я б и н а. От тобі й на! Так що ж буде?

Р а х м і л ь. Кавція пропаде, і ви підете до криміналу за спроневірення податкових грошей.

Р я б и н а *(хапається за голову)*. Господи! Що зо мною діється? Чи се мені сон такий страшний сниться, чи се справді ява?

П и с а р *(кладе йому руку на плече)*. Цитьте, пане начальнику! Ще й я вам слово скажу.

Р я б и н а. Ще-м мало зарізаний? Ну, дорізуй, дорізуй!

П и с а р. Пане начальнику, не говоріть дурниць, а послухайте радше, що вам скажу. Гроші податкові від жида конче відобрати треба, правда?

Р я б и н а. Та правда.

П и с а р. Контракт відновити треба, правда?

Р я б и н а. Правда.

П и с а р. Значить, і кавцію нову дати треба, правда?

Р я б и н а. Ото мудро сказав! Я й без тебе знаю, що в неділю свято.

П и с а р. Чекайте. Я ще свого мудрого слова не сказав. Повинні-сте Рахмілеві дякувати, що годиться приймити вексель за кавцію. Все ж що вексель, то не гроші.

Р я б и н а. Але на дві тисячі? Яким лицем я йому такий вексель виставлю?

П и с а р. Ну-ну, сього не говоріть! Все-таки весь ваш грунт, то є ваш і вашої дочки, варт більше як 2000. Значить, на весь грунт мусить бути той вексель записаний. Кажете, се вашої дочки материзнина, над дочкою є опікуни, вони не позволять грунту обтяжувати. Все се правда. Та на се є також рада.

Р я б и н а. Яка?

П и с а р. А така: дочка виходить замуж, записує свій грунт чоловікові, той вступає з вами в спілку і разом з вами підписує вексель.

Р я б и н а. Те-те-те! Ори, мели, їж! Нібито так легко дочку замуж віддати і такого зятя знайти?

П и с а р. Легше, ніж вам здається. Адже ж сей зять ось перед вами! Пане начальнику! Ви вчора казали мені вибити собі з голови вашу дочку. Ви, певно, гадали, що я так, легкодушно, по-п'яному про неї заговорив. А я давно все розміркував і бачу, що для вас і для дочки вашої таки найліпше було, коли вийде за мене. Ну, скажіть, де вам ліпшого зятя знайти?

Р я б и н а *(хапається за голову)*. Господи! Прикладаєш мені ніж до горла, ще й питаєш: «Ну, скажи, хіба тобі не весело?» Адже ж мені кримінал грозить, ганьба, руїна, коли не зроблю так, як ти радиш! Так що ж маю іншого робити? Тільки, як вона тебе не схоче, то що тоді буде?

П и с а р. Ха-ха-ха! Не схоче! Молода, 18-літня дівчина і не схоче! Хіба ж вона посміє проти батькової волі піти? Як ви їй остро накажете, то мусить піти.

Р я б и н а. А як потому через мене буде нещаслива? Як буде плакати і мене проклинати?

П и с а р. Не бійтеся! Се вже моя річ буде. Ви ще не знаєте, який з мене добрий і порядний зять буде.

Р я б и н а. Га, що маю робити! Але все-таки раджу тобі, пане писарю, поговори наперед з нею. От хоч би зараз, ось тут при мні. Бачиш, ось вона по воду до криниці йде. Я її покличу. Добре?

П и с а р. Та добре, добре.

Р а х м і л ь. Ну, ви собі тут балакайте, а я піду до коршми. А як усе в ладі буде, то прийдіть до мене, то можемо зараз нині або завтра поїхати до міста до адвоката і все по формі зробити, як бог приказав. *(Виходить.)*

ЯВА ДВАНАДЦЯТА

Казибрід, писар, Рябина, О р и с я.

Р я б и н а *(кличе за сцену)*. Орисю! Орисю! А ходино сюди!

О р и с я *(з коновками)*. А чого вам, татку?

П и с а р. Се я, Орисю, казав, то є просив, вас покликати.

О р и с я. А пощо я вам здалася?

П и с а р. Бачите... ми тут з вашим татком говорили о вас.

О р и с я. А мені про се байдуже.

П и с а р. Ні, Орисю! Не повинно вам бути байдуже. Тут ходить о вашу долю, о вашу і вашого татка.

О р и с я. Не розумію вас.

П и с а р. То я вам виясню. Я просив вашого татка о вашу руку, і татко обіцяв мені.

О р и с я. Ну, то най вам татко й дасть.

П и с а р. А, гарно! То так говорить добра і послушна доня.

О р и с я. Так говорить проста, сільська дівчина, котра вам уже раз казала, щоб ви їй дали спокій, розумієте?

П и с а р. Я й не думав вам набиватися, Орисю, бігме, не думав. Я ж також сороці з хвоста не злетів, а не хочете ви мене, то, їй-богу, десять інших ще б мене в руку поцілували.

О р и с я. От ви й беріть їх.

П и с а р. Коли ж бо тепер зовсім інакша річ зайшла, і ви мусите вийти за мене замуж, коли не хочете, щоби ваш татко...

Р я б и н а. Пане писарю!

П и с а р. Не бійтеся, я знаю, що й до кого говорю! Коли не хочете, щоби ваш татко попав у велику біду.

О р и с я *(спускає коновки на землю)*. Що се ви плетете? Брешете, пане писарю!

П и с а р. Ось ваш татко сам! Спитайте його.

О р и с я. Таточку! Що се за комедія? Що він тут баламутить?

Р я б и н а *(відвернувся і втирає сльози)*. Він правду каже.

О р и с я. Вас жде нещастя? Що вас жде, скажіть?

Р я б и н а. Ліпше не питай!

О р и с я. Ні, скажіть! Я хочу знати! Я мушу знати!

Р я б и н а. Руїна... кримінал...

О р и с я *(ламає руки)*. Я так і знала! Опутали вони вас, упхали в біду, а тепер ще надо мною насміятися хочуть! Мене занапастити! *(Вибухає плачем і кидається Рябині на шию.)* Таточку, таточку! Що ви наробили?

Р я б и н а *(плаче)*. Дитино моя! Квіточко моя! Цить, не плач!

О р и с я *(стає перед ним)*. Чи я вам не говорила: «Ей, таточку! Стережіться сього писаря і сього жида! Вони вас одурять, ошукають, у біду вженуть! Ви неписьменні, легковірні, а се старі кримінальники!» А тепер бачите?

Р я б и н а. Донечко моя! Що ж мені робити? Адже ж прикрутили мене! Зовсім пропасти прийдеться. На тобі одинока моя надія.

О р и с я. Так? То й ви хочете мене втопити, щоби по моїй бідній голові самому на сухе видряпатися? То я маю весь вік покутувати за те, що ви за свого війтівства нагрішили?

Р я б и н а *(строго)*. Орисю! Чи ти батькові се говориш?

О р и с я. А хіба ж батькові не можна правди сказати?

П и с а р. Ей, Орисю! І чи не гріх вам таке виговорювати на батька і на мене? На мене, що вас так люблю! Що за вас готов...

О р и с я *(відтручує його)*. Ех, якби ви за мене готові були забратися до старого чорта в зуби, отсе було б найліпше!

П и с а р *(на боці)*. Ото гадюка! Але чекай ти! Я ще тобі заграю!

Р я б и н а *(гнівно)*. Оришко! Не доводи мене до гніву! Кажу тобі, що я так хочу, щоб ти за писаря йшла, і так мусить бути!

О р и с я. Таточку, але ж я його не люблю і не хочу за нього йти.

Р я б и н а. Любиш чи не любиш, а мусиш. Се одинокий рятунок. Інакше мене до криміналу посадять, а тебе з торбами пустять.

О р и с я. То піду в найми, буду робити на себе, а доброхітно топитися не хочу.

Р я б и н а. А про мене тобі байдуже?

О р и с я *(з плачем кидається перед ним на коліна)*. Таточку! Соколику! Змилуйтеся надо мною! Не погубляйте мене! І не вірте ви отсьому пройдисвітові! Може, він тілько так грозить вам, застрашити вас хоче, щоб ви мене присилували? Та ні, не буде сього, ніколи не буде! *(Зривається.)* Робіть, що знаєте, а я за писаря ніколи не піду. Радше згинути!

Р я б и н а *(люто)*. Га, гадино! То так ти батька любиш?

О р и с я. Так само, як батько мене!

Р я б и н а. Лишаю тобі часу до завтра. Надумайся! Але пам'ятай собі, коли мене не послухаєш, то вб'ю тебе! Проклену! З хати вижену...

О р и с я. О, я й сама її покину. Обридла мені та хата, де мене хочуть живою втопити! Піду світ за очі! Втоплюся, а не зроблю того, що ви мені кажете! *(Плаче.)*

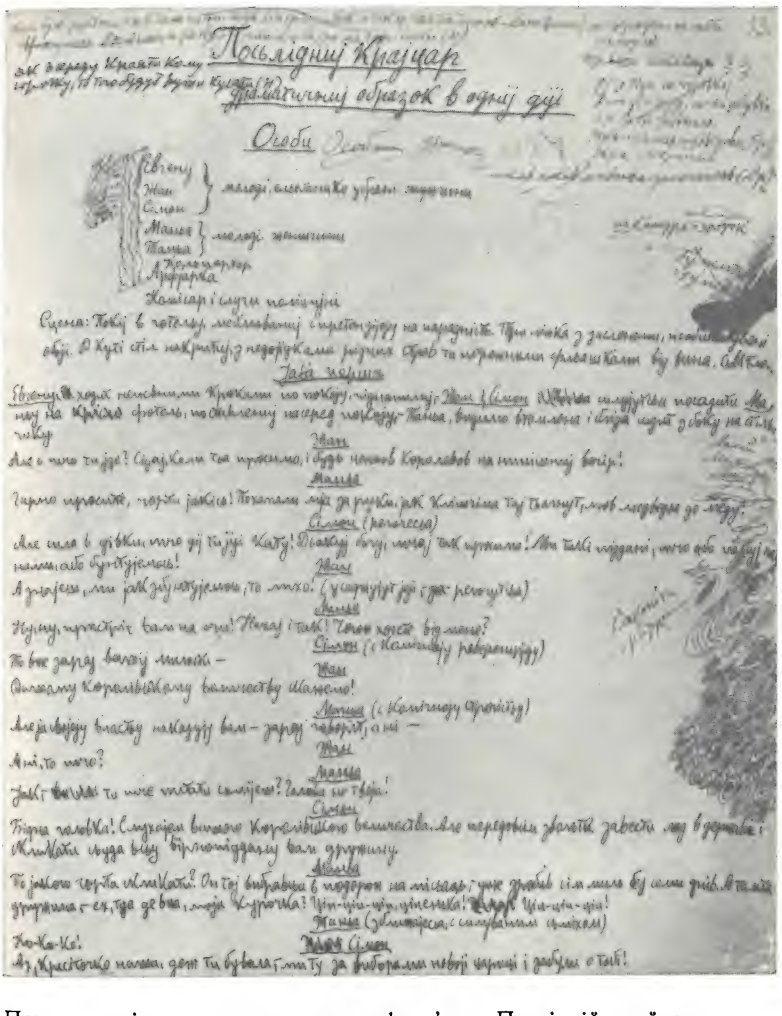

Перша сторінка чорнового автографа п'єси «Послідній крейцар»

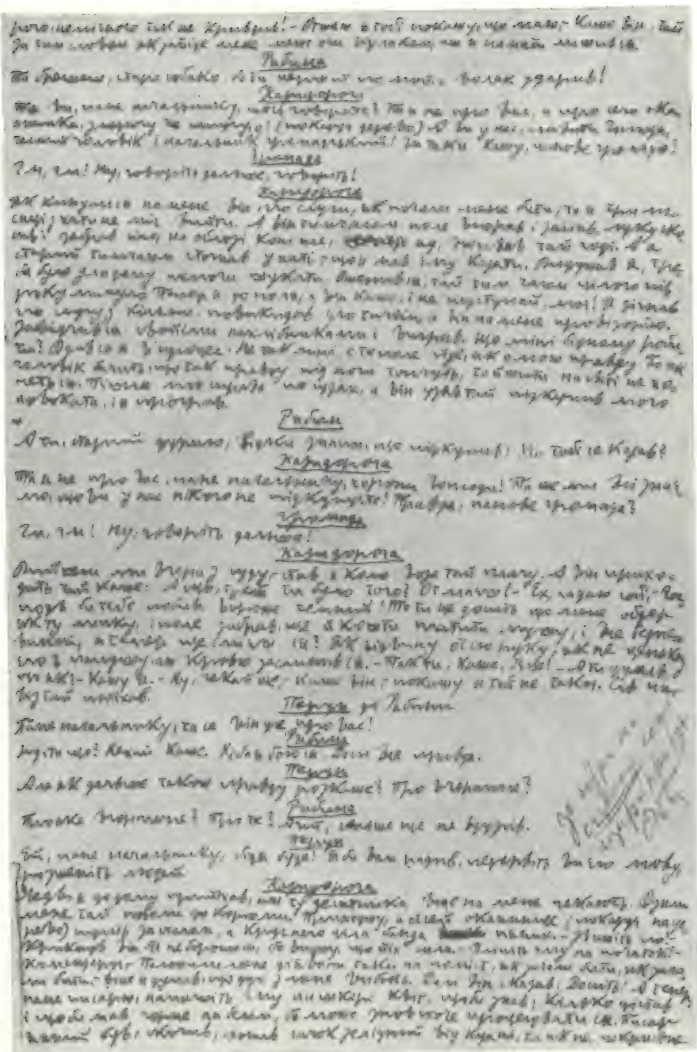

Сторінка автографа п'єси «Рябина». 1886

Казибрід *(наближається до неї)*. Дитино моя! Не бійся! Іди до мене. Я ж твій вуйко. Моя хата отворена для тебе.

Рябина. Га, собако! Ти смієш іще мою дитину против мене бунтувати? Ади! *(Хапає його за груди.)* Отут тобі зараз смерть буде! *(Замахується, щоб ударити.)*

ЯВА ТРИНАДЦЯТА

Ті самі, жандарм, присяжний, люди.

Жандарм *(кричить)*. Агов! А тут що таке? Хто сміє битися?

Рябина *(відскакує)*. Га! А се що? Се ви, пане шандаре? Та бачите, то я... теє-то...хотів вас просити, щоб ви зараз арештували отсього чоловіка.

Жандарм. А то за що?

Рябина. Та бачите, село мені бунтує.

Жандарм. А то як?

Рябина. Та погляньте на нього! Хіба не бачите?

Жандарм. Та що маю бачити?

Рябина. Адіть, яку паличище онде поклав.

Жандарм. Ну, і що? Б'є нею кого?

Рябина. Та ні. Але бунтує. До непослуху намовляє. Цілу ніч і цілий день дітвора через нього крики по вулицях виробляє, ради собі дати не можу.

Жандарм. Я отсе йшов через село і нічого не замітив.*(До Казиброда.)* Гей, чоловіче, що ви робите? Чого тут стоїте?

Казибрід мовчить.

Що се він, німий у вас, чи що?

Рябина. Та де там німий! Власне от мою власну дитину против мене бунтував.

Орися *(кидається жандармові в ноги)*. Паночку! Шандарочку! Рятуйте мене!

Рябина *(кидається до неї з кулаками)*. А не будеш ти тихо, ти, погане насіння?

Орися. Таточко грозить мене вбити, прокляти, з хати вигнати, коли не вийду замуж за отсього... писаря. Що мені робити, бідній сироті? *(Плаче.)*

Жандарм. Успокійся, дівчинко! Тато не сміє тебе бити і не може присилувати. *(До Рябини.)* Пане началь-

нику! Що се все значиться? Досі ви були такий порядний війт, а тепер раптом... Фе, встидайтеся!

Рябина стоїть, мов прибитий, і мовчить.

Пане писарю, у мене до вас маленьке діло є. Прошу зо мною до громадської канцелярії.

Писар. Дуже прошу.

Жандарм. І ви, пане начальнику, будьте ласкаві за хвильку там надійти. Приб'єте мені печать на книжечку.

Обидва з писарем виходять.

Рябина *(до Орисі)*. Га, негіднице! То ти на батька перед шандарем жалуєшся? Чекай лишень, дам я тобі!

Орися. Пропало тепер! Шандар сказав, що ви ані бити, ані силувати мене не сміете.

Рябина. А ось я посміюся, і побачиш, що таки на моїм стане.

Орися. А я й до хати не піду. Зараз-таки йду до вуйка Казиброда, а ви робіть собі, що хочете, без мене. Волю жебрати, ніж маєте мене, як кота в мішку, продавати.

Казибрід. Так-так, дитино моя. Добре робиш! Не дайся їм, поганцям. Продати, прошахрувати тебе хочуть! *(До Рябини.)* О, небоже! Скінчилося твоє панування! Чи я тобі не казав, що й власна кров тебе відречеться? Бачиш тепер, що я не брехав.

Рябина. Щоб тобі язик усох, ти, вороне поганий! Щоб ти лус отут, ніж я мав такого дожити. Але недовго ти будеш потішатися надо мною. Буде ще й на моїй вулиці празник, я се знаю! І не думай собі, що[б] отакими глупими способами мене зламати. Дуля вам усім під ніс! Не боюся я вас. За мною пан староста, за мною пан комісар, за мною пан секретар повітовий, мене сам пан маршалок знає, і що мені хто зробить? А вас я чи скоріше, чи пізніше візьму під ноги, скручу і потопчу — отак! отак! *(Крутить і топче в люто́сті свою шапку.)*

За сценою сміх, крик: «Гурра! Рябина одурів!»

Заслона

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Декорація та сама, що [в] 3 акті.
Темно, звільна розвиднюється.

ЯВА ПЕРША

Казибрід дрімає, сидячи опертий о дерево. Рябина, з довгим шнуром у руці підкрадається, закидає шнур на галузу, відтак зав'язує петлю, закладає її собі на шию, затягає шнур. Казибрід будиться, схапується на рівні ноги і хапає його за руки.

Казибрід. Хто тут? Гей, що робиш?

Рябина. Пусти! Не твоє діло!

Казибрід *(намацав шнур)*. А се що?

Рябина. Та бачиш, шнур.

Казибрід. Се ти, Рябино?

Рябина. Я.

Казибрід. Ба, та що тут робиш?

Рябина. Хіба не бачиш? Повіситися хочу.

Казибрід. Свят-свят-свят! А тобі що до голови приплило? Іди геть! Не дурій! *(Добуває ножа і перерізує шнур, а відтак відтручує Рябину.)*

Рябина. Пусти мене! Най зроблю кінець свому життю! Адже ж ти сам того хотів, то чого тепер мені борониш?

Казибрід. Чи ти одурів, Рябино? Я того хотів, щоб ти вішався? Нехай мене бог боронить від таких думок. Я тілько хотів, щоб ти покинув свою погану дорогу, поправився, чоловіком став, а не звірем захланним.

Рябина. А, вже чого хотів, того хотів, але мені довше не жити. Такого життя, яке я пробув сей тиждень, я довше не хочу. Не треба й пекла!

Казибрід. Що ж, Рябино, на круту колоду крутий клин. Вперся ти дуже при своїм, так пан біг тебе також припер, щоб ти скрушів.

Рябина *(кидається перед ним на коліна)*. Голубчику мій! Панасе, порадь мене, що мені робити? Адже ж я пропадаю! Зовсім пропадаю! Цілий отсей тиждень так перемучився, що зовсім, зовсім одуріти приходиться. *(Встає.)* Дочка мене покинула, писар щось маракує, мов загорілий ходить, жид тисне. *(Тихіше.)* Знаєш, сьогодні, мабуть, комісар від староства приїде, на ревізію.

Казибрід. А ти відки се знаєш?

Рябина. З міста переказували. Возний знайомий учора прибіг, каже: стережіться! А що ж я можу зробити? А ще чую, що писар при відбиранні податків циганства поробив. І все те на мою голову впаде. Ні, не переживу я тої ганьби! Адже ж подумай: кримінал, руїна!

Казибрід. Слухай, Прокопе! Я би тобі щось порадив, якби ти хотів мене послухати.

Рябина. Послухаю, братику, їй-богу, послухаю!

Казибрід. Дуже ти з громадою задерся, Прокопе, от тобі й духу не стає. Знаєш, громада — великий чоловік, одному її не побороти.

Рябина. Ой, бачу се, бачу! Адже ж цілий отсей тиждень я мов у пустині прожив. Ніхто до мене в хату не зазирне, ніхто слова не скаже, всі від мене, мов від зараженого, сторонять. Знаєш, Панасе, я зразу сміявся з тебе, як ти отсю публіку мені зробив. Я гадав, що все те сміхом і скінчиться, аж бачу, що таки твоя правда. Ех, най тобі бог не пам'ятає тої муки, яку я перебув за сей тиждень.

Казибрід. Занадто ти був забувся, Прокопе, то й не можна було інакше з тобою до кінця дійти.

Рябина. Тілько й розмови і кумпанії моєї було сього тижня, що писар та жид. Та й то оба вони один на одного щось насовилися, що потаємно гаркаються. Ні, радше смерть собі заподіяти, ніж довше таке терпіти.

Казибрід. А ти мене послухай, Прокопе. Поперед усього, поки що буде, поєднайся з громадою. Склич людей, перепроси їх за все, що ти кому злого зробив, і зречися війтівства.

Рябина. Що? Зречися війтівства? Сього не може бути!

Казибрід. Невже ти думаєш, що після сього, що тут сталося, тобі можна ще буде війтувати?

Рябина. Але що ж пан староста скаже? Що пан комісар скаже?

Казибрід. Най кажуть, що хочуть. Зречися війтівства, се перше діло. Без того з громадою не поєднаєшся, а, не поєднавшися з громадою, пропадеш зовсім.

Рябина. Але ж як я війтівства зречуся, то ще гірше пропаду. Тоді пан староста на мене загнівається.

Казибрід. Але тепер сам бог на тебе гнівається, Прокопе. І ще про одно подумай. Коли не зречешся вій-

тівства, то громада всі твої з писарем справки віддасть до суду, і тоді пан староста нічого тобі не поможе.

Рябина. Громада! Що громада може знати про мої справки з писарем? Які справки?

Казибрід. Громада все знає, Прокопе. Громада має в руках писареві папери, якісь контракти, якісь записи. Страшні речі! Олекса з кількома господарями аж до Стрия до адвоката з тим їздив. Буде біда, Прокопе! Слухай моєї ради, перепроси людей, і то зараз, якнайшвидше, то, може, ще якось буде. І війтівства зараз зречися. А то по хвалі божій може вже бути запізно.

Рябина *(стирає піт з чола)*. Ой, господи! Так ось воно як! Аж в піт мене вдарило. *(Цілується з Казибродом.)* Спасибі тобі, Панасе, за твою раду. Зараз біжу і велю скликати людей!

ЯВА ДРУГА

Ті самі і Орися з кошиком, в котрім несе Казибродові снідання.

Орися *(здалека)*. Добрий день вам, вуйку! Як ночували? Ось вам дещо. *(Побачивши батька, уриває і зупиняється.)*

Казибрід. Добрий день тобі, доню! Спасибі, що прийшла. Ну, та чого ж ти стала? Ходи ближче!

Орися підходить, змішана, і ставить кошик.

Рябина. Дитино моя! Орисю! Ти гніваєшся на мене?

Орися *(з плачем кидається в його обійми)*. Татечку! Ви вже добрі?

Рябина. Бідна моя донечко! Перелякав я тебе! Опутав мене злий дух! Але тепер не бійся! Все минуло!

Орися. Не будете мене силувати за писаря? Ох, як я тішуся! А ви, певно, без мене бідували дома?

Рябина. Ой бідував, дитино, бідував! Не дай боже ще й одної днини такої!

Орися. Простіть мені, таточку, що я вам таке зробила!

Рябина. Нема за що прощати, Орисечко! Ти б не моя дочка була, якби була інакше зробила. В батька

вдалася. Але тепер будь певна, що між нами більше такого не буде.

О р и с я. Ах, таточку! Як я тішуся, що ви знов добрі! І з вуйком перепросилися?

Р я б и н а. Ще не зовсім, але надіюсь, що швидко перепросимося.

О р и с я. Ще не зовсім? А то що ще між вами заходить?

Р я б и н а. Зараз побачиш, дитино моя. Ось присяжний іде. В саму пору приходить. (*Кличе за сцену.*) Гей, присяжний! Сюди ходіть.

ЯВА ТРЕТЯ

Ті самі і п р и с я ж н и й.

П р и с я ж н и й (*задиханий*). Пане начальнику! Я власне за вами шукаю.

Р я б и н а. А що там таке?

П р и с я ж н и й. Чи у вас писар ночує?

Р я б и н а. Ні. Або що з ним?

П р и с я ж н и й. Та там із його села до жида хлопець прибіг, каже, що до нього шандар прийшов, у хаті з війтом і свідками ревізію робив і людей розіслав, щоб за ним шукали.

Р я б и н а. Ой господи! Починається вже нещастя! Що ж його робити?

К а з и б р і д. Слухайте, куме присяжний. Біжіть у село і скликайте господарів. Най сюди йдуть. І Олексу Коваля кличте. Кажіть, що війт має їм усім щось казати. Але то зараз! А писаря як побачите, то нічого йому не кажіть про те, що там той хлопець говорив.

П р и с я ж н и й. Чи й ви так кажете, пане начальнику?

Р я б и н а (*стоїть мов одеревілий*). Та так, так! Роби як знаєш!

Присяжний відходить.

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Рябина, Казибрід, Орися.

Р я б и н а (*тулить Орисю до себе*). Ох, страшно мені! Страшно так, як коли б смерть моя наближалася!

Казибрід. Не бійся, Прокопе! Зітхни до бога і постанови собі поправитися, а чень, ще бог від тебе відверне се лихо!

Рябина (*знімає шапку*). О, господи! Та ні! Серце товчеться, мов навіжене. Молитва на ум не йде. Пропаду, пропаду я тепер!

ЯВА П'ЯТА

Ті самі і Олекса з коновками.

Олекса. Добрий день вам, дядьку Казиброде! А, що бачу! І Орися тут. Е, і пан начальник! І всі троє в добрій злагоді! Що се за чудеса?

Орися (*прибігає до нього*). Олексо, знаєш? Таточко вже добрий!

Казибрід. Ходи-но сюди, Олексо! Нам власне тебе потрібно.

Олекса (*підходить ближче*). Ну що, перепрошуєтеся з паном начальником?

Рябина (*підходить до нього*). Олексо, подай мені руку!

Олекса. Я? Вам? А то з якої рації?

Рябина. Подай руку! Не пожалуєш того!

Олекса подає.

Спасибі тобі! Слухай, Олексо! До нині рана я вважав тебе за свого найбільшого ворога. Тепер починаю бачити, що ти мій приятель, мій добродій.

Олекса. Я? Ваш? Що се вам сниться, пане начальнику?

Рябина. Не називай мене паном начальником. Скінчилося моє начальництво. Бог з ним, нехай собі хто хоче носить той тягар! З мене досить.

Олекса, Що? Ви б хотіли...

Рябина. Отсе я послав присяжного, щоб скликав людей. Зараз при всіх зрікаюся того нещасного війтівства. Хочу бути оп'ять чоловіком, сусідом, батьком своєї дитини і нічим більше.

Олекса. Ну, за се варто вас і в руку поцілувати! (*Цілує.*)

ЯВА ШОСТА

Ті самі і писар, трохи п'яний.

Писар. Го-го-го! Що бачу! Пан начальник в приємній асистенції! Чи заручини справляєте отут під деревом коло кирниці?

Рябина. Не заручини, а словини, пане писарю. Говоримо собі слово по слові. Але де се ти так зарана гостював, що вже ногами вулицю замітаєш?

Писар. Де гостював, там гостював. У вас певно ні?

Рябина. Бо там за тобою із твого дому аж післанця присилали.

Писар. Ов, а то чого?

Рябина. Та не знаю. Мабуть, ковбиця отелилася чи, може, припічок лоша привів.

Писар. Ха-ха-ха! Чи бач, які ви сьогодні жартобливі стали. А вчора ходили, мов непріла лемішка.

Рябина. Бо вчора в твоїй кумпанії був, а сьогодні ось з людьми балакаю.

Писар. Та що ж, по-вашому, я — не люди?

Олекса. Гей, пане писарю! А дивіть, ваша половина йде!

Писар. Яка моя половина?

Олекса. Ну, та жид, а хто ж би! Ви оба — то одно. Де один є, там другий або зараз також є, або швидко його надійся!

ЯВА СЬОМА

Ті самі і Рахміль.

Рахміль (*вбігає*). Га, ви тут, пане писарю? Ходіть, там на вас чекають.

Писар. Хто такий?

Рахміль. Та якісь люди. Кажуть, що у них важне діло до вас є.

Писар. Люди? Якісь люди? Ха-ха-ха! Що мене люди обходять? Чекають, то най чекають!

Рахміль. Але ходіть, ходіть, бо вони не мають коли.

Писар. Але я зато маю коли. Слухай, Рахмілю! Що ти зо мною робиш?

Рахміль. Я? З вами? А хіба що таке?

Писар. Вже тиждень тому, як казав, що мої папери у тебе є, і досі не віддаєш.

Рахміль. Ну, що за біда? Чи я вам папери поїм? Лежать у скрині та й лежать. А через увесь тиждень ми не бачилися. Я їздив до Борислава, на тартаку був, а ви також діло мали.

Писар. То-то бо й є, що не мав. Кручуся без тих паперів, як без рук.

Рахміль. Ну, то ходіть, то я вам їх зараз віддам.

Писар. Отак, то розумно! До звидання, пане начальнику! Поклоніться від мене вашим новим приятелям, бо я їм кланятися не буду. (*Відходить з жидом.*)

ЯВА ВОСЬМА

Рябина, Орися, Казибрід, Олекса.
Звільна починають сходитися люди
і заповнювати сцену.

Люди (*поодиноко*). Дай боже добрий день! Слава Йсусу Христу! А що тут доброго чувати?

Рябина (*стає на колоді і знімає шапку*). Люди добрі, панове громадо! Я казав вас скликати нині, в неділю, до служби божої. Наробилося у нас у громаді багато колоту. То я погадав собі, що ліпше би було, щоби ми при нинішній днині скінчили той колот.

Грінчук. Варто би було давно о тім погадати!

Рябина. Га, що діяти! Засліпило мене було. Обпутали мене були фальшиві приятелі. Признаюся, люди добрі, кривдив я вас і по волі, і по неволі. Але нині я провидів і сказав собі: годі! Люди добрі! Клінно вас прошу (*кланяється*), даруйте мені всі, кого я чи то згірдним словом образив, чи сам чим-небудь укривдив, чи від чужої кривди не захистив!

Гриб. Е, пане начальнику! Дуже ви щедрі! Даруй вам нині, а ви завтра наново зачнете!

Рябина. Ні, люди добрі! Не на те я вас сюди скликав, щоби ви мені так за нізащо дарували. Я знаю добре, що людська кривда боком лізе, що за неї треба дубельт заплатити. Та чим же я вам можу винадгородити все зле, що вам наробив?

Люди. Ну, самі міркуйте! Послухаємо.

Рябина. Так слухайте! Я знаю добре, що за все те я варт тяжкої кари. І хто знає, може, вона й не мине мене, може, прийдеться гірко покутувати за свій нерозум. То я принаймні не хотів би мати в вас усіх своїх ворогів. Не хотів би, щоб і моя дитина мусила за мене покутувати.

Олекса. А най бог боронить, щоб ми за вас мали на вашій дитині мститися!

Люди. Ні-ні, сього у нас не буде!

Рябина (*кланяється*). Спасибі вам, люди добрі! А тепер слухайте далі. Знаю добре, що після сього, що сталося, я не годен далі бути начальником вашої громади. Віднині, від отсеї хвилі складаю сей уряд і нехай собі вибирає, кого хоче.

Півторак. Отсе добре! Так було давно треба!

Люди. Добре! Добре! Се розумно сказано.

Рябина. І ще одно. Коли я кого з вас укривдив на маєтку: чи несправедливими карами, чи перебравши податки — бо й се бувало, признаюсь вам — то най зголоситься до мене при людях. Усе надолужу, остатнє продам, що маю, а людської кривди щоб і за макове зерно до мене не прилипло!

Люди. Отсе добре! Видно справді, що щиро кається.

Рябина. Люди добрі! Ще не скінчене моє каяння! Ще найтяжча річ лежить на моїм сумлінні. Але що маю робити! Коли почав, то мушу скінчити. Так знайте, що зробив вам іще одну велику кривду. До спілки з писарем я підрядився звести тисячу кльоців до тартаку і на сей підряд дав жидові Рахмілеві кавцію — тисячу срібла, з ваших, із цісарських, податкових грошей. Власне нині вийшов реченець, до котрого кльоци мали бути звезені, а кльоців 500 на місці в лісі лежить — і ваша кавція пропала.

Люди. Господи! Нещасні ми! Тисяча ринських!

Рябина. Я все сказав. Робіть зо мною, що хочете. Чи до криміналу мене завдайте, чи тут самі вбийте...

Орися (*кидається на нього з плачем*). Таточку! Таточку! Що ви говорите?

Рябина. Ви знаєте, свого грунту в мене мало, та я готов усе віддати, все продати, що маю, щоби хоч в части покрити тоту страту.

Орися. І я свою материзнину віддам! Я в найми піду, а вас не покину.

Р я б и н а (*цілує її*). Дитино моя! Тепер бачу, яка ти добра, як ти мене любиш.

О л е к с а. Нанашку Рябино! Не кажу вам: пане начальнику, коли-сте того уряду зреклися. Те тілько скажу вам, що ви дуже добре зробили. Громада дякує вам за те!

Л ю д и. Так-так, дякуємо!

О л е к с а. А щоб ви знали, що громада не така завзята на вас, як ви були донині на неї, то скажемо вам, що кавція ваша у жида не пропала.

Р я б и н а. Не пропала? А ти відки се знаєш?

О л е к с а (*виймає гроші*). Ось вам громадські гроші, що ви з податку взяли.

Р я б и н а. А ти як до них приходиш?

О л е к с а. А ось і новий контракт з жидом. Нас десять зложилося і дало йому кавцію, щоб урятувати податкові гроші — і вас.

Р я б и н а. Але як же се? Відки ви до того прийшли?

О л е к с а. Припадком дістались нам до рук деякі папери вашого спільника, писаря, і з них ми дізналися, що ви вложили податкові гроші на кавцію і що писар з жидом вже зробили між собою контракт, як мають тими грішми поділитися, коли вони пропадуть.

Р я б и н а. О, погані душі! Так се вони навмисно ввігнали мене в тоту яму! Господи, а я для них готов був усе зробити, власну дитину втопити!

О р и с я. А видите, таточку, чи я вам не казала?

ЯВА ДЕВ'ЯТА

Ті самі, ж а н д а р м веде закованого п и с а р я, за ним кілька ч о л о в і к і в і Р а х м і л ь.

Ж а н д а р м. Чи тут начальник?

Р я б и н а. Тут. А се що таке?

Ж а н д а р м. З наказу суду, писар ваш арештований за різні шахрайства. Слухайте, люди! Хто з вас має на нього яку жалобу, най зголошується до суду. А тих усіх, що внесли на нього скаргу на письмі за несумлінне вибирання податків, суд сам завізве.

П и с а р. Дякую вам, пане начальнику, за вашу ласку! Се ваша робота в змові з отими бунтівниками, читаль-

никами! Але не тіштеся перед часом! Прийде криска й на вас. Адже ми спільники були! А податкові гроші у жида пропали.

О л е к с а. Помиляєтеся, пане писарю. Податкові гроші ніякі не пропали, окрім тих, що ви неправно поперебирали у людей і сховали до власної кишені.

П и с а р. І ти відзиваєшся, жабо? Чекай, ще я тобі досолю! (*До жандарма.*) Пане постенфірер! Отсе є той самий Олекса Коваль, що тут у селі бунти робить. Я подав на нього реляцію до старостваа, і там мені обіцяли, що його зараз кажуть арештувати.

Ж а н д а р м. Я такого наказу не маю, але маю щось інше (*До Олекси.*) Ви Олекса Коваль?

О л е к с а. Я.

Ж а н д а р м. Маєте тут отсе, від старостваа. І підпишіть мені реверс. (*Подає папір.*)

О л е к с а. А то що таке?

Ж а н д а р м. Адже ж уміете читати, то прочитайте.

О л е к с а (*отворив письмо*). Ах, статути нашої читальні! Намісництво потвердило. Люди, чуєте? Маємо читальню, нову читальню!

Л ю д и. Гурра! Най жиє читальня!

Г р і н ч у к. Всі до неї приступаємо!

Р я б и н а. Слухай Олексо, а мене приймете?

О л е к с а (*подає йому руку*). З дорогої душі.

Л ю д и. Гурра! Отсе славно! Тепер ви нам справді сусід.

К а з и б р і д. Ну, Прокопе, аж тепер бачу твою добру волю. Ну, а як буде з моїм грунтом?

Р я б и н а (*кидається в його обійми*). Братчику! Най усхне моя рука, коли її ще раз простягну по твою й твоєї дитини власність!

К а з и б р і д. Значить, суд божий між нами скінчився!

Феся приносить стілець, він стає на нім і знімає ланцюг з дерева, відтак ще раз цілуються оба з Рябиною.

Ж а н д а р м. Пане начальнику! Будьте ласкаві сказати мені, що се за комедія тут робиться? Ви до читальні вступаєте?

Р я б и н а. Так. А поперед усього прошу не називати мене начальником. Віднині я складаю сей уряд і прошу вас завідомити о тім пана старосту.

Ж а н д а р м. Он як! А то з якої причини се сталося?

Р я б и н а. Се вже я сам пану старості виясню.

Ж а н д а р м. Га, коли так, то в ласці божій! Ходімо пане писарю!

Жандарм і писар відходять.

ЯВА ДЕСЯТА

Ті самі без жандарма і писаря.

Р а х м і л ь. Ну, Олексо! Вдоволені ви з моє услуге?

О л е к с а. Вдоволені, Рахмілю.

Р а х м і л ь. Тепер буде спокій між нами, правда?

О л е к с а. Ні, Рахмілю. Тепер буде війна між нами.

Р а х м і л ь. Як то війна? Хіба я вам не прислужився?

О л е к с а. Прислужився, бо мусив. Та й як прислужився? Свого власного спільника поміг утопити! І нас так при найближчій нагоді втопиш.

Р а х м і л ь. Ни, що ви? Що ви? Та нехай мене бог боронить!

О л е к с а. А я б тобі ось що порадив, Рахмілю. В теперішній справі з писарем ми не хочемо тобі шкодити, хоч ти знаєш, що могли б тебе разом з ним запакувати. Та не знаємо ще, чи писар сам тебе не притягне.

Р а х м і л ь. Я вже буду о то старатися, щоб він мовчав. А то знаєте, як схоче балакати на мене, то себе ще гірше втопить.

О л е к с а. Ну, се вже тобі про ваші шахрайські штучки ліпше знати, ніж нам. Так ось що я кажу. Поки справа з писарем скінчиться, мусимо тебе держати в руках.

Р а х м і л ь. Ай, вай мір!

О л е к с а. А як буде по всьому, то я б тобі радив забиратися з нашого села добрим способом. Ми від тебе грунт відкупимо, навіть пропінацію відорендуємо.

Р а х м і л ь. Ни-ни, не потребуєте про те турбуватися! Я собі такого знайду, що її відорендує.

О л е к с а. Як знаєш. Але грунту ми не позволимо нікому іншому купити. Заплатимо тобі, що слід, а нового жида на твоє місце до села не пустимо.

Р а х м і л ь. Ай, вай мір!

О л е к с а. А ти собі, небоже, забирайся від нас.

Р а х м і л ь. А як я не схочу?

О л е к с а. Га, то будемо воювати. А ти знаєш, що з

нами воювати потяжко. Думаю, що тобі ліпше буде по добру з нами розстатися.

Рахміль. Ай, вай мір, вай мір! Дуже ви недобрі, пане Олексо! Полюбив я вас усіх як сусідів, гадав спокійно між вами віку дожити...

Півторак. І нас усіх, як те перевесло, в обарінок скрутити!

Гриб. І з нас, як із липи, лико дерти!

Грінчук. І нас та наших дітей помаленьку на жебраків пускати!

Рахміль. Ай, вай мір! Ай, вай мір! Які ви недобрі, панове! Які ви недобрі на бідне жид! Так, як би бідному жидові вже й жити на світі не треба.

Олекса. То для того, щоб ти жив і тяжко не робив, то ми маємо дати себе спокійно обдирати і обшахровувати? Ні, Рахмілю! Кажемо тобі завчасу: шукай собі якого іншого місця, бо у нас тобі не жити.

Рахміль. Га, що вже маю робити! Виджу, що з вами жартів нема. Ой, тота читальня, тота читальня! Щоб ми про неї були й послихом не чули! (*Відходить.*)

ЯВА ОДИНАДЦЯТА

Ті самі без Рахміля.

Олекса. Бачите, нанашку Рябино, хто в читальні свого найтяжчого ворога бачить? А ви з нашою читальнею воювали і самі, певно, не знали, на чий млин воду женете.

Рябина. Осліпило мене було! Зовсім осліпило! Та слава тобі, господи, що хоч тепер очі мені зачинають прояснюватися.

Орися (*обіймає Рябину*). Таточку! Яка я рада! Яка я рада!

Олекса. Нанашку! Можу вас іще про одну річ просити?

Рябина. Що таке? Проси, що хочеш. Адже головно тобі маю подякувати за нинішню радість.

Олекса. Так зробіть же так, щоб і я вам мав нині за що подякувати. Ви знаєте, я люблю вашу Орисю.

Рябина (*жартівливо строго*). Орисю! Що се він говорить? Як він сміє таке про тебе при людях говорити?

О р и с я (*тулиться до батька на груди*). Коли-бо, таточку, се правда.

Р я б и н а. Правда? Га, коли правда, то що ж маю робити? (*До Олекси.*) Ну, так чого ж хочеш від мене?

О л е к с а. Та я... нанашку... я так тілько... хотів запитатися, коли можна старостів прислати?

Р я б и н а (*обнімає його*). Сину мій! Шли хоч нині!

О л е к с а. Отсе-то славно! Отсе розумне слово!

Від церкви чути голос дзвонів. Люди знімають шапки.

Р я б и н а. Ну, сусіди! До церкви дзвонять. Пора до церкви.

З а в і с а.

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

JUGURTA[1]

AKT DRUGI

SCENA I

W mieście Tyrmidzie mieszkanie Jugurty.

Jugurta

Więc przecież wreszcie wkrótce stanę już
U kresu, u upragnionego celu
Pomimo wszelkich przeszkód losu! O,
Dziękuję wam, wy ciemne władze, że
W me ręce oddajecie wroga mego!
Ha, Hiempsalu, czyżeś się spodziewał
W tej chwili, kiedyś tak zuchwale wyrzekł:
„Na mocy twego wniosku unieważnić
Potrzeba twe w rządzeniu uczestnictwo",
Że wkrótce wpadniesz niespodzianie w ten
Sam dół, co starasz się pode mną wyryć?
O głupcze, głupcze, myślisz, że Jugurta
Nie widzi dobrze skrytych twoich planów?
Ty myślisz, że rozmowa z Klastabalem,
Że też rozprawa ta na zgromadzeniu
Bezkarnie ujdzie? O, mylisz się bardzo,—
Za wszystko wkrótce krwią mi swą zapłacisz,
Za wszystkie ubliżenia i zasadzki głową
Nałożysz! Jużeś w mojej klatce był,
Jak tylkoś wjechał do Tyrmidy! Tak,
Jak tygrys srogi wyjąc bieży lasem,
Scigając płochliwego, zmęczonego
Jelenia: już więc mniema, że go ma

[1] Переклад українською мовою див. на с. 220—253.— *Ред.*

W pazurach, że strudzony już ustaje,
Gdy wtem ukryte sieci się zwierają,
A on w tej chwili, kiedy mu nadzieja
Błysnęła, że już złapie zdobycz, staje
Sam niewolnikiem nieubłaganego losu;
Tak ty wjeżdżając dumnie do Tyrmidy
I spodziewając się, że stąd wyjedziesz
Z tryumfem i skarbami obciążony,
W tej chwili wpadłeś już w sieć nastawioną
I z niej niełatwo też się wydobędziesz!
O, i przysięgam ci, że nie wyjedziesz
Już nigdy z tego szczęśliwego miasta!
To szczęście, że tu jeszcze nie ma Adherbala,
Bo może mógłby przez przytomność swoją
Wywołać bunt przeciwko mnie w narodzie;
Więc trza tymczasem przed jego przybyciem
Pospiesznie skończyć dzieło i, o ile
To można będzie, naród uspokoić.
Dzisiejszy wieczór zdaje się, że będzie
Do tego najodpowiedniejszy; razem
Trza zabrać wszystkie skarby w swoje ręce
I nie dać ich rozdzielić,— bo te skarby
Jedyną mą nadzieją. Nimi wszystko
W potrzebie zrobię: w Rzymie przyjaźń znajdę
I przebaczenie winy, a w przeciwnym
Wypadku wojsko!.. Któż to jest?

Ralwa wchodzi.

Wszak Ralwa!
Ha, cóż tam słychać, Ralwo?

Ralwa

Wszystko idzie
Jak najpomyślniej, a coś mi rozkazał,
To wykonałem wszystko, co do joty!

Jugurta

O Ralwo mój, gdy stanę u wielkiego celu,
Gdy całym numidyjskim państwem sam zawładnę,
Bądź pewnym wtenczas mojej przychylności!
Od dzisiaj rządź w mym domu wszystkim, cały
Majątek mój na twoją g'owę zdaję!

Ralwa

Mój panie, czyżem godzien twojej łaski,
Że tylko moje pełnię obowiązki?

Jugurta

Ja właśnie więcej nie żądam od ciebie!
A teraz powiedz mi, czyli Hiempsal
W twym domu mieszka, jakiem ci to był
Polecił zrobić?

Ralwa

Tak jest. Ale sprawę
Ważniejszą mam ci odkryć, panie mój:
Hiempsal, wszedłszy już do domu mego,
Zająwszy tam mieszkanie, nie poznając
Mnie i zawiódłszy mię do swej komnaty,
Co jest w najodleglejszej części domu,
Rozpoczął wypytywać mię, z kim trzymam
I ja, i moi współobywatele,
Czy z tobą, panie, czyli z nim? Ja podstęp
W tym jakiś przewidując, odpowiadam,
Że ja i wszyscy Tyrmidanie za nim
Jedynie i za bratem jego też
Iść chcemy, że nas bardzo to zdziwiło
I oburzyło, że nieboszczyk ojciec
Przez swą wspaniałomyślność zbytnią ciebie
Do uczestnictwa w rządzeniu przypuścił.
To bardzo zdało mu się być po myśli,
Gdyż wnet łaskawie i przymilająco
Rozpoczął znowu mię się wypytywać,
Czy ty już, panie, przybył do Tyrmidy,
Czy wiem, gdzie mieszkasz, i tysiące innych
Drobnostek, tak że się niemało dziwię,
Po co też wiedzieć to Hiempsalowi,
Zwłaszcza, że mógłby o tym się dowiedzieć
Od ciebie w zgromadzeniu, które jutro,
Jakiem to wiedział, ma się odbyć, żeby
Podzielić skarby państwa na trzy części.
Wtem naraz on poważną przybrał minę.
I mówi do mnie podniesionym głosem:
„Jeżeli jesteś mnie przychylnym lub
Jeżeli kochasz tylko swą ojczyznę,

To przyrzecz mi, że to, co ci rozkażę
Jako twój władca, jako syn Micypsy,
Wypełnisz nie pytając o przyczynę!
Lub jeśli sam nie będziesz czuł do tego
Odwagi i stałości albo siły,
To wybierz sobie wnet z pomiędzy swych
Równomyślących współobywateli
Ze sześciu silnych, aby dzisiaj w wieczór
Stawili się tu u mnie. Jeśli zaś,
Ty sam podejmiesz się wykonać to,
To bez ogródki ci powiem, że Jugurta
Tej nocy jeszcze musi zginąć. Przyczyn
Nie pytaj, ja za wszystko jestem sam
Odpowiedzialny,— a więc powiedz słowo!"
O panie, przedstaw sobie, jak ogromne
Zdziwienie, oburzenie i gniew dziki
Naprzemian sercem mym miotały, gdym
Usłyszał słowa te! Lecz on, ten podły
I niegodziwy zdrajca zaczął zaraz
Słowami łaskawymi mię wywodzić
Z tych uczuć piekielnego zamieszania
I w końcu ulegając jego prośbom,
Przez które oczywiście groźby srogie
Się przebijały, musiałem mu przyrzec,
Że dzisiaj jeszcze to bezecne jego
Zlecenie też wykonam!

Jugurta

(blednąc to czerwieniejąc przez cały ciąg opowiadania)

Ha, to uczyń
To bez odwłoki i nie rań mi serca
Piekielną twą powieścią! Prędko spraw,
Co ci poruczył pan twój nowy; mieczem
Raz tylko jesteś w stanie śmierć mi zadać,
Lecz słowem, Ralwo nieszczęśliwy, wiesz li,
Jak ty głęboko ranisz moje serce?
O, czyż na taką z twej strony nagrodę
Zasłużyłem? Musiał żeś więc koniecznie
Przeszywać wprzód mi serce słowem swoim,
A potem mieczem? Prędko więc mą mękę
Skończ jednym cięciem twego miecza i

Zyj długo i szczęśliwie z nowym panem!

(Odsłania pierś swoją)

Ralwa

(pada mu do nóg)

Mój panie, przebóg, tego nigdy w myśli
Nie miałem przez tak podłe łaski
U podłych panów się dorabiać,
O panie, czyż nie ufasz więcej słudze twemu,
Czyż myślisz, że on po to owe niecne
Zamiary wroga twego ci odkrywa,
Ażeby zranić serce twoje? Panie,
Czyż dałem ci w swym życiu kiedy powód
Do podejrzenia?

Jugurta

(ciągle udając oburzenie)

Jeden ten przypadek
Wystarcza!

Ralwa

O, ty jasne słońce, Febie
Ognisty i wszystko widzący, wszyscy
Bogowie nieśmiertelni, którzy serca
I myśli ludzkie wżdy widzicie, wy też
O mojej niewinności wiecie! Panie mój,
O, przebacz, przebacz słudze twemu, jeśli
Pomimo woli swojej zranił serce
Twe! Od dziś całym mym staraniem będzie,
Ile w mych siłach, to ci wynagrodzić
I zemścić się na wrogu twoim!

Jugurta

Powstań,
Mój Ralwo, słowa twoje wyganiają
Gniew, podejrzenie wszelkie z mojej duszy,
I znów ci miejsce w mym sercu jednają!
Nie wątpię ja o twej wierności!

(Sam do siebie.)

Ha,
Więc, już do tego doszło, że Hiempsal
Na moje życie czyha skrytobójczo!
O, dzięki ci, mój dobry losie, że
Mi w porę o tym wieść przynosisz! Będę
Też wiedział, jak zniweczyć jego plany!

(Do Ralwy.)

Ha, Ralwo, więc powiadasz, że Hiempsal
Na moje życie spisek knuje? Radźże teraz,
Ażeby jego plan zniweczyć i na zawsze
Od jego się zasadzek zabezpieczyć!

Ralwa

Mój panie, dla mnie zostaw te starania,
Mój plan już ułożony,— dzisiaj jeszcze
Wykonać go potrafię, a już wtenczas
Hiempsal pewnie w drodze stać nie będzie!

(Uśmiecha się znacząco.)

A teraz spieszę, by czym prędzej dzieła
Dokonać swego, a zobaczysz, panie,
Że będziesz z Ralwy już zadowolony!
(Wychodzi.)

Jugurta

O losie mój szczęśliwy, jakże ty
Mi niespodzianie, od niechcenia prawie
Tak wielkie szczęście wkładasz w ręce! Dobry
Mój Ralwo, jakże plan twój tajemniczy
Jest jasny i widoczny memu sercu,
I jak zgadza się z mą chęcią! Wprawdzie
I ja nad samą już przepaścią stałem,
Co chwila mogąc runąć w nią, lecz dziwnym
Zrządzeniem losu wyjdę cało z tego
Niebezpieczeństwa, a mój wróg zacięty
Sam wpadnie w przepaść, którą dla mnie przygotował!
A tak więc, bracie mój poczciwy, żegnaj
Się z światem, i ze swymi ogromnymi
Planami, i ze wszystką swą nadzieją,
Bo twoje plany parą się rozwieją,

I niby mara znikną twe nadzieje
Dziś, jednej nocy, nim się rozedniejel

(Odchodzi.)

SCENA II

Mieszkanie Hiempsala. Noc.

Hiempsal

Więc blisko już ta chwila upragniona,
Ta chwila, w której ma Jugurta paść!
Przygotowano wszystko już w cichości,
Głęboko w moje sieci wilk wplątany.
O, teraz niech Jugurta sobie knuje
Jakie chce plany — niezadługo już
I życiu jego i tym jego planom
Położy kres żelazo niezbłagane!
Lecz czemu już Adherbal nie przybywa?
Ja pragnę, jak najprędzej go zobaczyć,
Pocięszyć się, poradzić...
W moim sercu
Niepokój jakiś, trwoga pierś mi ściska,
Złowrogie sny od kilku nocy już
Me łoże trapią; mary jakieś straszne,
Zwiastuny śmierci sen mi przerywają,
A serce, bardzo w te przeczucia dziwne
Brzemienne, chce swój smutek wylać rychło
Na łono brata!..
Co to znaczy?..
Tak jakoś lęk mię zbiera, zda mi się,
Że tu za każdym krokiem muszę się
Obawiać zdrady! Ha, mróz po mnie idzie!..
I dziwna, choć u celu mego blisko,
Choć tejże nocy może tu zobaczę
Jugurty głowę, jednak serce bije
Gwałtownie w piersi, drżę na całym ciele
I zda mi się, że w każdym kącie widzę
Poczwary straszne... oh, wskazówki śmierci!..

(Chwyta puginał.)

Ha, chodź że ty tu, wierny towarzyszu,
Przy tobie jakoś się bezpieczniej chodzi!

(Chowa go w zanadrze, po chwili nieco uspokojony.)

O nędzne panowanie! Nędzna to
I nieszczęśliwa ta potęga ziemska!
Choć władca i najlepszy, jednak zawsze,
Za każdym krokiem musi się obawiać
Podstępów, zdrady i zasadzek!..

(Pauza. Przysłuchuje się. Niespokojny zbliża się do drzwi.)

Ha,
Co to za łomot, co za hałas słychać
W budynku całym? Czy piekielne duchy
Ucztują?.. Jęki zda się słyszę straszne
Umierających, łomot drzwi i krzyk
I broni szczęk!..
O, co to jest? Me nogi zaczynają
Pode mną drżeć!..
O, w piersi oddech mi zapiera trwoga!
Ha, to morderce!

Ralwa

(wpada zakrwawiony z żołnierzami z gołymi szablami)

Ha, tu on jest! O, mamy tego ptaszka,
I już nam pewno stąd nie ujdzie! Zdrajco,
Pożegnaj się ze światem, bo za chwilę
Twój duch nikczemny w Acheroncie będzie!

Hiempsal

(w pomieszaniu)

Ha, ha, ha, ha!

Ralwa

Jugurtę mi kazałeś,
Nędzniku, zabić, a Jugurta pan mój,
Jugurta wie już o tym i Jugurta
Posyła mię tu z tobą zrobić to,
Co ty z nim chciałeś zrobić!

Hiempsal

(powoli przychodząc do siebie)

Ha, Jugurta!

Ralwa

Jugurta, tak, Jugurta! Tym imieniem
Jak gromem duszę twą przeszyję wprzód,
A potem serce twe nikczemne tym żelazem!

Hiempsal

Ha, zdrajco, takież prawo gościnności
Zabijać zdradą gościa swego?

Ralwa

Głupcze,
Tyś na to tylko wszedł do mego domu,
Ażeby nigdy zeń nie wyjść!

Hiempsal

(na boku)

O
Bogowie, więc mi dajcie siły do obrony!

(Dobywa potajemnie puginał.)

Ralwa

(przyskakuje do niego)

Ha, nie czekajmy, towarzysze!

(Zadaje mu cios szablą.)

Masz!

Hiempsal

(zrywa się)

O nieśmiertelni, czemużeście mi
Nie użyczyli puginałem tym
Nasycić pierś Jugurty tak, jak tego
Niecnego skrytobójcy!

(Przebija Ralwę.)

Ralwa

(padając)

Żołnierze, czegoż wy stoicie? Tchórze!
O, rwijcie go zębami, rozrywajcie
Tygrysa tego. Prędzej, prędzej!.. On
Smierć czuje zbliżającą się i ku mnie,
Puginał serce moje musiał przeszyć!..

Żołnierze

(wpadają na Hiempsala)

Więc giń, przeklęty!

Ralwa

(konając)

Tak! Hu, mróz już ścina
Mą krew!..

(Umiera.)

Żołnierze

(ucinają głowę Hiempsalowi)

Ha, tak, i dzieło już skończone!

Jeden z żołnierzy

Więcej
Zrobiono, niż potrzeba było. Ralwa
Zakończył także!

Inny

Ha, to wszystko jedno!
Niech tutaj sobie leży w swoim domu,
A my z tą głową prędko do Jugurty!

(Odchodzą.)

SCENA III

Plac publiczny w Tyrmidzie.
Tłumy ludu przechodzą.

Pierwszy z ludu

O bracia, straszne to zaprawdę czasy,
Kiedy już i tak bliscy krewni i z takiego
Wielkiego rodu wzajem się mordują!

Drugi

Ja nie wiem, po co im się też mordować?
Czy im brakuje czego, czy dolega
Im co, czy cięży jakie brzemię na nich

Tak, jako na nas, żeby mieli uczuć
Ten ciężar i żeby się mieli kusić
Z swych ramion zrzucić jego przez to, że
Zabiją tego, co go na nich wkłada?
To prędzej bym przypuścił, ale to,
Że oni, tak w spokoju i w dostatkach
Dni swoje pędzą, cieszą się, hulają,
Podczas gdy biedny lud na nich pracuje,
To mi się w głowie pomieścić nie może,
Dla jakich przyczyn mają się mordować!

Trzeci

Aj, głupcze, głupcze, czy ty myślisz, że ten,
Co chodzi w złocie, srebrze i purpurze,
Co się drogimi karmi potrawami,
Szczęśliwy jest?
O, wierz mi bracie, byłem ja już także
W pałacach tych i przekonałem się,
Że zwykle szczęście z marmurowych tych
I złotem obijanych komnat się wynosi,
Że prędzej go napotkasz, jeśli można
Napotkać gdzie prawdziwe szczęście, mówię,
Że prędzej go napotkasz w niskich, biednych,
Pochyłych chatach wiejskich!

Drugi

Dziwna
To rzecz, co ty powiadasz! Teraz powiedz,
Za co Jugurta kazał zamordować Hiempsala?

Trzeci

Ha, tego ci nie powiem, bo w ogólnym
Przestrachu, zamieszaniu zapomniałem
Dowiedzieć się i o przyczynę tego
Strasznego i wielkiego czynu!

Pierwszy

Toż
I ja, więc chodźmy tam, gdzie wielki ścisk,
A może tam pewnego coś usłyszym!

Odchodzą. Hurmy mieszczan przechodzą mimo.

Pierwszy z nich

O biedny Hiempsalu! O nieszczęsny
Narodzie numidyjski, utraciłeś
W tym kwiecie niedojrzałym, bezbożnymi
Rękami skrytobójcy dziś zerwanym,
Nadzieję całą, swą podporę, wkrótce
Niedola i upadek cię przygniotą!

Drugi

Czyś ty oszalał, czy ci co takiego?
Czy jaki demon zmysły ci pomięszał,
Że coś takiego pleciesz, co ni przyszyć
Ani przyłatać nigdzie? Ten Hiempsal,
Szaleniec taki, jak i ty, w najwyższym
Stopniu zepsuty, samowolny, prędki,
Porywczy jako brzytwa byłby pewnie
Nasz naród prędko do upadku przywiódł!
A więc dziękujmy bogom nieśmiertelnym,
Że uchronili nas od rządów szalonego!

Trzeci

O Zewsie wieczny, ty, ognisty Febie,
Co pędzisz konie swe po niezmierzonym niebie,
I wy, bogowie wszyscy, nie słuchajcie
Bluźnierstwa tego tu półgłówka! Wy
Widzicie dobrze z wysokości, kto
Ma słuszność, komu krzywdę wyrządzono,
A więc wspierajcie zacny ród królewski,
Który do szczętu zawziął się wytępić
Niecny Jugurta, i w najkrótszym czasie
Zemścicie srogo tę królewską krew,
Co pod nożami skrytobójców wypłynęła!

Drugi

O głupcy, głupcy!.. To i ty należysz
Do tego rzędu, dobry mój sąsiedzie?
Myślałem przecie, że w twej mózgownicy
Choć na naparstek znajdzie się rozumu,
Ażeby poznać, że tu nie Jugurta
Ale Hiempsal głupi sam zawinił,
Bo, jak wieść niesie, sam się pierwej starał

Jugurtę zabić, a więc naturalnie,
Że się Jugurta musiał przed nim bronić!

Pierwszy

Dlaczegoż, o bogowie, planu tego
Tak zbawiennego dla ojczyzny, ście mu
Nie dali wcześniej dokonać? Dlaczego
Nie przeszył serca tego krwiożerczego
Tygrysa miecz dwusieczny prędzej, niż
Miał przeszyć młode Hiempsala serce!

Drugi

Przeklęty nikczemniku, tobie także
Najprędzej by się zdała ta żelazna
Błyszcząca, obosieczna też pijawka,
Ażeby z serca krew ci złą wyssała,
A dobrej nazad wlać tam zapomniała!

Trzeci

Bezczelny tchórzu, broń się za obelgę
Micypsy rodu! Broń się, alboć szablą
Łeb ten szalony wnet rozpłatam!

Drugi

Ha,
Powoli, mój sąsiedzie!

Biją się i gubią się powoli w tłumie. Tłumy ludu napływają coraz więcej z krzykiem i szumem i zapełniają powoli całą scenę tak, że w środku tylko zostaje wolne miejsce,— Adherbal występuje naprzód.

Adherbal

O dniu nieszczęsny, ciężki, smutku pełny,
I na coż ty mi dziś tak jasno zeszedł?
Czy na to, aby serce moje jeszcze bardziej
Zakrwawione tą sprzecznością nieskończoną
Wspaniałej tej natury z sercem ludzkim?
O, ty, naturo święta, nie posiadasz
Tych strasznych zbrodni w sobie, jakie serce
Człowieka kryje w swojej głębi! Bracie,
O bracie mój!

Gdzież ty się podział, gdzie twa dusza uszła,
Co wczoraj jeszcze była tego świata
Ozdobą? O mieszczanie, gdzieście go podzieli,
Bo wczoraj jeszcze żył on między wami!
O Numidowie, brata mego mi
Oddajcie!

Jugurta nadchodzi i staje po przeciwnej stronie sceny.

Ha, i ty tu przyszedł, wilku,
I ty tu przyszedł, kacie mego brata,
Ażeby się nacieszyć moim bólem?
Przekleństwo, o przekleństwo na twą głowę
I piekło na twą duszę, o morderco!

Jugurta

Stój, nie krzycz, a posłuchaj, ja krótkimi
Słowami zdam ci sprawę z mego czynu!
Hiempsal, brat twój, ciągle knując plany,
Ażeby mię obalić z tego tronu,
Na który mię posadził ojciec twój,
Ułożył spisek, czyli raczej Ralwę,
Liktora mego, chytrymi słowami
Podmówił, aby w nocy, w moim domu
Mię napadł bezbronnego i pozbawił życia.
Lecz Ralwa, więcej ceniąc wierność panu
Swojemu, jak namowę mego wroga,
Odkrył przede mną wszystko obiecując,
Że sam się pomści tej zniewagi mojej.
I że na zawsze mię z niebezpieczeństwa
Wybawi. Przewidując zamiar jego,
Starałem się słowami rozważnymi
Powściągnąć jego zapał, lub szał raczej,
Lecz nie słysząc i nie dając sobie
Niczego mówić, wybiegł prędko z domu.
I więcej jużem go nie widział.
Aż wtem żołnierze najęci przez niego
Wśród nocy do mnie wchodzą powiadając,
Że już Hiempsal zginął i że Ralwa
Nie żyje też zabity z jego ręki.
Zdziwiło bardzo mię i przestraszyło
Opowiadanie to i smutek duszę moją
Nie mniej ogarnia, niźli twoją, bracie!

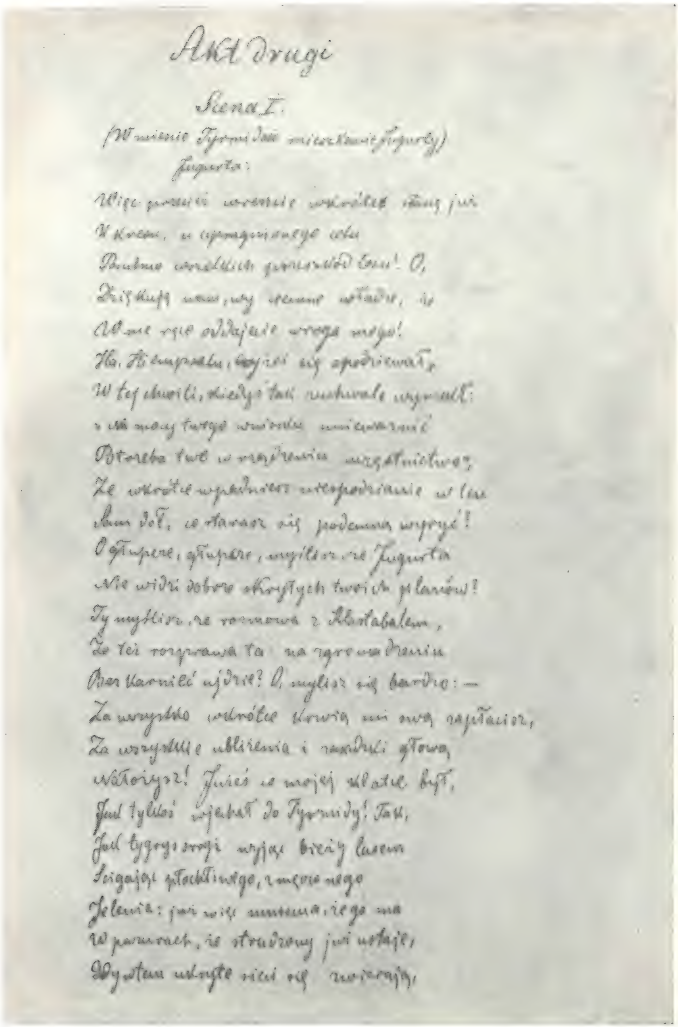

Akt drugi

Scena I.

(W mieście Tyrmidzie mieszkanie figurky)

Jugurta:

Więc znowu wrócone wszystkie rzeczy mi
W kwiecie, w młodzieńczego ciała
Potężne zmysłów giętkość! O,
Dziękuję wam, wy czcigodne widziadła, że
Mi nie ujęło odwagi mego!
Na, Scypiadesie, bądźcie się spodziewali,
W tej chwili, kiedy tak cudownie wzrosłem:
Że mam tarczę wrodzonej nieustraszoności
Potrzeba twe w mężnem męstwie wzgardzicielowej,
Że wkrótce wspaniałości wspomnienie w tem
Sam Bóg, co stawasz się podziwu wyrocie!
O Scypione, Scypione, wygiłeś mi Jugurta
Nie widzi dobrze okrutnych twoich planów!
Ty myślisz, że rozmowa z Adherbalem,
Że też rozprawa ta na zgromadzeniu
Oszczędzić ujdzie? O, myślisz się bardzo: —
Za wszystko wkrótce słowa mi swą zapłacisz,
Za wszystkie ubliżenia i zawiści głowa,
Wkrótce! Jużeś w mojej władzy był,
Jak tylko wjechał do Tyrmidy! Tak,
Jak tygrys swój wpada dziki lasem
Szukając złocistego, rumianego
Jelenia: jak wiję smutnego na
Wspomnienie, że stoudrowy już wstaje,
Wy stem wkrótce nieś się rozerwaję,

Сторінка шкільного зошита І. Франка з текстом його першої драми «Jugurta». 1873

Титульна сторінка автографа драми «Славой і Хрудош». 1875

Niektórzy z ludu

Do piekła z tobą, podły oszukańcze,
Co zbrodnię swą tak chytrze pokryć chcesz!

(Do Adherbala.)

O panie nasz, o, nie wierz jego słowom,
Bo on cię zwodzi, abyś się przeprosił
Z nim, ale wkrótce ciebie też zabije!

(Przechodzą na stronę Adherbala.)

Inni

Niech żyje nasz Jugurta, on bez winy!
My za nim idziem tam, gdzie on!

Tamci

Do piekła!

Jugurta

Do chwały, sławy i do dobrobytu!

Stronnicy Jugurty

Do chwały, sławy i do dobrobytu
Po trupach waszych idziem! Ustępujcie!

Rzucają się jedni na drugich, bójka wre zacięta, krzyk i wrzawa, pył i kurz podnosi się i zakrywa całą scenę.

SCENA IV

Obóz Adherbala przed miastem Tyrmidą, we środku namiot otwarty.
Adherbal i Kralnon w zupełnym uzbrojeniu.

Adherbal

A więc Jugurta stroi się do bitwy?

Kralnon

Tak jest, mój panie, i już szyki jego
Są ustawione w linii za miastem,
Czekając na znak dany, by wpaść na nas.

Adherbal

Więc trza czym prędzej wyprowadzać wojsko

Z taboru i szykować, żeby wróg
Nie zastał nas nieprzygotowanymi.

Kralnon

Już też stosowne wydałem rozkazy.

Adherbal

Kralnonie, idź zawołaj mi czym prędzej
Filariusa, starca, bo obydwu
Was chcę w poselstwie wyprawić do Rzymu,
Abyście tam tę okropną Jugurty zbrodnię
Rzymianom oznajmili i prosili
Pomocy u nich.

Kralnon

Panie mój, ja myślę,
Że wprzód się trza postarać, by Jugurtę
Zwyciężać i bodaj za ten czas zrobić
Dla siebie nieszkodliwym, a potem
Wyprawiać posłów do wielkiego Rzymu,
By za pomocą Rzymian go zupełnie
Zniweczyć i potęgę jego złamać,
Choć wprawdzie siły nasze co do liczby
Są większe, ale po Jugurty stronie
Dzielniejsi Numidowie się gromadzą,
A przeto boję się, by każda chwila
Nam nie przyniosła wielkiej jakiej straty.

Adherbal

To dobrze, ale teraz idź, Kralnonie
I znaleź Filarego mi w obozie,
Z nim o poselstwie prędzej ja pomówię.

Kralnon

Ha, słucham, choć niechętnie, bo coś bardzo
Nieszczęsny koniec bitwy przewidują!
(Odchodzi.)

Adherbal

(po chwili milczenia)

Więc wojska wyruszyły, słychać trąby granie,
Szczęk zbroi, rżenie koni!.. O bogowie wielcy,
Jak w mojej piersi serce bije się gwałtownie,

Jak niespokojnie wyczekuję gońca z bitwy!
Ha, otoż goniec bieży! Co tam słychać w polu?

Goniec

Wszelkiego szczęścia i też pomyślności życzę
Mojemu panu! Bitwa idzie dość pomyślnie,
A nasi silnie stoją niby mur cyklopski!

(Odchodzi.)

Adherbal

Ha, dzięki wam, bogowie nieśmiertelni!
Oby do końca tak!.. Oh, jakież straszne wrzaski,
O, jakie jęki słychać tam umierających!
Ha, zda mi się, że słyszę szmer płynącej krwi
Z tysiąca ran walecznych wojowników! Ha,
Otóż i drugi goniec? Cóż tam słychać, mów!

Goniec

Jak najpomyślniej idzie wszystko, panie,
Jugurta aż po mury miasta musiał placu
Ustąpić i jeszcze chwila, a zwycięstwo nasze!

(Odchodzi.)

Adherbal

Zwycięstwo! Oh, to słowo, jakże ono słodkie!
Zwycięstwo! O, aż serce żywiej bije w piersi,
A szczęście choć niestałe, jednak naprzód już
Upaja duszę! Teraz ja dopiero mogę
Choć w części pojąć rozkosz wielkich wojowników,
Co na pobojowiskach śród tysiąca śmierci,
I ran i trupów, gdzie im krwi potoki myły
Po kostki nogi, zwykli wojownikom swym
Zastawiać uczty i biesiady! Oh, ażeby
I ja dziś mógł doczekać się zwycięstwa nad
Jugurtą, to dopiero mogłoby po części
Uśmierzyć ciężki ból po stracie Hiempsala!
Ha, dajcie mi, o nieśmiertelni, dożyć tej
Wspaniałej chwili, w której w uszach moich głos
Z tysiącznych piersi odbijając się: Zwycięstwo —
Pod niebo wzniesie! O, to teraz, proszę was!
Lecz cóż znowu? Goniec nowy bieży

Z widocznym przerażeniem i przestrachem jawnym
Na twarzy!

Goniec

Panie, chwila bardzo niebezpieczna,
Bo znacznie wielka liczba żołnierzy Jugurty
Wypadła na nas prawie w chwili, gdy zwycięstwo
Na naszą stronę się chyliło. Panie, piorun
Nie tak przeraża niespodziewających się
Wędrowców, jak przeraził naszych, do takiego
Napadu nie przygotowanych, oddział ten,
Co w tejże chwili z strasznym, natarczywym, dzikim
Impetem na nas wpadł i już szeregi nasze
Poniekąd mieszać się zaczęły!

Adherbal

Idź natychmiast
Kralnona szukaj między namiotami gdzieś!
Niech jak najprędzej uda się na niebezpieczne
I zagrążone miejsca, niech porządek tam ustala!

Goniec odchodzi.

O zmienny losie ludzki, o niestałe szczęście!
W tej chwili, kiedym sądził, że już mocno stoję
Na szczycie, koło swe obracasz, o Fortuno.
I ja w przepaści leżę już bezdennej!.. Cóż to,
Czy nowy goniec spieszy, aby mojej odrobinę
Nadziei jako lekki puszek rozwiać z wiatrem?

Goniec

(przybiega)

O królu mój i panie, nieszczęśliwie
Skończyła się ta bitwa dla nas!

Adherbal

Mów
I nie męcz mię zwlekaniem twojej wieści!

Goniec

Jugurta zdradą z boku nas podszedłszy
I wielu z naszych z pobliskiego jaru
Pobiwszy, szturm przypuścił swoim wojskiem
Na nasze roty i po krótkim, ale

Mężnym oporze złamał je. Twe wojsko,
Straciwszy wielu ze swych naczelników,
Straciło całkiem ducha i odwagę
Do dalszej bitwy i już bez oporu
Zaczyna pierzchać! Toć powiedzieć miałem!
(*Odchodzi.*)

Adherbal

O nieszczęśliwy dniu, nieszczęsny losie
Mój! Teraz tylko śmierć mi pozostaje!

Tłumy żołnierzy uciekających w nieładzie

Uciekaj, panie nasz i królu, o,
Uciekaj, ratuj życie swoje! Już
Jugurta bez oporu prawie wały
I rowy zajął! *(Chcą uciekać dalej.)*

Filarius i Kralnon

(zastępując im drogę z gołymi mieczami)

Ha, stójcie, stójcie, tchórze! Czyż myślicie,
Że Jowisz z piorunami za plecyma
Was ściga? Nie, Jugurta to, ten sam,
Co zabił brata królewskiego, co
I was też wszystkich pozabijać gotów,
Jeżeli rąk mu nie poucinacie!

Kralnon

Zajęcze serca, chcecież więc koniecznie,
Ażebym własną szablę potrzebował
Posoką waszą broczyć?

Filarius

Czyliż chcecie,
Ażebym was, jak żaby pozabijał
Na dzidę i Jugurcie sprzedał na wieczerzę?

Tłum uciekających

(porywając ich z sobą)

Ha, uciekajcie, uciekajcie, już
Jugurty obóz nasz zajmuje, nie ma
Ratunku dla nas, uciekajmy więc!

Kralnon

(opiera się)

O psy przeklęte, o, nie będzie dla was
Ratunku, miecz mój wnet wam to pokaże!

Tłum porywa go z sobą.

Filarius

(do Adherbala)

Mój królu, uciekajmy, nim Jugurta
Napotka nas na miejscu!

Adherbal

Przyjacielu,
O, zostawże mię tutaj, niechaj razem
Ze szczęściem moim zginę!

Filarius

Królu mój,
On ciebie dziś zwyciężył, jutro jego ty,
Wszak taki los jest wojny! Chodźmy stąd!

(Chce go uprowadzić z sobą, on wyrywa się od niego.)

Zasłona spada.

AKT TRZECI

SCENA I

Kuria na zamku Kapitolińskim w Rzymie.
Na wyniosłych siedzeniach w głębi sceny M. Emilius Skaurus, L. Opimius i inni senatorowie, na przodzie Jubastal i Ramnon.

Jubastal

(po cichu do Ramnona)

No, bracie, więc już dzieło jest po większej części
Skończone, tak jak nam Jugurta kazał?

Ramnon

Tak jest, że senatorów większa część
Są starcy i do tego wszyscy prawie
Żonaci, dzieci u każdego także
Coś z po pół kopy, więc też pożądane
Są im Jugurty upominki. Przy tym
Domyślni ludzie, jak to powiadają,
Że mądrej głowie i dwie słowie dosyć.
Jak dasz któremu tam, co już zamyślisz,
A potem jak mu zaczniesz opowiadać,
Jak sprawa stoi, to on kiwnie głową,
I powie: „No, na zgromadzeniu o tym,
A tam już pewni bądźcie mej pomocy,
A teraz tylko pozdrów króla twego
Ode mnie szczerze, jeśli się już więcej
Nie zobaczymy przed odjazdem waszym".
Tak każdy prawie!

Jubastal

O, a moja sprawa
Trudniejsza była i inaczej poszła,
Niżli się spodziewałem. Mnie Jugurta
Rozkazał iść do tego oto, co
Na środku siedzi, Skaurem się nazywa,
I kazał mi też względem niego być
Hojniejszym niżli względem drugich, bowiem
Wie dobrze pan nasz, że wpływ jego wielki,
Lecz z jakiejś tam przyczyny oni oba
Za młodszych jeszcze lat się poróżnili,
A więc też teraz Skaurus, chociaż słychać,
Że też nie gardzi groszem, nie chciał przyjąć
Ode mnie darów ani pozdrowienia
I tylko mi powiedział: „W zgromadzeniu
Się zobaczymy, tam też sprawa wasza
Według słuszności będzie rozstrzygnięta.
Poczciwy człowiek nigdy się nie stara
O względy drugich, bowiem jego prawość
O wiele wyższym czyni go od wrogów;
Toż jeśli sprawa wasza ma za sobą słuszność,
To wam nie trzeba też niczyich względów.
Że król Jugurta każe mię pozdrawiać,

To mi przyjemnie i z całego serca
Dziękuję mu, a darów nie przyjmuję!"
Więc tak mi Skaurus ten powiedział i
Odprawił mię z tym kwitkiem, a więc mi się
Coś bardzo zdaje, że ta nasza sprawa
W niebezpieczeństwie stoi wypaść niepomyślnie.

Ramnon

O, nie bój się, mój przyjacielu, przecież
Za sobą mamy absolutną większość
Tych senatorów, co podarunkami
Naszymi, względami dali się przekupić!

Jubastal

Lecz jakże by tu począć sobie, aby
Na ich umysły większy wywrzeć wpływ?

Ramnon

O, prosta sprawa! Niech Adherbal wprzód
Zaniecie swoją skargę!

Jubastal

Wszak to jest
Rzecz naturalna, gdyż my nie możemy
Się bronić, jeśli on nas nie zaskarży!

Ramnon

A więc krótkimi słowy, a treściwie
Uniewinnienie wypowiemy, resztę
Zostawmy na działanie podarunków
Jugurty i obietnic!

Jubastal

Ha, daj Boże,
Ażeby wszystko poszło najpomyślniej!

Ramnon

Lecz gdzież Adherbal, gdzież jest ten poczciwiec?

Jubastal

A, idzie, idzie już raz przecież!

Ramnon

No,
Trza nam w cichości na obronę się
Skuteczną przygotować.

Senatorowie

Jest Adherbal!

Adherbal wchodzi, szmer i poruszenie między senatorami.

Jubastal

(na stronie)

O, lis, co za kształt nędzny,— jakiż blady,
Jak gdyby diabli duszę zeń porwali!

Adherbal

Ojcowie zgromadzeni, wy zastępcy wielkiej
Potęgi Rzymu! Ojciec mój Micypsa
Na łożu swem śmiertelnym mi poruczył
Uważać zawsze państwo numidyjskie
Za własność waszą, w której ja i ród nasz
Rządzenie tylko zwykł posiadać, oraz
Rozkazał mi się starać ile mogę
Być pożytecznym narodowi Rzymian,
Ażebym was uważał za przyjaciół,
Za sprzymierzeńców i za pomocników
W nieszczęściach mówiąc, że potęga wasza
Gotowa zawżdy jest każdego bronić,
Kto krzywdę cierpi, kto jest uciśniony!
Tak ojciec mój poruczył mi, a wierny
Tym poleceniom i do dziś zostałem,
Na was się zawsze we wszelkich przygodach
Jako na zbawców swoich oglądając.
Dwóch nas, rodzonych braci pozostawił
Micypsa, zaś Jugurtę na nieszczęście
Naszego rodu przyjął do udziału
W rządzeniu spodziewając się, że jego
Synowie będą mieć w nim opiekuna.
O ojcze mój nieszczęsny, jakże grubo
Na łożu twym śmiertelnym omyliłeś się!
Szlachetny duchu, czyż się spodziewałeś,
Że właśnie ten Jugurta, ten, któregoś

Dobrodziejstwami tak niezliczonymi
Obsypał, będzie głównym niszczycielem
Twojego rodu? O, to na toż, ojcze,
Twe dobrodziejstwa wyszły! Na to dałes
Jugurcie władzę, żeby mógł tym łatwiej
Jej użyć na bezzwłoczne wytępienie
Twojego rodu? Teraz, gdyby duch twój
Z pól eleuzyńskich na ten świat wyleciał,
O, pewnie, żeby z bólu nazad wrócił
Do podziemnego świata cieniów, widząc
Te straszne klęski twego rodu! Syn twój
A brat mój młodszy pod skrytobójczymi
Nożami ducha wyzionął młodego,
Ja, wypędzony z rodzinnego państwa,
Bez domu, bez ojczyzny błąkać się
Po świecie muszę, prosząc obcych ludzi
O pomoc! Ojcze, ojcze, cóż ty zrobił!...

Ojcowie zgromadzeni, o, przebaczcie
To sercu memu wielce zranionemu,
Że w waszej obecności tak daleko,
Zapuszczam się w świat uczuć tych bolesnych!
O ciężki ból mój, więc i znieść go trudno!
I tylko od was, o senatorowie,
Zależy, aby go uśmierzyć! Inni
Królowie państwa swoje w wasze ręce
Oddali, przymuszeni waszą bronią
Lub domowymi niesnaskami, ród nasz
Przymierze z wami zawarł w strasznej wojnie
Z Kartagińcami, kiedy wasza sprawa
Nie najpomyślniej szła, kiedy Hanibal
Pustoszył pola wasze i wyprawiał
Wspaniałe uczty na pobojowiskach
Zasłanych gęsto waszymi trupami.
O, wtenczas wam potrzebno było sprzymierzeńców
Tak dzielnych, stałych i takiej wierności,
Jak dziad mój Masynissa! Dzisiaj wy
Przez wasze męstwo wielcy i potężni,
Nieprzyjaciele wasi wszyscy leżą
Upokorzeni u stóp waszych,— czyż
Nie godzi wam się ująć się też sprawy
Nieszczęśliwego sprzymierzeńca swego?
O, dopomóżcie też w nieszczęściu temu,

Którego ród tak wiele wam dobrego
Wyświadczył, posyłając swoje wojska zawsze
Z waszymi przeciw waszym wrogom! O,
Wspomnijcie tylko na tę straszną bitwę
Pod Zamą; któż najwięcej w niej przyczynił
Się do zwycięstwa Scypiona, jak
Nie dziad mój Masynissa! Dziś Jugurta,
Zuchwały i bezbożny, mego ojca
Dobrodziejstw niezliczonych już niepomny,
Nasz cały ród się zawziął z świata zgładzić:
Młodszego brata mego Hiempsala
Przez zdradę zabił, mię wypędził z państwa
I zmusił mię pomocy u was szukać.
O, sto raz więcej rad bym, abym był wam
Już przedtem tyle dobrego uczynił,
Żeby ta pomoc za moje zasługi,
A nie za mych zasługi przodków była
Mi udzielona! Bardzo bowiem mię
To boli, że zamiast pomocy, którą
Ja wam powinien dać w samym początku
Rządzenia mego, muszę stać się wam
Ciężarem, ale już w ostateczności
I przymuszony tymi nieszczęściami
Ośmielam się was prosić, Kwirytowie!
Na wielkość, godność i wspaniałość państwa
Waszego, na najświętszy obowiązek wasz
Raczcie dopomóc mnie nieszczęśliwemu,
Nie cierpcie, aby człek bezbożny i nieprawy
Przez zdradę państwo wasze śmiał przywłaszczyć
Sobie! O, bowiem wypędzając z państwa mię,
Prawego naślednika, on i waszej
Godności wielkiej tem uwłacza!
O ojcowie,
Chociaż byście widzieli tu przed sobą
Nie sprzymierzeńca swego, ale wroga
Przez straszny los tak prześladowanego,
Czyżby wam godność i szlachetność wasza
Mu nie kazała pomóc w tej złej doli?
I ileż więcej muszę się spodziewać
Ja tej pomocy, wierny sprzymierzeniec wasz!
O, wy nie wiecie, co my ucierpieli
Dotychczas dla tej waszej
Przyjaźni! Jak dopóki Kartagowie

Potężni byli, byliśmy codziennie
Na ich napady wystawieni i
Musieliśmy tę krzywdę cierpieć, gdyśmy się
Nie mogli oprzeć tym łupieżcom; teraz,
Gdy ta zaraza z Afryki wyparta,
Gdy już Kartago niecne w gruzach leży,
Spodziewał się nasz ród odpocząć nieco
Po tych nieszczęściach, ale, jak widzimy,
Nieszczęście ściga nas, bo gdy i my się
Pozbyli wroga zewnętrznego, tuż,
Jak wilk z swej nory na wełniste owce,
Podnosi się wewnętrzny wróg na ród nasz!
I nie dozwólcież, ojce zgromadzeni,
Nad niewinnymi pastwić się Jugurcie
I nie skazujcie mię na wieczne klęski
I na nieszczęścia! Bo ja, nieszczęśliwy,
Straciłem teraz wszystko, nie mam już,
Dokądbym mógł się udać, bo w ojczyźnie
Czekają na mię podstęp i zasadzki
Jugurty, i męczeństwa, i śmierć sroga,
Tak jak przyjaciół moich, co się w ręce
Tygrysa tego dostali!
Lecz tylko
Obawiam się, ojcowie zgromadzeni,
Ażeby względy i przekupstwo wroga
Niektórych z was nie pozyskało dłoń!

Szmer i niepokój między senatorami.

Jubastal

Ojcowie zgromadzeni, krótkie tylko
Uniewinnienie nasze będzie! Król
Adherbal nas obwinia, że my was
Przekupujemy i pozyskujemy
Względami i obietnicami dla
Jugurty, ile w tym jest prawdziwości,
Wy sami wiecie! Co się tyczy winy
Naszego pana, to powiemy tyle:
Hiempsal od Numidów dla srogości
I okrucieństwa swego jest zabity
Bez wiedzy pana i króla naszego!

Ramnon

I owszem, sam on wprzód się starał zdradą
I zasadzkami sam Jugurtę zabić!

Jubastal

Adherbal zasię pierwszy wydał wojnę
Jugurcie, ale zwyciężony odeń
Ze swego państwa uszedł i uskarża
Się tu przed wami, że nie mógł swej złości
Wykonać na Jugurcie. Wolno jednak
I teraz mu i zawsze wrócić do swej
Ojczyzny, ale on ucieczkę udał,
Ażeby was tym łacniej skłonić do niesprawiedliwości.

Ramnon

Jugurta zresztą prosi was, ażebyście
Nie uważali jego za innego,
Jakeście go poznali pod murami
Numancji! On wam na zawsze sprzyja
I w waszej łasce też pozostać pragnie!

Skaurus

To trudna sprawa jest do rozstrzygnięcia,
Więc niech obydwie strony teraz się
Wydalą z kurii, nim senat ją rozstrzygnie!

Adherbal, Jubastal i Ramnon wychodzą, poruszenie między senatorami.
Tylna zasłona spada i zakrywa radę senatorów pokazując pokój Jugurty.

SCENA II

Jugurta chodzi zamyślony po komnacie, Ramnon wchodzi.

Jugurta

Ha, witajże mi z Rzymu, mój Ramnonie,
I powiedz, jak tam stoi nasza sprawa!

Ramnon

Jak stoi, tego nie wiem, lecz tu idą
Posłowie rzymscy do cię panie, oni
Powiedzą ci, jak sprawa stoi.

Jugurta

Któż są
I jak się zowią?

Ramnon

Lucyus Fulwius i Marek Cenzor,
A na ich czele senator Opimius!

Jugurta

To wielcy ludzie i wpływowi w Rzymie,
Więc trza na wstępie wnet ich sobie ująć,
Ramnonie, idź do skarbca i przygotuj
Dla posłów godne dary, ja tymczasem
Ich tutaj przyjmę, jako się należy.

Ramnon odchodzi. Jugurta stoi chwilę w milczeniu poglądając na drzwi.

Posłowie

(wchodząc)

Mir domu twemu!

Jugurta

Mir też i wchodzącym!
Witajcie w mym ubogim domku, goście
Wysocy, i zajmijcie miejsca godne
W mym domu również jak i w sercu moim!

L. Opimius

O królu numidyjski! Od senatu
I narodu rzymskiego przyjmij pozdrowienie!
Twa przyjaźń miłą jest nam, i będziemy,
O ile w siłach naszych będzie, starać się
Odwdzięczyć ci się za twą dobroć! Ale
My przyszli tu do ciebie w sprawie ważnej,
Bo dotyczącej państwa twego.

Jugurta

Zdaję
I państwo moje, jako też i siebie,
Pod wspaniałego Rzymu opiekuńczą
Staranność!

M. Cenzor

To jest dobrze, zacny królu,
I pewnie tego nie będzie potrzeby
Żałować!

L. Opimius

Senat i naród rzymski przyjął twoje
Uniewinnienie ustami twych posłów,
Na zgromadzeniu wyrzeczone, nas zaś
Posyła tutaj w wielkiej swej dobroci
Dla podzielenia państwa tego między
Was dwóch!

Jugurta

O wielka dobroć jego!

L. Fulwius

Senat
Ma także wzgląd na twoją dzielną pomoc
Nam wyświadczoną w numentyńskiej wojnie,
Przeto spodziewaj się dla siebie także
Podziału pomyślnego!

Jugurta

O, jak wielka
Jest dobroć i łaskawość ta. Od dzisiaj
Jedynym mym staraniem będzie przez
Wierne służenie Rzymskiemu rodowi
Zaskarbić sobie łaski tej u niego!

M. Cenzor

Chwalebne cele, przyjacielu i
Czcigodny sojuszniku państwa rzymskiego!
Oby bogowie dopomoglić je wykonać!

Jugurta

A teraz proszę za mną do jadalni!

(*Odchodzą.*)

SCENA III

Sala w zamku Adherbalowym.
Adherbal i Kralnon.

Kralnon

Mój panie, iście, chwila niebezpieczna
I groźna dla całego państwa!

Adherbal

Cóż tam?

Kralnon

Jugurta skoro wiedział, że posłowie rzymscy
Się oddalili z Afryki, natychmiast
Zgromadził bandę swoich wojowników,
A na ich czele dzikiego Ramnona
Wyprawił w twoje kraje na łupieżstwo!
Ja ile mogłem, z całej mojej siły
Starałem się odwracać te napady
Od granic naszych, lecz ich liczba była
Daleko większa od nas, więc musieliśmy
Się cofać, podczas gdy te dzikie hordy
Krainę pustoszyły, liczne łupy
Zbierając. Wtenczas posłał mój przyjaciel
Filarius we twem imieniu posłów
Aż do Jugurty, ale stamtąd ich
Sromotnie odprawiono. Tyle tylko
Dowiedzieć potrafili się posłowie,
Że się Jugurta gotuje do wielkiej
Wyprawy na twe kraje, panie mój!

Adherbal

O nieszczęśliwy losie mój! O przez co
Zasłużył ja u bogów na tę karę?

Kralnon

Mój panie, nie czas teraz się użalać
Na los swój nieszczęśliwy, niedolę
Swą opłakiwać, ale trza czym prędzej
Gotować się do silnego odporu!

Adherbal

O, gotuj się, a siły nie ma prawie,
Ani zasobów, wszystko poniszczone,
Ani przyjaciół, ani wodzów — wszyscy
Polegli, poginęli! O Jugurto,
Przeklęty, straszny wilku, kiedyś jeszcze
Upadną na cię te łzy moje,
Kamieniem ciężkim duszę ci przygniotą,
Cierpienia me marami piekielnymi
Otoczą cię!

Kralnon

O panie mój, nie dawaj
Smutkowi i żalowi w sercu twoim
Przewagi nad nadzieją! Są w narodzie
Ukryte siły, których on dobędzie
W ostatnim razie, aby ciebie wyrwać
Z niebezpieczeństwa!

Adherbal

Naród? Sił dobędzie?
Ha, ha, dobędzie! Czekaj, ślepy druże,
Zobaczysz, jak pospólstwo śmiać się będzie
Szyderczo, strasznie, kiedy nas przez miasto
Prowadzić będą, okowami obciążonych,
Na śmierć! Ha, ha, to będzie nam przyjemnie!

Kralnon

Mój panie, przebóg, opamiętaj się!
Dopóki Kralnon twój przy życiu, o,
Dopoty żadna siła tego świata
Na głowie ci i włosa nie uszkodzi!

Adherbal

Dzięki ci, dzięki, wierny przyjacielu!
O, przebacz mi, że dałem był na chwilę
Rozpaczy uwieść serce me! Już teraz
Zupełnie przyszedłem do siebie, mów więc,
Co trzeba robić, aby się obronić?

Kralnon

Mój panie, wojska, ile jest napogotowie,
Ku Cyrcie, granicznemu miastu, ściągnąć
I tym sposobem granicę naprędce
Przed wrogiem zawarować, a tymczasem
Z całego kraju, ile można, ściągać
Rekruta i uzbrajać,— toć i cała rada.

Adherbal

Kralnonie, tobie wkładam to na głowę,
Ty staraj się o wszystko; moja głowa
Tak słaba, umysł rozstrojony tylu
Klęskami, że nie mogę już niczego

Wykonać, co by mogło być dla państwa
Mojego pożytecznym!

Kralnon

Panie mój,
O, na tych bogów nieśmiertelnych, co
Nad nami tam królują, cię zaklinam,
Nie dawaj serca swego tej nadmiernej
Rozpaczy uwieść! Co się raz już stało,
To tego już odmienić niepodobna,
Lecz przyszłość tylko człowiek ma w swym ręku!

(Odchodzi.)

SCENA IV

Obóz Jugurty przed Cyrtą.
Jugurta, Ramnon.

Jugurta

A więc jak wielką ilość wojska ma
Adherbal?

Ramnon

Znaczna, panie, jak się właśnie
Dowiedziałem od jeńca, jest tam liczba
Żołnierzy, chociaż może i mniej dzielnych,
Jak nasi, ale zawsze chciwych sławy,
I każdej chwili gotowych umierać
Za Adherbala!

Jugurta

Co ty pleciesz?

Ramnon

Panie,
Tak ja usłyszał i tak tobie mówię,
Lecz może to jest jeńca oszukaństwo,
Ażeby nas przestraszyć i odebrać
Odwagę nam!

Jugurta

I ja tak myślę. O,
Zanadto dobrze znam ja duszę ludzką!

Dopóki sługa widzi, że się jego panu
Powodzi dobrze, póty i on przy nim!
Więc wierny, więc poczciwy, stały, zawsze
Posłuszny i usłużny, myśli prawie
Zgaduje pana swego! Ale skoro
Fortuna koło swe na inny bok
Obróci, skoro pana jego klęska
Albo nieszczęście do dołu przygniecie,
O, wtenczas sługa pana też opuszcza!
Zobaczysz, czy nie będzie tak i z żołnierzami
Dumnego w swą potęgę Adherbala.
Dopóki widzą, że szczęście jako tako
Adherbalowi jeszcze się uśmiecha,
To się rojami koło niego garną,
Lecz skoro my przewagę potrafimy
Wziąć nad tym tłumem, o to wtenczas się
Jako puch nikły ta rozbieży tłuszcza!
A teraz, mój Ramnonie, idź przestrzegać
Porządku po obozie, a mię zostaw
Samego, lecz za chwilkę znów tu przychodź,
Bo coś ważnego mam ci opowiedzieć!

Ramnon odchodzi.

Jugurta

(sam)

Więc cel mój blisko już — Adherbal w mojej sieci;
Choć on żołnierzy ma i więcej, niżli ja,
To sam on, wódz, nie znaczy za prostego
Żołnierza, a bez wodza wojsko tak,
Jak zwierz bez głowy!
O, dobrze wy mi powiadali, przyjaciele,
Koło Numancji, że w Rzymie wszystko da się
Przekupić! Doświadczyłem tego teraz!
Zabiłem Hiempsala, brata jego
O mało co nie wypędziłem z państwa,
A za wszystko jeszcze ode Rzymian
Dostałem przy podziele lepszą część
Całego państwa! To mi się podoba,
A więc na tej podstawie też próbuję
Budować dalej gmach potęgi swojej!
Dlaczego nie ma mi się udać teraz?
Zabiję Adherbala i owładnę

Numidią,— a w Rzymie znów pieniądze
Do łaski ludu utorują mi z łatwoscią drogę!
A potem?
Cóż potem,— zawładnąwszy Numidią całą,
Wywalczę niepodległość jej od Rzymu,
I łatwo mi się może udać, wiedząc,
Jak Rzymianie teraz zniewieścieli!
O, może jeszcze drugim Hannibalem
Dla Rzymu stanę!

Chwila milczenia.

A więc nasamprzód trzeba Adherbala
W swe ręce jak najprędzej dostać. Ba,
A Ramnon mi powiadał, że u niego
Żołnierzy wiele, a wszyscy gotowi
Umierać... Eh, to kłamstwo! Ale jednak moze
To niebezpiecznie, walczyć z większą liczbą
W otwartym polu! Nie, trza jak inaczej
Poradzić sobie!
O, prosta rada, w nocy wpadnę z wojskiem
Cichaczem do obozu Adherbala i napewne
Zwycięstwo i Adherbal w moich rękach!

(Chodzi w milczeniu po komnacie.)

Lecz jeśli spojrzę poza siebie w tył,
W przeżyty czas!.. O, mary, widma straszne,
Złowieszcze snują się koło mnie! Brrr!..
He, kto tam w przedpokoju?

Sługa wchodzi.

Zawołaj mi Ramnona prędko! Niechaj przyjdzie
Do mego gabinetu! *(Odchodzą w różne strony.)*

SCENA V

Namiot w obozie Adherbala — noc.
Adherbal, Kralnon, Filarius.

Filarius

Mój panie, słuchaj twego przyjaciela,—
Choć siła nasza jest przeważną liczbą,
A jednak, jakoś wątpię, czy Jugurta

W zdradzieckiej duszy jakiego podstępu
Nie kryje...

Kralnon

Ja nie wątpię o tym nawet!

Filarius

A więc radziłbym tobie dzisiaj w nocy
Na obóz jego napaść, i w ten sposób
Zwycięstwo w ręce swoje dostać pewne.

Adherbal

Mój przyjacielu, czyż na mojej duszy
Tak mało leży bólu, utrapienia,
Ażeby jeszcze przez wyrzut sumienia
Powiększać swój niepokój? Choć Jugurta
I knuje zdradę, ja jej nie chcę kryć,
Ja nie chcę kraść zwycięstwa!

Kralnon

O szlachetny,
Wspaniałomyślny królu, jakże grubo
Omylasz się! Wojenne sprawy idą
Zupełnie inną drogą, co prywatne!
W spokoju, w domu wolno jest, a nawet
Jest obowiązkiem każdego człowieka
Wspaniałomyślnym być, przebaczać wrogom,
Lecz w wojnie to inaczej idzie! Wódz
Powinien przede wszystkim być ostrożnym, mieć
Baczenia na obroty, ruchy i zamiary
Nieprzyjaciela. Jeśli nieprzyjacielowi
Twojemu wolno obóz twój napadać,
Zasadzki i przeszkody stawić w drodze
Twojemu wojsku, to dla czegoż tobie
Podobne prawo nie ma też przysłużać?

Filarius

A zresztą, panie mój, jeżeli ty
Przebaczysz jemu, wstrzymasz się od wszelkiej
Zasadzki i podstępu wojennego,
To wtenczas zapewnionym bądź, że on
Poczyta to na karb nieświadomości,

Uśmieje się i z tobą wnet to zrobi,
Co ty z nim zrobić się wahałeś!

Kralnon

Mój panie, jeszcześć raz doradzam, błagam cię,
Każ nam w tej chwili zwołać wojsko ze snu
I o północy uderzyć na obóz
Niecnego zdrajcy!

Filarius

O, pozwól na to, panie nasz, a rano
U stóp twych leżeć będzie głowa zdrajcy,
Tak, jak u jego stóp leżała kiedyś
Hiempsalowa!

Adherbal

O, idźcie, idźcie!.. W głowie mi się mroczy,
I trwoga jakaś i tęsknota serce
Ramieniem mi olbrzyma gniecie! Idźcie!

Filarius i Kralnon

O nieszczęśliwy królu nasz! Przeklęty
Jugurto, ileż zła ty narobiłeś!
O zemsta, nieśmiertelni! Kiedyż ona
Na głowę jego ciężkim głazem padnie,
O, kiedy duszę mu przeklętą spali
Płomieniem z piekła?..

(*Odchodzą.*)

Adherbal

O, kiedy, kiedy?
Milczycie, w górze tam nad nami, wy, wysokie
I światowładcze władze?
O, czemuż śmiertelnikom nam nie dozwolono
Przeczytać karty wielkiej losu księgi?
O, czemuż w niepewności tej męczącej musim
Na wszystkie chować się strony,
Nim wiatr silniejszy wionie i nas zdmuchnie, niby
Puch nikły?
O bracie mój, dlaczegoż tam z podziemia
Nie wyszłeś na ten świat
Straszliwych furij, czemu nie wybłagasz tam,

W Plutona państwie,
Tej krwawej zemsty na zabójcę twego?
O, czemu jego krwią
Nie ma być zmyta własna jego wina?
Straszliwy losie, i cóż ja zawinił,
Że też i mię w to koło wciągasz gwałtem,
W którym śmierć
Niby sprężyna się obraca? O, i mię
Ten los też niezadługo czeka, co i Hiempsala!..

Głos spod ziemi

Bracie! Bracie! Bracie!

Adherbal

(przerażony)

Ha, co to jest? W mych uszach, jak głos gromu,
Ten głos się odbił!
Spod ziemi zdawał się pochodzić,— głucho brzmiał
Z krainy grobów!
O, krew w mych żyłach niby skamieniała,
I cały drżę,
A puls bić przestał, serca bieg ustaje,
Ha, co to jest?..
Oh, strasznie brzmi w mych uszach jeszcze głos ten,
A echo głuchym jękiem
Ozywa się w mym sercu: bracie, bracie, bracie!
Czyś to może,
O duchu Hiempsala, ty mię może wzywasz
Z krainy cieniów i o pomstę wołasz do mnie?

Ziemia pęka, płomień bucha z niej,
duch Hiempsala pokazuje się.

Duch

Ha, jam to rzeczywiście!

Adherbal

(przerażony)

Ha!..

Duch

Bracie! Ty nie wołaj
Do bogów, pomsty nie proś,

Bo ty jej nie zobaczysz!
Twe życie tak, jak moje przeznaczone
W Jugurty rękach skończyć się!

Adherbal

Oh, ja nieszczęsny!

Duch

Lecz nie rozpaczaj!
Choć zemsta wżdy powoli idzie,
Lecz jednak pewnie przyjdzie
I w swój czas!
Więc ufaj bogom i śmiało
Idź w te niebezpieczeństwa!
Bo chociażby się i nie wiedzieć jak
Ukrywał przed zasądem losu,
Nie wyjdziesz zeń!

(Znika.)

Adherbal

(pada na ziemię)

Oh! O bogowie, serce moje pęka!

Hałas, zamieszanie i krzyk w obozie ogromny.

Kralnon

Mój panie! Panie mój! Ha, gdzie on?
O, cóż ja widzę!
(Podnosi go.)
Panie, panie mój!

Adherbal

(prychodząc do siebie)

Ha, co to? Był to sen, czyli na jawie
Widziałem to, com widział?

Kralnon

Panie, panie,
Uciekaj prędko, bo zniszczenie bieży,
Jak błyskawica prędko po obozie!

Adherbal

(obojętnie)
Ha, niechaj bieży!

Kralnon

O, panie, nimeśmy zdołali swych
Żołnierzy ze snu zwołać, już Jugurta
Nas ubiegł!
I z całym wojskiem na twoj obóz napadł.
Żołnierze giną śpiący lub bezbronni,
Jak trawa pod kosami! Ratuj się
Czym prędzej, panie!

Adherbal

Czyż to co pomoże,
Wszak zginąć muszę!

Żołnierze

(uciekają tłumami)

O, uciekajcie, uciekajcie prędko,
Już obóz cały w rękach jest Jugurty!

Kralnon

O panie, patrzaj, już namioty płoną,
Poglądnij, ziemia krwią żołnierzy twych
Zbroczona!
O panie, ratuj się czym prędzej!

Adherbal

(spoglądając na płomienie)

Ha, widzisz, widzisz, tam on się unosi
I mówi do mnie: „Ha, uciekaj stąd,
Niepełna jeszcze miara twoich cierpień!"

Kralnon

O, o bogowie!

Adherbal

Ha, chodźmy, chodźmy, jeszcze muszę spełnić
Tę miarę cierpień, wprzód nie umrę, aż
To stanie się!

(*Odchodzą.*)

Zgiełk uciekających, krzyk żołnierzy Jugurty.

Żołnierze Jugurty

Ha, żywo, żywo, prędzej, towarzysze,
O, tam Adherbal przez pożar uchodzi,
Ha, prędko za nim!

Wrzawa coraz okropniejsza, pożar.

Jubastal

Ha, to ochota, teraz sobie warto
Na starość raz pohulać! Krew się leje
Rzekami, wszędzie trupy jak te kłody!
Hej, nuże, Jubastalu, ożyj jeszcze
Na starość raz!

(*Odchodzi ścigając nieprzyjaciół.*)

Wrzawa ucicha powoli, żołnierze Jugurty z łupami.

Pierwszy żołnierz

Oto mi noc!

Drugi

O, tak wspaniałej nocy nie pamiętam,
Odkądem się urodził! Patrzno tu,
Co ja uwędził! (*Pokazuje mu kiesę złota.*)

Pierwszy

No, no, to z ciebie sprawny majster, ale
I ja też nie chcę stać w ostatnim rzędzie!

(*Odchodzą.*)

Jugurta, Ramnon, Jubastal, Numidowie.

Jugurta

Ojcowie, wojownicy, przyjaciele moi!
O, dzięki wam za waszą wierność,
Za wasze posłuszeństwo!
Jam jest u celu, choć Adherbal jeszcze
Przy życiu, ale państwo całe moje,
A Adherbala w Cyrcie oblęgajmy
I głodem zmuśmy do poddania się!
O, teraz bądźcie wszyscy pewni mej

Nagrody, moich względów i mej łaski!
Numidio, ojczyzno moja, dziś dostajesz
W Jugurcie ojca, króla, może nawet,
Co więcej jeszcze, ale o tym potem!

Numidowie

Niech żyje król nasz!

Jugurta

Dzięki wam, o drodzy,
A teraz prędko chodźmy Cyrtę oblec!

(*Odchodzą.*)

Zastona spada,

KONIEC

ЮГУРТА

ДІЯ ДРУГА

СЦЕНА 1

У місті Тирміді дім Югурти.

Ю г у р т а

Отже, нарешті скоро буду я
Біля мети, сподіваної цілі
Попри всілякі перешкоди долі!
Спасибі вам, ви, темні сили, що
Ви ворога мого мені до рук даєте!
Що, Гіємпсале, чи ти сподівався
В хвилину, коли так зухвало кинув:
«Із волею твоєю згідно слід
Усунути тебе від управління»,—
Що скоро несподівано впадеш ти й сам
В ту саму яму, що мені копаєш?
О, нерозумний, думаєш, Югурта
Не бачить добре схованих тобою планів?
Гадаєш, що розмова з Кластабалом
Або ж та суперечка на зібранні
Мине безкарно? Помиляєшся ти дуже,
Скоро за все своєю кров'ю ти заплатиш,
За підступи усі й образи головою
Ти накладеш! Вже ж був в моїй ти клітці,
Як тільки в'їхав до Тирміди! Так,
Як тигр жорстокий, виючи, біжить лісами,
Женучи полохливого, ледве живого
Оленя: вже він думає, що має
Його у пазурях, що, змучений, пристав він,
Аж тут змикаються приховані сіті,
А він в ту мить, коли йому надія
Засяяла, що схопить свою здобич,
Стає сам долі невмолимої рабом;
Так ти, в'їжджаючи гордливо до Тирміди
І сподіваючись, що виїдеш відсіль
З тріумфом, обдарований скарбами,
Потрапив сам у той момент у пастку,
І з неї вже нелегко тобі вийти!
О, присягаюсь я, що не від'їдеш
Ти вже ніколи з цього міста щастя!

На щастя, тут нема ще Адгербала,
Бо він би міг присутністю своєю
Спровокувати бунт в народі проти мене;
Отже, потрібно до його приїзду
Хутчіш скінчити справу і, наскільки
Можливо буде, заспокоїть люд,
Сьогодні вечір, як мені здається,
Для цього буде дуже відповідним;
Потрібно всі скарби до своїх рук прибрати
Й не дати їх ділити, бо скарби ці —
Моя єдиная надія. З ними
Всього я досягну: знайду у Римі приязнь,
Пробачення вини, а в іншім разі —
Лиш військо!.. Хто там?

Р а л ь в а входить.

Ніби Ральва!
Ну, що там чути, Ральво?

Р а л ь в а

Все іде
Дуже успішно, а що ти звелів,
Те виконав я що до йоти!

Ю г у р т а

О, Ральво мій! Як досягну я цілі
Великої, як матиму державу нумідійську,
Будь певний ти тоді моєї ласки!
Сьогодні вже правуй в моєму домі,
Маєток цілий мій даю в твої я руки!

Р а л ь в а

О, пане мій, чи ж заслужив я твою ласку,
Лише обов'язок виконую я свій!

Ю г у р т а

А більшого й не хочу я від тебе!
Тепер лишень скажи, чи Гіємпсал
Живе в твоєму домі, як я доручив
Тобі зробити?

Р а л ь в а

Так, живе. Та річ
Тобі важливішу відкрию я, мій пане.
Гіємпсал, увійшовши вже до мого дому
Й зайнявши там кімнату, не впізнав мене;
Завів мене він до свого покою
В найбільш віддаленій частині дому
Й почав випитувати в мене, з ким
Тримаю я й мої співгромадяни спілку —
З тобою, пане, а чи з ним? Я, хитрість
Якусь у цьому бачачи, сказав,
Що й я, і всі тирмідці — ми лише

За ним і ще за його братом
Хочемо йти, що те нас здивувало дуже
И обурило, що їх покійний батько
Своїм великодушшям зайвим
Тебе до управління допустив.
Сподобалось йому все це, здається,
Бо лагідно і запобігливо він раптом
Почав ізнов випитувать у мене,
Чи ти прибув вже, пане, до Тирміди,
Чи знаю, де живеш ти, й сотні інших
Подробиць, так що я дивуюсь,
Навіщо про них знати Гіємпсалу,
А ще й тому, що міг дізнаться він
Про них від тебе на зібранні, яке має
Відбутись завтра, як мені відомо, щоб
Скарби держави поділити всі патрое.
Раптом прибрав поважну міну він
І каже мені голосом врочистим:
«Якщо прихильний ти до мене або ж
Якщо кохаєш лиш свою вітчизну,
Клянись, що те, що накажу тобі я
Як твій володар й син Міципси,
Ти сповниш, не питаючи причини!
Але якщо не будеш певним сам ти
Відваги, сили, стійкості до того,
То вибери собі поміж своїми
Співгромадянами, що думають так само,
Із шестеро сильніших, що сьогодні
З'явилися б увечері тут, в мене. А якщо
Сам ти візьмешся за цю справу, то
Скажу тобі я прямо, що Югурта
Цієї ночі має вмерти. Про причини
Ти не питай, за все відповідаю я один.
Ну, то ж кажи останнє слово».
О, пане, уяви, яке глибоке
Обурення, нестримний гнів і подив
В моєму серці рвалися, коли я
Слова ці вчув! Та він, цей підлий
И негідний зрадник, знову заходивсь
Вмовлянням лагідним мене виводить
Із почуттів страшного замішання
І зрештою, скоряючися просьбам,
В яких, звичайна річ, також звучали
Погрози гострі, мусив присягтися,
Що я сьогодні ще його ганебне
Доручення це виконаю!

Ю г у р т а

(то бліднучи, то червоніючи під час усієї розповіді)

Що ж, виконуй,
Не зволікаючи й не рань ти мого серця
Страшним оповіданням! Вчини швидше

Те, що звелів твій пан новий; мечем
Лише один раз можеш смерть мені завдати,
Але словами, Ральво, знаєш,
Як глибоко ти зранив моє серце?
Чи ж заслужив такої я від тебе
Подяки? Чи ж напевне мусив ти
Раніш пробити серце мені словом,
Тоді мечем вже? Швидше ж мою муку
Скінчи одним ударом шаблі і
Живи щасливо й довго з новим паном!

(Оголює собі груди.)

Р а л ь в а

(падає до його ніг)

Мій пане, свідком бог, що навіть в думці
Ніколи я не мав, щоб підступом таким
У підлих панів ласку здобувати,
О, пане, чи ж не віриш більш слузі своєму?
Чи, думаєш, на те він відкриває
Задум мерзенний ворога свого,
Щоб твоє серце зранить? Пане,
Чи ж дав коли в житті тобі я привід
Мене підозрювать?

Ю г у р т а

(все ще вдаючи обурення)

Випадку цього
Вже досить!

Р а л ь в а

О ти, ясне сонце, Фебе
Вогненний і всезнаючий, усі
Боги безсмертні, що завжди
Думки й серця людські бачать, й ви
Знаєте, що я невинний! Пане мій,
Слузі своєму вибач ти, якщо він
Помимо волі зранив твоє серце!
З цієї миті докладу всіх сил я,
Щоб дать за те тобі винагороду
И помститись ворогу твоєму!

Ю г у р т а

Встань!
Мій Ральво, ці слова вгамовують
І гнів, й підозри всі в моїй душі
І знов тебе моєму серцю повертають!
Не маю сумнівів у вірності твоїй я!

(Сам до себе.)

Що ж,
Дійшло, як видно, вже до того, що Гіємпсал
Таїть на мене заміри убивчі!

О, дякую тобі, щаслива доле, що
Мені ти в пору вість про це приносиш!
Я знатиму, як знищить його плани!

(До Ральви.)

Що ж, Ральво, кажеш ти, що Гіємпсал
Змовляється мене убити? То порадь же зараз
Мені, як знищить план його й назавжди
Себе від підступів його оборонити!

Ральва

О пане мій, мені полиш ти ці турботи,
Мій план вже складений,— іще сьогодні
Я виконать його зумію, а тоді вже
Напевне Гіємпсал не стане на шляху нам.

(Багатозначно посміхається.)

А зараз поспішаю я, аби скоріше справу
Свою зробить, й побачиш, пане,
Що будеш задоволений ти з Ральви!

(Виходить.)

Югурта

О, доле моя добра, як же ти
Мені зненацька, майже мимоволі
Даєш таке велике щастя! Добрий
Мій Ральво, як же план твій потаємний
Ясним і зрозумілим є моєму серцю
І який згідний із моїм бажанням! Правда,
Й я був уже над прірвою самою
І миті кожної зірватись міг, та дивним
Приреченням самої долі вийду цілим
З цієї небезпеки, ворог клятий мій
Впаде сам в прірву ту, що готував мені!
Отже, поштивий брате мій, прощайся
Із світом й з планами своїми
Великими, й з надіями усіми,
Бо твої плани димом розійдуться
Й, ніби мара, надії зникнуть
Сьогодні в ніч, раніш, ніж сонце зійде.

(Виходить.)

СЦЕНА 2

Кімната Гіємпсала. Ніч.

Гіємпсал

Тож близько вже хвилина ця жадана,
Та мить, в яку Югурта має вмерти!
Вже підготовлено усе таємно,

Глибоко в моїх сітях вовк заплутавсь.
О, хай тепер собі Югурта замишляє
Які завгодно плани — вже недовго,
Й з життям його, і з планами отими
Залізо невблаганне покінчить!
Але чому нема ще Адгербала?
Хотів би я побачить його швидше,
Потішитись, порадитись...
В моєму серці
Якийсь неспокій, і тривога груди тисне
Зловісні сни та привиди страшні
Вже декілька ночей мене все мучать.
Звістують смерть і сон мій уривають,
А серце, переповнене тим дивним
Чуттям, бажає сум свій швидше вилить
На лоно брата!
Що це значить?..
Так якось страх мене бере, й здається,
Що тут на кожному я кроці маю
Чекати зради! Йде мороз по шкірі!..
І дивно, хоч вже близько до мети я,
Хоч вже цієї ночі, може, вгледжу
Югурти голову, та серце б'ється
Шалено в грудях і тремчу всім тілом,—
Й здається, в кожному кутку я бачу
Страшні потвори... Це ознаки смерті!..

(Хапає кинджал.)

Іди ж сюди, товаришу мій вірний.
З тобою якось я певніше почуваюсь!

(Ховає його за пазухою,
за хвилину трохи заспокоєний.)

О, жалюгідна владо, ця злиденна
Й нікчемная земна могутність!
Володар, хоч і найсильніший, та завжди
На кожному він кроці стерегтися
Повинен віроломства, підступів і зради!..

(Пауза. Прислухається.
Стривожений підходить до дверей.)

О,
Що це за шум, що то за галас чути
В усьому домі? Чи пекельні сили
Справляють учту?.. Чуть, здається, стогін
Страшний конаючих, і грюкання дверей,
І крик, і брязкіт зброї!..
О, що це? Ноги починають
Тремтіть у мене!..
Ах, тривога в грудях дух мені спиняє,
А, це вбивці!

Р а л ь в а вбігає весь у крові разом з солдатами з оголеними шаблями.

Р а л ь в а

А, він тут! О, пташечка спіймалась
Й не вирветься напевне звідси! Зрадник,
Прощайся з світом, бо через хвилину
Твій дух нікчемний буде в Ахеронті!

Г і є м п с а л

(розгублено)

А-а-а-а!

Р а л ь в а

Югурту ти мені звелів,
Нікчемний, вбить, Югурта ж пан мій,
Югурта знає вже про це, й Югурта
Послав мене з тобою тут зробити те,
Що заподіять ти йому хотів!

Г і є м п с а л

(поволі опам'ятовуючися)

А, Югурта!

Ю г у р т а

Югурта, так, Югурта! Цим іменням,
Як громом, пронижу спочатку твою душу.
А потім серце твоє вбоге цим залізом!

Г і є м п с а л

О, зраднику, так це гостинності закон
Підступно убивати гостя свого?

Р а л ь в а

Нерозумний,
До мого дому увійшов ти лиш для того.
Аби ніколи з нього вже не вийти!

Г і є м п с а л

(набік)

О,
Боги, надайте мені силу захиститись!

(Виймає непомітно кинджал.)

Р а л ь в а

(підскакує до нього)

Ну, друзі, не чекаймо!

(Завдає йому удару шаблею.)

Маєш ось!

Гіємпсал

(зривається)

О, невмирущі, чом не привели
Мене кинджалом цим наситить
Югурти груди так, як груди цього
Мерзенного найманого убивці!

(Пронизує Ральву.)

Ральва

(падаючи)

Солдати, чом ви стоїте? Ви боягузи!
О, рвіть його зубами, розривайте
Оцього тигра. Швидше, швидше!.. Він
Й мою смерть близьку відчуває,
Кинджал пробити серце моє мав!

Солдати

(нападають на Гіємпсала)

Тож вмри, проклятий!

Ральва

(конаючи)

Так! Ох, вже мороз стинає
У мені кров!

(Умирає.)

Солдати

(відтинають голову Гіємпсала)

Отак, і кінець справі!

Один із солдатів

Більше
Зробили ми, ніж було треба. Ральва
Також покійний!

Інший

А, це все одно!
Нехай собі лежить тут в своїм домі,
А ми з цією головою швидше до Югурти!

(Виходять.)

СЦЕНА 3

Площа зібрань у Тирміді.
Проходять юрми народу.

Перший із народу

О браття, справді, це часи жахливі,
Коли такі вже близькі рідні і з такого
Значного роду один одного вбивають!

Другий

Не знаю я, навіщо їм вбивати.
Чи їм чого бракує, чи болить
Їм що, або ж тягар на них висить
Так, як на нас, аби вони відчули
Отой тягар і щоб зробили спробу
Позбутися його тим способом, аби
Убить того, хто їм його накинув?
Це швидше припустив би я, та те,
Що вони в спокої й достатках дні
Свої проводять, тішаться, гуляють
Тоді, коли люд бідний трудиться на них,—
Це не вкладається у мене в голові,
Навіщо мають один одного вбивати?

Третій

Ех, нерозумний, чи ти думаєш, що той,
Хто ходить в золоті, у сріблі і пурпурі,
Хто страви дорогії споживає,
Щасливим є?
О, брате, вір мені, вже був також я
У цих палацах і переконався,
Що часто щастя з мармурових тих
Покоїв, золотом обшитих, утікає,
Що швидше стрінеш ти його,— як можна
Зустрінути десь щастя справжне,— мовлю,
Що швидш знайдеш його в низьких, похилих
Хатах селянських вбогих!

Другий

Дивне,
Все те, що ти розповідаєш! А скажи-но,
За що звелів Югурта вбити Гіємпсала?

Третій

Тобі цього я не скажу, в загальнім
Страху і замішанні я забув
Дізнатись про причину цього
Великого й страшного вчинку!

Перший

Також
І я,— отож, ходім до гурту,

То, може, певне щось ми там почуєм!

(Виходять.)

Юрми міщан проходять мимо.

Перший із них

О, бідний Гіємпсале! О, нещасний
Народе нумідійський, втратив ти
В цій квітці нерозквітлій, що жорстоко
Найманий вбивця стяв її сьогодні,
Надію всю, свою опору, незабаром
Тебе спіткають лихо і занепад.

Другий

Чи збожеволів ти, а чи що сталось,
Чи демон всі чуття твої порушив,
Бо мелеш ти таке, що ні пришити,
Ні прилатать немає де? Цей Гіємпсал,
Шаленець такий самий, як і ти, до краю
Зіпсований, свавільний і гарячий,
Як бритва, гострий; був би він, напевне
Народ наш швидко б до занепаду призвів!
Отож, подякуймо богам безсмертним,
Що навіженого нам влади не дали!

Третій

О, вічний Зевсе, ти, вогнистий Фебе,
Що гониш коні небом нескінченним,
І ви, боги всі, слухати не треба
Блюзнірств оцього блазня тут!
Ви добре бачите з своїх висот,
Правий хто, хто покривджений, отож
Підтримайте рід чесний, королівський,
Який дощенту знищить заповзявся
Югурта підлий, і якнайскоріше
Помстіться ви суворо за ту кров,
Що пролилась від найманого вбивці!

Другий

О, нерозумні-нерозумні! То і ти
Із ними разом, добрий мій сусіде?
Я думав, що в твоїй макітрі
Знайдеться розуму хоч на наперсток,
Щоб зрозуміти, що тут не Югурта,
А нерозумний винен Гіємпсал.
Бо, ходить чутка, намагавсь він
Югурту вбити сам; цілком природно,
Що мусив захищатися Югурта!

Перший

Чому ж, боги, ви не дали йому
Раніше виконати того плану,

Такого рятівного для вітчизни? Чом
Не пронизав меч гострий серце тигра
Оцього кровожерного раніш, ніж
Пробити Гіємпсала серце юне!

Другий

Негіднику проклятий, тобі теж
Згодилась швидше би ота залізна
Блискуча і двогостра оця п'явка,
Щоб виссала кров злу тобі із серця,
А доброї назад налить забула!

Третій

Зухвалий боягузе! Захищайся за образу
Міципси роду! Захищайсь, бо розвалю
Я зараз шаблею дурну твою макітру!

Другий

Ну,
Поволі, мій сусіде!

(Б'ються і поступово гублять ся у натовпі.)

Юрми народу надходять все частіше з криком і шумом і поступово заповнюють усю сцену так, що лише посередині залишається вільне місце.

Адгербал

(виходить наперед)

О, день важкий, нещасний, повний смутку,
Нащо сьогодні ти зайнявсь так ясно?
На те, щоб моє серце іще більше
Кривавилось одвічним протиріччям
Прекрасної природи і людського серця?
О, ти, свята природо, ти не маєш
Страшних тих злочинів в собі, що серце
Людське ховає в глибині своїй! О, брате,
О, брате мій!
Де ж ти подівсь, де дух твій відлетів,
Що іще вчора світу цього був
Оздобою? О, люди! Де ви його діли,
Бо вчора ще він жив між вами!
О, нумідійці, брата мені мого
Віддайте!

Підходить Югурта і стає на протилежному боці сцени.

А, й ти сюди прийшов, о, вовче,
І ти сюди прийшов, кат мого брата,
Щоби натішитися моїм болем?
Прокляття всі на тебе, о, прокляття,
Твоїй душі і пекло, вбивце!

Югурта

Стій, не кричи, а слухай, стисло
Звітуюсь я тобі про мої дії!
Гіємпсал, брат твій, завжди замишляв
Усунуть мене з трону, на який
Іще твій батько посадив мене,
Він вчинив змову, чи, інакше, Ральву,
Ліктора мого, хитрими словами
Підмовив, щоб вночі в моєму домі він
Напав на мене, неозброєного, й вбив.
Ральва ж, цінуючи більш вірність пану
Своєму, ніж підмову мого ворога,
Відкрив переді мною все й сказав,
Що сам помститься за мою зневагу
И що назавжди від мене небезпеку
Відверне він. При намірах таких його,
Розсудливим вмовлянням намагавсь я
Погамувати його запал, або шал,
Але не чуючи нічого і не давши
Себе умовити, він вибіг швидко з дому.
І більше вже не бачив його я.
Аж раптом найняті ним же солдати
Вночі ідуть до мене й кажуть, що
Гіємпсал вже загинув і що Ральва
Помер також, його рукою вбитий.
Перелякало й вразило мене
Оповідання це, і сум оповиває
Так само мою душу, як і твою, брате.

Дехто з народу

Чорти з тобою, підлий ошуканцю,
Бо злочин свій так хитро ти ховаєш!

(До Адгербала.)

О, пане наш, не вір його словам,
Бо він тебе обманює, аби ти
З ним помирився, але й тебе він вб'є!

(Переходять на бік Адгербала.)

Інші

Нехай живе Югурта, він невинний,
Ми йдем за ним туди, де він!

Перші

До біса!

Югурта

До честі, слави і добробуту!

Прибічники Югурти

До честі, слави і добробуту
По трупах ваших йдемо! Поступіться!

(Кидаються одні на одних.)

Точиться запекла бійка, крик, сум'яття —
пил і курява піднімаються і закривають всю сцену.

СЦЕНА 4

Табір Адгербала перед містом Тирмідою.
Посередині відкритий намет.
Адгербал і Кралнон у повному озброєнні.

Адгербал

То що, Югурта ладиться до битви?

Кралнон

Так, пане мій, і вже його війська
Поставлені в ряди за містом,
Чекаючи сигналу, щоб почати.

Адгербал

Тож треба найхутчій виводить військо
Із табору і шикувать, щоб ворог
Непідготовленими нас тут не застав.

Кралнон

Вже відповідні я послав накази.

Адгербал

Кралноне, йди й поклич мені, та швидше,
Філаріуса, старця, бо обох вас
З посольством хочу вислати до Риму,
Щоб про жорстокий злочин ви Югурти
Там римлянів звістили і просили
В них допомоги.

Кралнон

Пане мій, гадаю,
Що перше слід подбати, щоб Югурту
Перемогти і хоч на час зробити
Для себе нешкідливим, а тоді вже
Слати до Риму славного послів,
Щоб з поміччю римлян його нарешті
Дощенту знищити й могутності позбавить
Хоч, правда, сили наші по числу
Є більшими, та на Югурти боці
Зібрались хоробріші нумідійці,
Тому боюсь я, що хвилина кожна
Нам може принести якусь велику втрату.

Адгербал

Це добре, але йди тепер, Кралноне,
Й знайди Філаріуса в таборі мені.
З ним про посольство швидш поговорю я.

Кралнон

Що ж, слухаю, хоч й неохоче, бо щось дуже
Кінець поганий битви завбачають.

(Виходить.)

Адгербал

(після короткого мовчання)

Отже, війська вже рушили, і чути звуки сурм,
Гук зброї, ржання коней!.. О, боги великі,
Як швидко б'ється в грудях моє серце,
З яким неспокоєм кінця я битви жду!
О, вже гонець летить! Що чуть там в полі?

Гонець

Всього найкращого і успіхів бажаю
Моєму пану! Битва йде успішно,
Наші стоять могутньою стіною.

(Виходить.)

Адгербал

О, дякую я вам, боги безсмертні!
Аби так до кінця! Які жахливі крики,
Стогін конаючих який там чути!
Здається, чую шум потоків крові
Із тисяч ран борців! О, вже
Другий гонець! Ну, чути що, кажи!

Гонець

Все дуже добре йде, мій пане, землю
Югурта аж по мури міста мусив
Віддати, ще хвилина, і звитяга наша!

(Виходить.)

Адгербал

Звитяга! О, слово це, яке ж воно солодке!
Звитяга! О, аж серце швидше б'ється в грудях,
Хоч щастя й нетривке, та наперед вже
Душу напоює! Тільки тепер я можу
Хоч трохи зрозуміть борців тих насолоду,
Що на побоїщах між тисячі смертей,
І ран, і трупів, де потоки крові мили
Їм ноги до кісток, могли своїм бійцям
Влаштовувати учти і бенкети! Ох, аби
Й я дочекати перемоги міг
Своєї над Югуртою сьогодні, це почасти
Могло б затамувати біль по втраті Гіємпсала!
О, ви, безсмертнії, дожити мені дайте
Прекрасної хвилини, як той голос у вухах
Моїх відіб'ється із тисячних грудей:
Звитяга!

И до неба піде! Чуєте, це він!
Та що це знов? Гонець новий біжить
З виразним страхом, жахом очевидним
В обличчі!

Гонець

Пане, хвилина дуже небезпечна,
Бо значно більша кількість військ Югурти
Пішла на нас у мить, коли вже перемога,
Здавалось, наша. Блискавка вражає
Не так зненацька тих, що не чекають
Її, як приголомшив, пане, цей загін
Всіх нас, що не чекали нападу такого.
У мить одну з страшенним, сильним, диким
Він натиском накинувся на нас, й вже наші
Ряди місцями помішались!

Адгербал

Йди негайно,
Шукай десь між наметами Кралнона,
Нехай він зараз йде на небезпечні
И найбільш загрозливі ділянки й лад там дасть!

(Гонець виходить.)

Мінлива доле людська, о, мінливе щастя!
В ту мить, як думав я, що твердо вже стою
На вишині, ти повертаєш свое колесо, фортуно,
І я у прірві вже лежу бездонній!... Що це,
Чи то новий гонець спішить, щоб крихту
Надії, як легкий пух, у мені розвіять з вітром?

Гонець

(прибігає)

О, мій король і пане, нещасливо
Скінчилась битва ця для нас!

Адгербал

Кажи
И не муч мене ти зволіканням звістки!

Гонець

Югурта, зрадницьки зайшовши збоку
И чимало наших із близького яру
Побивши, штурм почав із своїм військом
Наших рядів і після опору короткого
Та мужнього зламав їх. Твое військо,
Згубивши багатьох своїх ватажків,
Втратило зовсім дух свій і відвагу
Для нових битв й без опору уже
Тікати починає! Це мав я повідомить!

(Виходить.)

Адгербал

О, нещасливий день, нещасна доле
Моя! Тепер лиш смерть мені зосталась!

Юрми солдат, що тікають у безладді

Втікай, наш пане і король, тікай,
Рятуй своє життя! Югурта
Без опору вже майже захопив
Вали й рови.

(Хочуть тікати далі.)

Філарій і Кралнон

(заступаючи їм дорогу з оголеними мечами)

О, стійте, стійте, боягузи! Думаєте ви,
Юпітер з блискавками за плечима
Вас переслідує? Ні, це Югурта, саме той,
Що брата короля убив, який до того ж
І вас всіх повбивать готовий,
Якщо ви рук йому не втнете!

Кралнон

Серця тхорячі, хочете напевно,
Щоб захотів я власну шаблю
Вашою юшкою скривавить?

Філарій

Прагнете ви, може,
Щоб вас, як жаб, я нанизав на спис
Й Югурті на вечерю всіх продав?

Натовп утікачів

(захоплюючи їх з собою)

Ей, утікайте, утікайте, вже
Югурта табір наш займає, і нема
Рятунку нам, тож утікаймо!

Кралнон

(чинячи опір)

О, пси прокляті, о, не буде вам
Рятунку, меч мій доведе це зараз!

(Натовп захоплює його з собою.)

Філарій

(до Адгербала)

Королю мій, втікаймо, поки
Югурта не застав нас тут на місці!

Адгербал

Друже,
Залиш мене ти тут, нехай загину
Я разом з своїм щастям!

Філарій

Мій королю,
Тебе сьогодні переміг він, завтра — ти його,
Такий закон війни! Ідемо звідси!

(Хоче повести його за собою — той вириває ся від нього.)

Завіса падає.

АКТ ТРЕТІЙ

СЦЕНА 1

Курія в Капітолійському замку в Римі. На високих сидіннях у глибині сцени М. Емілій Скаур, Л. Опіній та інші сенатори, спереду Юбастал і Рамнон.

Юбастал

(тихо до Рамнона)

Ну, брате, отже, справи в основному
Закінчено так, як звелів Югурта?

Рамнон

Ідеться про те, що переважна більшість
Сенаторів — це люди в віці і до того ж
Жонаті майже всі, у кожного дітей
З півкопи, й зацікавлені вони
В Югурти подарунках. А при тому
Кмітливі люди, як то часом кажуть,—
Розумній голові два слова досить,—
Як котромусь даси, коли вже що замислиш,
А потім як почнеш йому розповідати,
Як справи йдуть, схитне він головою
І скаже: «Ну, на зібранні про це,
А там моєї будьте певні допомоги.
Тепер лиш привітай від мене щиро
Твойого короля, якщо вже більш
Ми не побачимось перед від'їздом».
Так майже кожний!

Юбастал

Але моя справа
Складнішою була й інакше склалась,
Аніж я сподівався. Мені Югурта
Звелів іти до того он, який
В середині сидить,— Скауром звуть його,—
Й велів мені він бути щодо нього
Щедрішим набагато, ніж до інших:
Як знає добре пан наш,— вплив його великий
Але з якихось там причин вони обоє
Ще замолоду розійшлися,
Отож тепер Скаур, хоча і кажуть,
Що він не гребує грошима, не хотів
Прийнять від мене подарунків чи вітання
Й сказав мені лише: «В зібранні
Побачимось і там вже ваша справа
По справедливості розв'язання знайде.
Людина доброчесна не шукає
Милості інших, бо такі чесноти
Підвищують її над ворогами;
Тож якщо ваша справа справедлива,
Не треба тоді вам чиєїсь ласки,
Те, що король Югурта шле мені вітання,
Мені приємно і з усього серця
Я дякую йому, та не візьму дарів я!»
Отак Скаур отой мені сказав
І відіслав мене ні з чим, мені
Здається дуже, що цій нашій справі
Все це загрожує розв'язанням поганим.

Рамнон

Не бійся, друже мій, тож ми
Маємо значну більшість за собою
Сенаторів отих, що їх вдалося нам
Дарунками і ласкою купити!

Юбастал

Що б нам придумати для того,
Аби подіяти на розум їх сильніше?

Рамнон

О, це нескладно! Адгербал спочатку
Нехай представить свою скаргу!

Юбастал

Адже це
Саме собою зрозуміле, бо ми не можем,
Якщо нас не оскаржать, боронитись!

Рамнон

Отже, в короткій формі та змістовно
Нашу невинність висловимо, решту ж

Залишимо на дію подарунків
Югурти й обіцянок.

Ю б а с т а л

Ну, дай боже,
Щоб склалось все якнайуспішніш.

Р а м н о н

Та де ж це Адгербал, де цей добряга?

Ю б а с т а л

О, йде вже, йде він!

Р а м н о н

Ну,
Тепер підготуватися нам треба непомітно
До захисту успішного.

С е н а т о р и

Ось Адгербал!

А д г е р б а л входить.
Шум і рух серед сенаторів.

Ю б а с т а л

(набік)

О, лис, такий нещасний вид,— блідий,
Ніби чорти забрали в нього душу!

А д г е р б а л

Старійшини цих зборів і представники
Могуття Риму! Батько мій Міципса
На ложі смертному мені велів
Вважать державу нашу нумідійську
Власністю вашою, в якій і я, й мій рід
Правимо тільки здавна, а також
Звелів мені він докладать зусилля
Бути корисним римлянів народу,
Аби за друзів я вас уважав,
Союзників й помічників в нещастях,
Казав він, що держава ваша завжди
Готовою є боронити того,
Хто зазнав кривди або ж терпить гніт!
Так доручив мені мій батько,— вірний
Тому дорученню я є й сьогодні —
Й завжди на вас у труднощах всіляких,
Як на спасителів своїх, я покладаюсь.
Двох нас, рідних братів залишив
Міципса, та Югурту, на нещастя
Нашого роду, взяв він помагати
В правлінні й сподівавсь, що ми, сини,
Будемо мати в нім опікуна.

О, як жорстоко, батьку мій нещасний,
Ти помилився на одрі смертельнім!
О, дух високий, чи ж ти сподівався,
Що той Югурта, саме той, якого
Своїм благодіянням незліченним
Ти обсипав, почне нищити першим
Твій рід? Так он воно на що
Твої благодіяння вийшли! Дав на те ти
Югурті владу, аби міг він легше
Вжити її, щоб зараз же винищить
Твій рід? Якби ж то зараз дух твій
З полів елезіанських прилетів,
Назад вернувся б з болю він
У світ підземний тіней, якби бачив
Страшні нещастя твого роду! Син твій,
Мій брат молодший, під ножем убивці
Найманого втратив молоде життя.
Я ж, вигнаний із рідної країни
Блукать по світу без вітчизни мушу
І помочі просить в чужих людей.
О, батьку, батьку, що ж ти наробив...

Старійшини зібрання, о, пробачте
Ви наболілому моєму серцю,
Що так в вашій присутності глибоко
Я поринаю в світ важких чуттів!
Мій біль такий тяжкий, що його й знести важко!
Й тільки від вас, сенатори, залежить,
Щоб заспокоїти його! Тоді як інші
Володарі свої держави віддали
У руки вам під тиском зброї
Вашої чи чвар місцевих, рід наш
З вами союз уклав в страшній війні
З карфагенянами, як справи ваші
Йшли не найкраще, коли Ганнібал
Спустошував поля ваші й вчиняв
Гучні бенкети на тих бойовищах,
Усіяних так густо трупом вашим.
Тоді союзники були потрібні
Вам вправні, вірні й віддані, такі,
Як дід мій Масинісса! Ви сьогодні
Тією мужністю і сильні, і великі,
Всі наші недруги лежать
Принижені біля ніг ваших; чи ж
Не годилося б вам взятися за справи
Нещасного союзника свого?
О, поможіть також в нещасті тому,
Чий рід зробив вам доброго багато,
Війська свої завжди він посилав
Із вами проти ваших ворогів!
Згадайте лиш страшну ту битву
Під Замою; хто спричинивсь найбільше
До перемоги Сціпіона, як
Не дід мій Масинісса? А Югурта,

Зухвалий і безбожний, батька мого
Благодіянь численних не згадавши,
Весь рід наш заповзявся з світу звести і
Меншого мого брата Гіємпсала
Зрадницьки вбив, мене із краю вигнав
І змусив помочі у вас шукати.
Сто разів більш я б радий був, аби вам
Вже перед цим чим добрим прислужився,
Щоб допомога ваша, як її дістану,
Була не за заслуги моїх предків,
А за мої! Оскільки мені дуже
Боляче те, що замість допомоги,
Яку б повинен був я дати вам з початку
Правління мого, мушу тягарем
Стати для вас, але в потребі крайній
І змушений нещастями оцими,
Насмілююсь просити вас, квірити!
Заради честі, величі й краси
Держави вашої, обов'язку святого,
Звеліть допомогти мені в нещасті,
Не дайте, щоб безбожник й винуватець
Й вашу державу зрадницьки собі присвоїв!
Бо, виганяючи мене із краю,
Мене, справжнього спадкоємця, він
І вашу гідність ображає! О, отці,
Навіть коли б ви бачили отут
І не союзника, а ворога свого,
Якого доля переслідує так страшно,
То чи й тоді честь й благородство ваше
Не змусили б вас допомогти йому в злій долі?
Наскільки ж більш я можу сподіватись
Цієї помочі, союзник вірний ваш!
Не відаєте ви, що знесли ми за цей час
Заради дружби вашої цієї!
До того часу, поки карфагенці
Були могутніми, щодня ми
На їх атаки наражалися
Й повинні були кривду зносити, нездатні
Грабіжникам вчинити опір, а тепер,
Коли із Африки вже вигнано цю пошесть,
Як Карфаген мерзенний вже лежить в руїнах,
Надію відпочити мав наш рід
По цих нещастях, але, як це видно,
Нещастя переслідує нас, бо коли
Ми позбулися ворога іззовні, зразу ж,
Як вовк з нори своєї на овець,
Встає на рід наш ворог внутрішній!
О, не дозвольте ви, отці зібрання,
Югурті над невинними піднятись
Й мене не прирікайте на поразки
Й нещастя! Бо я, нещасливий,
Тепер утратив все і вже не маю,
Куди податись, бо на батьківщині
Чекають мене підступ і лабети

Югурти, й муки, й смерть сувора, так
Як моїх друзів, що вони до рук
Потрапили оцього тигра!
Та лише
Побоююся я, отці зібрання,
Щоб ворога прихильність й підкуп
У декого з вас не знайшли руки!

Шум і занепокоєння між сенаторами.

Юбастал

Старійшини зібрання! Коротеньким
Виправдування наше буде! Адгербал,
Король наш, закидає, що ми вас
Облесливістю й підкупом беремо
На бік Югурти; скільки правди в тім,
Самі ви знаєте! Однак щодо вини
Нашого пана, скажемо ми тільки:
Гіємпсал нумідійцями убитий
Через свою суворість і жорстокість
Без відома нашого пана й короля!

Рамнон

І дійсно сам раніше він старався
Зрадою й підступом знищити Югурту!

Юбастал

Адгербал перший розпочав війну
З Югуртою, та переможений він був
Й пішов з країни, й скаржиться тепер
Він вам, що злість свою не зміг
Він вилить на Югурті. Але може
Й тепер він, і завжди вернутися додому,
Та він вдає вигнанця, аби вас
Схилити до несправедливості скоріше.

Рамнон

Югурта, зрештою, теж просить вас, аби
Ви не вважали його іншим, аніж той,
Що ви його під мурами пізнали
Нумантії! Він вам завжди сприяє
Й при вашій ласці прагне залишитись!

Скаур

Повинні вирішити ми нелегку справу,
Тож хай обидві сторони тепер
Покинуть курію, поки її сенат розв'яже.

Адгербал, Юбастал і Рамнон виходять.

Пожвавлення між сенаторами.
Задня завіса падає і закриває раду сенаторів, показуючи кімнату Югурти.

СЦЕНА 2

Югурта ходить замислений по кімнаті.
Рамнон входить.

Югурта

Вітаю тебе з Риму, мій Рамноне,
Скажи, як наша справа там стоїть!

Рамнон

Стоїть як, я того не знаю, але ось ідуть
Римські посли до тебе, пане, і вони
Скажуть тобі, як стоять справи.

Югурта

Хто вони
І звуться як?

Рамнон

Люцій Фульвій і Марк Цензор,
А на чолі їх — сенатор Опімій!

Югурта

Великі люди це й впливові в Римі,
Отже, відразу ж слід прихильність їх здобути,
Рамноне, до скарбниці йди й ладнай
Дари достойні для послів, а я тим часом
Їх тут прийму так, як годиться.

Рамнон виходить. Югурта стоїть хвилину
в мовчанні, поглядаючи на двері.

Посли

(входячи)

Мир цьому дому!

Югурта

Мир також входящим!
Ласкаво просимо у дім мій скромний,
Високі гості, і займіть місця достойні
У моїм домі, як і в моїм серці!

Л. Опімій

Королю нумідійський! Від сенату
И народу римського прийми ти привітання.
Твоя нам дружба дорога, й ми будем
Наскільки матимемо сил, старатись
Віддячити тобі за доброту твою! Але
Прийшли до тебе ми в важливій справі,
Що зачіпає і твою державу.

Ю г у р т а

Віддаю
Мою державу, як й себе самого
Під опікунчу Риму пишного турботу.

М. Ц е н з о р

Чудово це, королю благородний,
Й напевне, жодної потреби в тім не буде,
Аби про те жаліти!

Л. О п і м і й

Сенат і римські громадяни прийняли
Твоє виправдання, що послів устами
Було на зборах твоїх викладене, нас же
Він посилає в доброті своїй великій
Сюди, щоб поділити цю державу
Між вами обома.

Ю г у р т а

О, доброта його велика!

Л. Ф у л ь в і у с

Сенат
Також враховує твою активну допомогу,
Що дав ти у війні нам нумантинській,
Тому і ти також для себе сподівайся
Поділу вигідного!

Ю г у р т а

О, яка велика
Ця доброта і ласка! Від сьогодні
Єдиним буде прагненням моїм
Своїм служінням вірним римському народу
Здобуть собі його прихильність!

М. Ц е н з о р

Похвальні цілі, друже і достойний
Союзнику держави римської,
Тільки б боги допомогли їх виконать!

Ю г у р т а

Ну, а тепер прошу зі мною до трапези!

(Виходять.)

СЦЕНА 3

Зал в замку Адгербала.
А д г е р б а л і К р а л н о н.

К р а л н о н

Мій пане, справді-бо хвилина небезпечна
Й загрозлива для цілої держави!

Адгербал

Що таке?

Кралнон

Югурта, як дізнавсь, що посли римські
Від'їхали із Африки, відразу ж
Банду своїх войовників зібрав,
А на чолі їх дикого Рамнона,
Й відправив на грабіж в твої краї!
Я, скільки міг, із усієї сили
Старався відвертати ці нашестя
Від границь наших, але їх чисельність
Була далеко більшою, ніж наша, тож повинні
Були ми відступати, коли дикі орди
Пустошили країну, багату здобич
Збираючи. Тоді послав мій друг
Філаріус від твого імені послів
Аж до Югурти, але звідти їх
Відправлено з ганьбою. И лише те
Дізнатися посли зуміли, що
Югурта до великого походу
Готується на край твій, пане мій!

Адгербал

О, нещаслива моя доле! Чим
В богів я заслужив цієї кари?

Кралнон

Мій пане, скаржитись тепер не час
На свою долю нещасливу, не її
Тепер оплакувати слід, але якмога швидше
До відсічі могутньої ладнатись!

Адгербал

Що ж готуватись, коли сил майже немає,
Ані ресурсів, знищено усе.
Ні друзів, ні воєначальників, вони —
Всі полягли, загинули! Югурто,
Проклятий вовк страшний ти, ще колись
Впадуть на тебе сльози ці мої,
Важким камінням душу тобі здавлять
Мої страждання, привиддям пекельним
Навколо тебе стануть!

Кралнон

Пане, не давай
Жалю і смуткові в твоєму серці
Надію заглушить. В народі є
Ще сили сховані, які в собі знайде він
Останній раз, щоб вирвати тебе
Із небезпеки!

Адгербал

Що? Народ? Знайде ще сили!
Ха-ха, знайде! Чекай, незрячий друже,
Побачиш, як сміятись буде простолюд,
Глумливо, страшно, коли нас по місту
Будуть вести закутими в окови
На смерть! Ха-ха, це буде нам приємно!..

Кралнон

Мій пане, схаменися, ради бога!
Поки живе Кралнон твій вірний,
Ніяка сила цього світу доти
На голові твоїй і волосини не торкне!

Адгербал

Спасибі, вірний друже, дякую тобі!
Пробач мені, що я на мить дозволив
У серце моє розпачу ввійти! Тепер вже
Зовсім опам'ятавсь я, тож кажи,
Що слід робити, щоб оборонитись?

Кралнон

Мій пане, скільки війська є напоготові,
До Цирти, міста прикордонного, стягти
Потрібно і тим самим нашвидку кордон
Від ворога гарантувати, а тим часом
З усього краю, скільки можна, брати
Рекрутів і озброювати їх, оце вся рада.

Адгербал

Кралнон, на тебе все це покладаю.
Дбай сам про все, бо голова моя
Така слабка й розладнаний так розум
Нещастями, що я не можу вже нічого
Зробити, щоб було це для держави
Моєї корисним!

Кралнон

Мій пане!
Безсмертними богами тими, що
Над нами правлять там, тебе я заклинаю,
Ти серця не давай свого оцій надмірній
Розпуці захопить! Що раз вже сталось,
Того уже змінити неможливо,
Але майбутнє люди мають самі в своїх руках!

(Виходить.)

СЦЕНА 4

Табір Югурти перед Циртою.
Ю г у р т а, Р а м н о н.

Ю г у р т а

А чи велика кількість війська
У Адгербала?

Р а м н о н

Як довідавсь, пане,
Від полоненого якраз я, там багато
Солдат, хоч може і менш мужніх,
Ніж наші, але так охочих слави
Й хвилини кожної готових умирать
За Адгербала!

Ю г у р т а

Що ти мелеш?

Р а м н о н

Пане,
Так я почув і так тобі кажу,
Та, може, полоненого обман це,
Аби перелякати і позбавить
Відваги нас!

Ю г у р т а

І я такої ж думки. О,
Занадто добре знаю людську душу!
До тих пір, поки переконаний слуга, що пану
Ведеться добре, доти він при ньому!
То й вірний, відданий і шанобливий.
Завжди слухняний і люб'язний, пана
Свого думки майже відгадує! Та тільки
Фортуна колесо на інший бік
Поверне, як поразка чи нещастя
Притисне його пана до землі,
Тоді слуга також кидає пана!
Побачиш, чи не буде все так само
Із вояками гордого на силі Адгербала.
Поки ж бо бачать, що фортуна так чи сяк
Всміхається ще Адгербалові, вони
Роями біля нього в'ються. Та
Як тільки пощастить нам перевагу
Узять над натовпом оцим, о, то тоді,
Як пух легкий, розвіється ця чернь!
Тепер, Рамноне мій, іди пильнуй
Порядок в таборі, мене ж залиш
Самого, та за хвилю знов сюди вертайся,
Бо щось важливе я сказати тобі маю!

Р а м н о н виходить.

Ю г у р т а

(сам)

Моя мета вже близько — Адгербал у сітях,
Хоча солдатів в нього більше, ніж у мене,
Та сам такий він вождь, що і простого
Не варт солдата, без вождя ж бо військо —
Як звір без голови!
О, добре ви мені казали, друзі,
Біля Нумантії, що в Римі підкупити
Всіх можна, в цьому я переконавсь тепер!
Убив я Гіємпсала; його брата
Фактично вигнав з краю я,
А за все теє ще від римлян
Дістав при поділі частину кращу
Держави цілої! Подобається це
Мені, тож далі спробую на цій основі
Могутності своєї будувать споруду,
Чому б тепер мені мало не вдатись?
Вб'ю Адгербала і заволодію
Нумідією,— в Римі знову гроші
До ласки люду прокладуть дорогу!
А потім...
Що ж потім? Захопивши всю Нумідію,
Я виборю від Риму незалежність,
Й мені це легко може вдатися, бо знаю,
Як римляни тепер обабились!
О, може, ще я другим Ганнібалом
Для Риму стану!

(Хвилина мовчання).

Тож в першу чергу треба Адгербала
До рук своїх дістать найшвидше! Ба,
Рамнон казав мені, що в нього
Солдат багато й всі вони готові
Вмирати... А, брехня це! Але ж, може,
Це небезпечним є, боротись з силою
Переважаючою у відкритім полі? Ні, інакше
Дать треба якось собі раду!
О, вихід нескладний, із військом уночі
Потай до Адгербала табору ввійти —
І певна перемога, й Адгербал в моїх руках.

(Ходить у мовчанні по кімнаті.)

Але коли погляну я назад, за себе
В прожитий час!... О, мари, привиди страшні,
Зловісні в'ються біля мене! Бррр!..
Ей, хто там в сінях?

Входить с л у г а.

Поклич мені Рамнона швидше! Хай прийде
До мене зараз!

(Йдуть в різні сторони.)

СЦЕНА 5

Намет у таборі Адгербала. Ніч.
Адгербал, Кралнон, Філарій.

Філарій

Мій пане, слухай свого друга.
Хоч сили наші і переважають,
Однак я маю якось сумнів, чи Югурта
Якого підступу у зрадницькій душі
Не криє...

Кралнон

У тім не сумнівайся навіть!

Філарій

Тож радив я б тобі вночі сьогодні
Напасти на той табір й таким чином
Здобути перемогу в свої руки.

Адгербал

Мій друже, чи ж в моїй душі
Так мало болю і страждання,
Щоб ще докорами сумління
Посилювати свій неспокій? Хоч Югурта
Й замислив зраду, я її не хочу
Ховать, не хочу красти перемогу!

Кралнон

О, шляхетний,
Король великодушний, як жорстоко
Ти помиляєшся! Військові справи йдуть
Шляхами зовсім іншими, аніж приватні!
В спокої, дома допустимо й навіть
Обов'язком є кожної людини бути
Великодушним, ворогів прощати,
Та на війні все йде інакше! Вождь
Повинен перш за все бути обачним
Й зважать на кроки, заміри і рухи
Свойого ворога. Як недругу твоєму
Можна напасти на твій табір та
Вчинять засади й перешкоди на шляху
Твоєму війську, то тоді чому
Тобі цим правом теж не скористатись?

Філарій

А зрештою, мій пане, якщо ти
Йому пробачиш й собі не дозволиш
Обману жодного і хитрощів військових,
То певним будь, що він
Вважатиме це за відсутність знань,
Сміятись буде і з тобою вдіє зразу ж
Те, що із ним ти вдіяти вагався!

Кралнон

Мій пане, ще раз раджу і благаю,
Звели нам зараз же війська підняти з сну
Й опівночі ударити на табір
Підлого зрадника!

Філарій

О, пане наш, дай дозвіл — і ще вранці
В ногах твоїх лежати буде голова
Того, хто зрадив, так, як Гіємпсала
Колись в його ногах лежала голова!

Адгербал

О, йдіть, ідіть!.. У мене у очах туман
Й якась тривога, й туга величезна
Обняла серце! Йдіть!

Філарій і Кралнон

О, нещасливий наш король! Проклятий
Югурто, скільки зла вчинив ти!
Безсмертні, помста! О, коли ж вона
На голову його важким впаде камінням,
О, коли кляту його душу спалить
Пекельним полум'ям?..

(Виходять.)

Адгербал

Коли, коли?
Ви мовчите, вгорі он там над нами,
Високі й всемогущі сили?
О, чому не дозволяється нам, смертним
Великої сторінки книги долі прочитать
О, чом в непевності болючій мусимо
Ховатися усюди, перше ніж
Війне сильніший вітер і здмухне нас,
Як пух легкий?
О, брате мій, чому із підземелля
Не вийшов ти на світ цей страшних фурій,
Чому не випросиш ти там,
В Плутоновій державі,
Криваву помсту для твого убивці?
Чому-бо його кров'ю
Не можна буде змить його провину?
Страшная доле, чим я провинився,
Що силою й мене ти тягнеш у те коло,
В якому смерть,
Ніби пружина, діє? О, й мене
Ця доля теж спіткає скоро, як і Гіємпсала!..

Голос з-під землі

О брате! Брате! Брате!

Адгербал

(вражений)

О, що це? У вухах моїх, неначе грому гук,
Цей голос відізвався!
Із-під землі, здається, вийшов він —
Й гримів так глухо
З країни трун!
О, кров у моїх жилах ніби скам'яніла,
Увесь тремчу,
Пульс битись перестав, спиняє серце біг,
О, що це?.,
О, страшно ще звучить у вухах голос цей,
І стогоном глухим луна
У моїм серці: брате, брате, брате!
Чи ти це, може,
О, Гіемпсала дух, до мене ти волаєш
З країни тіней і до помсти кличеш?

Земля тріскається. Полум'я вирівається з неї. З'являється дух Гіемпсала.

Дух

О, так, це справді я!

Адгербал

(вражений)

О!..

Дух

Брате! До богів
Ти не волай і помсти не проси,
Бо не побачиш ти її!
Життю твоєму так, як і моєму,
Судилося скінчитися в руках Югурти!

Адгербал

Ох, я нещасний!

Дух

Та не трать надії,
Хоч помста завжди йде поволі,
Але прийде напевне
І в свій час!
Тож вір богам і йди сміливо
На небезпеку ту!
Бо хоч би невідомо як

Ховавсь від вироку ти долі,
Та не втечеш від неї!

(Зникає.)

Адгербал

(падає на землю)

Ох! Боги! У мене серце рветься!

Сильний шум, замішання і крик у таборі.

Кралнон

Мій пане! Пане мій! О, де він?
О, що я бачу?

(Піднімає його.)

Пане, пане мій!

Адгербал

(опритомнюючи)

О, що це? Був це сон, чи наяву
Я бачив те, що бачив?

Кралнон

Пане, пане,
Втікай мерщій, бо смерть іде
По табору, як блискавиця, швидко!

Адгербал

О, хай іде!

Кралнон

О, пане, перш, ніж встигли ми солдат
Своїх зі сну збудить, уже Югурта
Нас випередив!
І з військом всім напав на табір твій.
Солдати гинуть сонні й безборонні,
Як під косою та трава! Рятуйся
Якмога швидше, пане!

Адгербал

Чи ж це допоможе,
Однаково загинути я маю!

Солдати

(втікаючи юрмами)

О, утікайте, утікайте швидко,
Вже табір весь в руках Югурти!

Кралнон

О, пане, глянь, уже горять намети,
Споглянь, земля обагрена

Солдатів кров'ю цих!
Рятуйся, пане, швидше!

Адгербал

(дивлячись на полум'я)

О, бачиш, бачиш: він встає отам
И мені говорить: О, втікайте звідси,
Не повна міра ще твого страждання!

Кралнон

О, о, боги!

Адгербал

Ходім, ходімо, я ще випить маю
Того страждання чашу й не помру, аж поки
Цього не станеться!

(Виходить.)

Гамір втікаючих, крик солдатів Югурти.

Солдати Югурти

Ану, живіш, жвавіше, швидш, товариші,
Там Адгербал тікає крізь пожежі,
Нумо, скоріш за ним!

Сум'яття все страшніше. Пожежа.

Юбастал

Бажаю хоч тепер, хоча б на старість
Раз погулять як слід! Кров ллється
Річками, трупи скрізь, як ті колоди,
Гей, нумо, Юбастале, ще раз
Розворушись на старість!

(Виходить, переслідуючи недругів.)

Сум'яття потроху стихає.
Солдати Югурти із здобиччю.

Перший солдат

Оце так ніч!

Другий

О, ночі кращої я не згадаю,
Як народився! Поглянь сюди,
Що я вяовив!

(Показує йому кошіль золота.)

Перший

Ну-ну, то з тебе вправний майстер, та
І я поміж останніми не хочу бути!

(Виходять.)

Югурта, Рамнон, Юбастал, нумідійці.

Югурта

Старійшини! Войовники і друзі
Мої, спасибі вам за вашу вірність,
І за послушність вашу!
Я вже біля мети, хоч Адгербал ще
Живий, але держава вся моя,
Ми Адгербала будем облягати
У Цирті й голодом примусим здатись!
О, будьте певні всі тепер моєї
Прихильності, і ласки, й нагороди!
Нумідіє, вітчизно, нині дістаєш ти
В Югурті батька, короля чи, може,
Ще щось значніше, але про це згодом!

Нумідійці

Нехай живе король наш!

Югурта

Спасибі, дорогі, вам
А зараз на облогу Цирти
Рушаймо швидше!

(Виходять.)

Завіса падає.

Кінець

СЛАВОЙ І ХРУДОШ

ДРАМА В П'ЯТИ ДІЯХ

ОСОБИ ДРАМИ

Славой
Хрудош, Яромир, Людиша — його прибрані діти.
Владибор, Цидибор — браття, князі наїзників
Люмир, пустельник, співак.
Бовт
Ништа, Берма, Беркут, Інний — воїни наїзників.
Рад, Ціпко, Гривко, Ходак, Бодак, Інніі — воїни Славоя.
Балагур, Рудий, Галай, Саламійло, Галатійло, Інний — селяни.

ДІЯ ПЕРВА

ЯВА ПЕРВА

Місце збору серед села, с е л я н и купами сходяться.

Б а л а г у р. А, ба-ба-ба! Ти мені тото, серденько, говори! Хо-хо, я старий воробець, на полову зловитися не дам!

Р у д и й. Але ж бо, але ж бо, що ту за полова! Таже-сьте чули самі на свої здорові уха, чи, чи, може бути, ви глухі?

Б а л а г у р. Що-що? Я глухий? Хо-хо, хоч я старий, та ще, як то кажуть, ярий!

Р у д и й. Но-но-но, то коли-сьте такий ярий, то-сьте мусили чути, добре чути, о що річ іде! Преціньвидите самі, що ту не жадна полова, але таки, так кажучи, велика річ! Вільність, як говорить той рицар, що ту прийшов до нас!

Б а л а г у р. Ба-ба-ба!.. А що ж то вільність за така велика річ? Га? Прецінь, як прийде інний пан на наш лан, нам не велика біда! Та що, нам робити треба, як вперед, а хто знає, може давніші пани і гірші були?

Р у д и й. Га, але ж зважте і тоє, що то значить чужому улягати, чужого своїм потом годувати!

Б а л а г у р. Е, та що то значить, чужий чи чорт який! Прецінь же чужий не має двох гортаней і двох животів! Не бійся, свого дірявого міха не напхаєш так скоро, як чужий добрий!

Г а л а т і й л о (*киває головою*). Чув і я тото, що той молодий шибайголова говорив,— та най му бог того не пам'ятає! Що нам, бідним хліборобам, мішатися до воєнних речей? Чи недосить наших дітей забрано та погнано на очевидну загладу, мов худобу на заріз? І що з того за добро вийшло? Край збіднів, робити нема кому, а тим налибоватим ще ся хоче поривати до війни!

Б а л а г у р. Ой, таке-то й я говорю і клеплю всегда! Що молоде...

Р у д и й (*перебиває*). То золоте, говорить приповідка.

Б а л а г у р. Ага-ага, золоте, як кіл у плоті! Видко, і твоя приповідка така ж без третьої дошки в голові, як ти сам!

Р у д и й. Але ж дайте ви мені спокій! Що ж? Чи ви гадаєте, що я вас намовляю іти до війни? Ідіть, діду, на піч у просо лежати, я і сам, хоч ще молодий, не дуже потягаю до того хліба! Лишень мені ся здавало, що той рицар дещо правду говорить.

Б а л а г у р. Ага, правду, правду! Ой, ви молоді, ви, де то вам о чім судити? Вам хто-небудь баки заб'є золотими словами, а потому хоч плач!

Г а л а т і й л о. Але ж бо, видите, я не знаю, пощо їм ще пориватися до борби з так сильним неприятелем? Наші давніші князі — що то були сильнії і мали війська повинаймувані аж десь із-за моря,— то чорні хлопи, як сажа в комині, то якісь червоні і каштануваті, то сорокаті, то бог знає, яку там голоту держали,— і вони, кажу, не потрафили звоювати того неприятеля! А тепер що? Ледве настала хвиля спокою, а ту знов якийсь співак, якийсь жебрак, чи яка там мара — гей же! — бігає по краю, кричить: до оружжя, до бунту, за вільність!

Б а л а г у р. А-а, боже мій! Я не знаю, що то тота вільність значить! От уже то розумію — вола зв'язати, щоби ся не рушив,— но то не вільний; або собаку прип'яти — також не вільна; але ми? Таже нас ніхто не в'яже, ані припинає!

С а л а м і й л о *(надходить)*. Пане милий! Що то ся ще на тім світі не діє! Десь якесь щеня вирвалося відкілясь, прибралося в бляху, прибігає, гавкає: «До оружжя, люди, беріть ціпи, сокири, вили — що кому під руками, бігайте!» Пане небесний, воля твоя! Бігай десь, щось, кудись, як шалений,— а пощо? Чи нам не добре і так? Ворог, каже, ворог, нам зовсім чужий, загніздився у нас! Ой, господи милосердний, йому, певне, самому заздрість — рад би ворога струтити, а сам на його місце сісти!

Б а л а г у р. А-а, та ссати нашу кров! О-хо-хо! Я їх знаю, тих пташків, криводзюбиків та костогризиків, добре знаю!

С а л а м і й л о. Або от що! Бігає по хатах, дре очі кождому,— пане милий! Спасителю мій! Чи хто таке видав? Будьте ласкаві, сходіться на раду, я вам маю сказати великі речі!

Г а л а т і й л о. Ой, таке-то, великі речі! Говорив він такі великі речі вже не в однім селі, але, видко, не багато там чого зискав, бо сам ходить і ще щастя має, що

го не зв'язано та не видано власті,— давно би ся уже був заколисав межи небом а землев, бо го, певно, мати не виколисала!

Балагур. О-о-о! А тепер глядіть! Скликав нас сюда, а сам і носа не показує!

Рудий. Но-но-но-но! Прошу ж я кого! І мені того вже забагато, хоч, правду сказавши, я спочатку зачав був вірити його брехням! Но-но, прошу ж я вас! Він ту хоче грати панську ролю, скликує громаду — і жди ту на нього, як на якого князя цілий день!

Галатійло. Ех, та я то говорю: нема що й заходу робити! Що нам з того, що він ту буде говорити? Вільність, свобода, та й годі! Ми собі жиймо в спокої, як бог приказав, робім, що нам треба...

Балагур. А тоті молокососи най си й по голові познімають!

Саламійло. Пане милий! Де бо то куди! Я все своєї! Дурному вічна пам'ять!

Галай *(надходить)*. Панове газди, ходіть-но — онде іде уже той рицар!

Рудий. А, дай нам спокій з тим рицарем! Іди і скажи му, най си замість того рожна при боці припне мітлу, то буде, як приліпив до нього!

Галай. Але ні, ходіть послухати, що він буде говорити!

Балагур. Що-що? Я, старий, мав би йти до нього! Най він сюда прийде та най гавкає, що там має,— ми вже зрештов і послухаєм!

Галатійло. Та що ту слухати? Я би ся заложив не знати о що, що він сейчас зачне о своїй свободі, о війні і о ворогах!

Хрудош *(входить, селяни збираються круг нього.)* Граждани краю сього.

Балагур. Що-що? Як він нас назвав? Якось «галгани» чи як? Гей, пане рицарю, що ти за один, що ти сміеш нас в живі очі називати галганами?

Хрудош. Дідусю, я гражданами вас зву, се есть синами рідними краю отсього!

Балагур. А не мож би то, прошу, без всякої церемонії назвати нас одразу і попросту: «Панове газди»? Та й на тім би ся все закінчило!

Хрудош *(до себе)*. Боже, дай моїй душі витривалості кріпкого духу і терпливістю мій ум ти настали! *(До селян.)*

Панове газди, гідні і поважні,
Послухайте отсе моїх речей,--
А речі се великі, речі важні,
Від них залежить добро землі всей.
Ви тямите, як давніми літами
Владіли рідні князі в нашім краї,
Як боронили перед ворогами
Численними сей край, мов стальним муром,
Грудей запорів власних!

Галатійло.

О, так-так.
І кістьми наших синів, наче валом,
Свої престоли укріпляли, щоб
Могли безпечно за тим валом білим
Кров нашу ссати,— знаєм тое, знаєм!

Хрудош

Га, браття, де о цілість ходить краю,
Там годі на одного уважать!
Но чи з вас тое хто дума, хто знає,
Як у князів боліла там душа,
Що тілько страти край поносить через
Війни кроваві!

Саламійло. Пане милий, господи ласкавий! Як же той чоловік говорить, сам не знає що! О, знаю, що тих давніх, захвалених князів боліло серце за тим, що тратили, бо з того не могли вже тягнути ніякої користі! А чи ж мене не болить серце, як мені здохне конина? Але чи то, може, за кониною самою? Ні, тілько за тим, що не маю чим в полі робити! Таке-то і з тими князями!

Хрудош

Не гадайте, браття,
Щоб так владіли рідні князі
Над вами! Ох, де ж ділися тоті
Часи недавні, ті часи щасливі?
Тогда було поглянуть на сей край
Багатий, мирний,— ох, тогда, о браття,

Було поглянуть на пишнії мури
Твердинь...

Г а л а й

Що своїм потом ми ставляли!

Х р у д о ш

На ті лани багаті...

Р у д и й

Которі
Ми своїм трудом для панів справляли!

Х р у д о ш

Було поглянуть на спокій благий,
Котрий, мов ангел, світлими крилами,
Весь край сей обгортав!

Г а л а т і й л о

Не знаю сього,
Чи був би хто увидів го,— у нас,
Принаймні, ані про спокій, ні про
Щасливу жизнь нич не було чувати!

Г а л а й

Га, може, се було так в тій палаті,
В тім пишнім золотім гнізді, де той
Цвірінькаючий пташок виколовсь!

Х р у д о ш

Під оком наших родинних князів,
Під оком наших родинних боярів
Цвіла торгівля, процвітав промисл,
Наук пресвітле древо, защеплене
Рукою божов у серця народу,
Що раз, то кращу парість розвивало,
Що раз пишнішим листом світ скрашало!
Но враг спокою, щастя, ворог волі
Позаздростив нам сей судьби славної,
Наслав на нас наїзників чужих;
Наслав на нас їх, наче хиже птаство!
Вони підтяли й знищили старий
І славов вкритий пень княжого роду,

Вони побили військ наших відряди,
Що сталевими раменами гори
Граничні підпирали,— о, вони
І нас ярмом неволі придавили!

Р у д и й. Ха-ха-ха-ха! Як він то хорошо говорить, наче з книжки читає! Але дурень би був більший від нього, хто би тому вірив! То вітер і полова все, аж тепер добре то пізнаю! Но-но, рицарю, говори дальше, не задивлюйся так на мене, ми раді послухати, що там тобі ся снить!

Х р у д о ш

(перемагаючись)

Га, чи ж вовік нам позостати в тім
Гидкім ярмі, чи ж нам до смерті тягать
Неволі пута?

Б а л а г у р. Га? Га? Що ти за ярмо якесь говориш? О яких ту путах мова? Іди, іди виспися, хлопче, та на другий раз не їж дуриці, аби-сь розумніше говорив!

Г а л а т і й л о. О-о-о! Де то хто видів: хрещених людей путати і ярма їм накладати? Панове газди, я не знаю, пощо ви ще того півголовка слухаєте. Хіба ви не знаєте, о що йому ходить?

Д е я к і з с е л я н. Ану, о що ж йому ходить, бо ми, правду сказавши, з його мови небагато можемо розібрати?

Х р у д о ш. Послухайте ж, о що мені ходить! Час би вже увільнитись від постидної зависимості, од вражої неволі!

Г а л а т і й л о. А що ж нам за неволя? Робити, правда, мусимо, як давніше,— але ж бо й печені потята нам з неба певно не злетять! А тії твої враги,— знай, же вони ще далеко менше нас здирають, як твої давні захвалювані князі і бояри!

Х р у д о ш

Но чи ж не ганьба так постидно гнутись,
Сли може стояти просто о власних силах?

С а л а м і й л о

О, пане милий, що ж то, як ми гнемся?
Чи ж нам не все одно, чи сей, чи той пан
Розказує,— коб нам лиш було добре!

Х р у д о ш

Так все одно вам годувать чужого?
Чи все одно вам мати в домі своїм
Отця або опікуна чужого?
О люди, гляньте, над якую пропасть
Ви ся дали так сліпо запровадить!

Б а л а г у р

Як-як? Що? Ми сліпі? Дурний ти шпаку!
Тобі ще молоко не обісхло,
А хочеш нам показувать дорогу!
Небоже, нас літа вже довгії
Навчили добре пізнавать дорогу!
І щоб ти доказать, що видим добре,—
Панове газди, рушмо всі домів,
Не варто слухать того дурня слів!

(Відходить.)

Р у д и й

Бо й таки що за розум, прошу, ту,
Десь поривати, мов з мотикою
На сонце! Браття, дайте спокій му,
Ходіть, нехай собі рушає звідси
І най іде язиком своїм справним
Боротись з ворогом! Ходіть, ходіть!

С е л я н и

Ходім, нема що й слухать!

І н н и ї

Так, ходім!

(Розходяться.)

Х р у д о ш

О боже мій, що ж мні тепер ділать?
Ось гине вже послідняя надія!
Послідняя котвиця вже пропала,
На которій будучність ся держала!
О боже мій, ох, за якую кару
Ти засліпив і затвердив сей люд,
Чи, може, жде він більшого пожару
І грози й громів? Коли ж вни прийдуть?

О, бідний-бідний отче мій Славою,
Бач — бог ми свідок,— щиро я трудивсь,
Мов тур, ражений стрілов непокою,
По цілім краї я літав, блудив,
Звучи народ весь до святого бою,
Щоб ся з постидного сну обудив,—
І бач, дармії мої сльози й труди,
Дармії всі слова мої — він спить,
І бог один лиш зна, коли ся збудить!
І що ж тепер, і що ж тепер робить?
У нас малеє військо, а і теє,
Коли за моїм поворотом вздрить,
Що помочі му жадної не буде,
Хто зна, чи піде еще раз до бою!
Славою, отче, отче мій Славою,
Якая ж доля наша сумна буде?
Но ні, наперед, хоч лишень з малою
Поверну горстков — я го не покину,
Я і свої, хоч невеликі, труди
На вівтар блага народного кину!
Ходім, а може, бог за сльози тії,
Що, мов розтоплене ся срібло, ллють
З очей моїх,— за сльози ті гіркії,
За жар молитв і за страданій труд
Дасть нам побіду і вінець надії!

(Відходить.)

ЯВА ВТОРА

Ліс, взаді сцени грота, мешкання Люмира; напереді два високі дуби. Славой оружний і Люмир.

Славой

Мій брате по пісні, орле сього краю,
Яка ж недоля, що за страшне горе
Так відібрало тобі всю відвагу
І всяку силу, которов давніш
Ти всяке серце розогняв? Чому
Тепер послідній раз ти не взнесеш
Своєго голосу аж над верхи
Тих каменних границь нашої землі?
Чому, о соколе старий, сидиш

Ту, мов пустельник, у відлюдній пущі,
Коли наш край тоне в нещастя бездні,
Коли народ наш вже забув, хто він,
А хто пани його, коли минувшість
Святую зневажає і клене,
Коли земля всі свої діти зве,
Котрі про ню ще не забули, щоб
Кріпили духа мужеством, а тіло
Зброїли в сталь і йшли до славних діл?
Скажи, Люмире, віщий орле, чом
Ти усуваєшся в тій тяжкій хвилі
Від нас, коли найбільш нам тра тебе?

Л ю м и р

Славою, брате, знаєш мя і знаєш,
Що ніколи не перестану вірить
В будучність ліпшу своєго народу.
Ти знаєш, чим тхнув спів мій повсякчас,
Ти знаєш, чим було моє життя,—
Но ти не знаєш, кілько я страдав
І кілько я боровсь, ніж-єм тобі
Убив хоч троха гладшую дорогу!
Блажен господь, що в тобі я найшов
Преємника до пісні й діл моїх!
Но днесь вже тіло моє слабне, око
Вкриваєсь тьмою,— дай мні ту спочити,
Дай мні на самоті скінчити спів
Великий, которий зачав я своєв
Молодістю! Ох, дай мні, най скінчу
Його небеснов, тихов, світлою
Гармоніев, в которій жизнь моя
Най розпливесь, як ехо на воді!
Іди, мій брате,— віщим духом я
Говорю ти: що зачне сильна віра,
Що зачне серце, в которім кипить
Чувство свяге, любов отечества,
Що зачне чисте пожертвування
Себе за обще благо, теє мусить
Господь благословити, те удасться!

С л а в о й

Ой, сивий орле, коб ти знав, як много
Тернів лишив ти мні на тій дорозі,

По которій ногами ти ступав,
А по которій тепер мні серцем йти!
Ох, коб ти знав, як ті терни глибоко
В моє гаряче серце грязнуть, коб ти знав,
Як тяжке діло я ту предприняв,
Ти б не сидів ту і не віддававсь
Спокійності, коли би-сь там між нами
Міг здатись дуже! Хто зна, може би
Твій спів, знаний всім, загрів
Народу серце, може би збудив
Із сну твердого сплячих і побіду
На нашу сторону перехилив!
Люмире, батьку, о, рішайсь, соколе,
Ходи зі мнов, де кличуть тя сини!

Л ю м и р

Своє зділав я — най ділають вни!
О, сли би кождий так, як я, трудився,
Врагам би, певно, край сей не клонився!

С л а в о й

Га, доверши ж ще нині труду свого!

Л ю м и р

Но ніт у мене сил уже до того!

С л а в о й

Де сильна воля, там найдесь і сила!
Надія й хорим припинає крила.

Л ю м и р

Покинь мене, не вам мені співать —
Хоч в пущі, я не перестав ділать.

С л а в о й

О, старче-старче, я молодший, я
Твою ділаю волю. Я спішу
Там, де повинність зве мене моя,—
Ти знаєш, як я повинність тяжку
Прийняв на себе! Будь здоров, Люмире!

Л ю м и р

Бувай здоров, і най ніколи віра
В будучність краю і любов свята

Не опущає серця твого! Я
Стрінусь еще з тобов, заким загину!

Славой

Бувай здоров!

(Відходить.)

Люмир

(за відходячим)

Прощай, прощай мні, сину!
Так, він скінчить велике діло те,
На которе ціле своє життя
Я посвятив,— він закінчить його,
Він увільнить народ сей від врагів —
Так мні говорить мій натхненний дух!
Но кілько горя, кілько сліз еще
І кілько крові та земля зіп'є,
Заким блаженне сонце те взійде!
О боже, чи ж я не згрішив, що-м ту
Остався і за ним не йшов? Чому
О отче, ти позбавив сил мене?
Чом дух мій вже високо не взлине
І не розломить піснев тьми воріт?
Хоч серце тепле ще, но пукли струни!..
Но він скінчить те, що я розпочав!
Но чи ж мені в сей час грізний сидіть
Ту тихо й слухать кругом пісні бою?
Чи ж я тобі не обіцяв, Славою,
Вступить ще раз на поле діл?.. Но ніт,
Єще не час показуватись мні!..
Но хто отсе зближається сюда?
Що се за рицарі оружні два,
Мов два в дуброві олені пишні?

Владибор і Цидибор з невеликов дружинов входять.

Владибор

Ту десь, в онтій, здається, гроті, має
Він пробувать.

Люмир

Кого ж шукаєте?

Цидибор

Га, ось, здається, він!

Люмир

Хто іменно?

Владибор

Нам казано, що ту, в тім лісі десь
Живе віддавна славний ворожбит,
Люмиром звесь; чи, може, ти ним єсь?

Люмир

Я вам Люмир, но щодо ворожби,
То ліпше би-єсьте були зділали
Шукать славніших.

Цидибор

Нам досить тебе.

Люмир

Но як не будь там, ви вітайте мні!
Але скажіть, сли ласка, хто ви, що
Мою самотню лісную оселю
Ту посітили?

Цидибор

Не пізнаєш нас?

Владибор

Глянь на тих, що прийшли ту з нами, а
Пізнаєш, що ми свого краю праві
Владітелі!

Люмир

По дружині вас годі
Пізнать, но сли так єсть, даруйте, що
Убогий старець лісовий не має
Чим угостити так високих гостей!

Цидибор

Не о гостину нам іде, прийшли
Ми ту з зовсім інакшої причини.

В л а д и б о р

Дай спокій, брате,— насамперед я
З старцем розмовлюсь, а потім, як слід
І ти розпочнеш з ним, о що ти треба.
Послухай же, Люмире, сказано
Нам, що будучність ти проповідаєш,—
То ж проповідж нам нашую судьбу.

Л ю м и р

Мала в тім взгляді відомість моя,
Но що лиш знаю — всім услужу вам!
(Оглядає їх обох.)

О, дивна, дивна вашая судьба,
Щаслива, но заразом і сумна,
Велична, но заразом і мала!

Ц и д и б о р

Що ти говориш, старий круку? Чом
Так своє око сиве в моє око
Ти впив, мовби-сь ми виссати хотів
Душу й життя чрез очі?

В л а д и б о р

Говори
Ясніше, старче! Я не понимаю,
Що мають ті твої слова значить?

Л ю м и р

Ідіть, господь нехай вас хоронить!

Ц и д и б о р

Що, а де ж ворожба будучності?

Л ю м и р

Покиньте ю, вона не буде вам
Приємна!

Ц и д и б о р

Що, ти своїм ся панам
Посміеш опирати? Сей час нам
Скажи, що знаеш,— а сли ні, то ту...

Владибор

Дай спокій, брате, я ще говорить
Тепера хочу! Старче, не питай,
Чи сумна наша, чи весела доля,
Скажи, що жде нас!

Люмир

Га, сли так, то знай,
Що згинете оба одного дня.

Цидибор

Но ти пред днем тим, як здає ми ся!

Владибор

Але якая буде наша смерть?

Люмир

Не од меча, ані в борбі ся жадній
Желізо вас не ткне, ані ніхто
Ніколи вас не побідить!

Цидибор

Що-що?
Ти, бачу, зовсім ся сказив і стратив
І тую крихту розуму, котру
Дала ти мати в торбу, шлючи тя
На світ по жебрах!

Владибор

Як же те, о старче,
Погодить? Перш-єсь мовив, що загибнем,
Тепера кажеш, що ніхто ніколи
Не побідить нас. То хіба помрем
Спокійнов смертю?

Люмир

Ні, у молодім
Віку погибнете, казав-єм вам,
Але ніт того, хто б вас побідив.

Владибор

А з чиєй же погибнемо руки?

Л ю м и р

О тім не пише нич книга судьби!

Ц и д и б о р

Погди, віщуне мудрий! А чи ти,
Коли так мудро в тій книзі судьби
Читать умієш, прочитав коли,
Яка буде судьба твоя?

Л ю м и р

Судьба
Моя, я знаю се, в ваших руках.

Ц и д и б о р

Га, признаєш те, а знаєш, яка
Мене ту справа привела?

Л ю м и р

Не знаю.

Ц и д и б о р

Га-га, віщуне, підлий зраднику,
Га-га, а видиш, як ти помилився?
Чому, дурний ти старче, в книзі сій
Судьби не вичитав ти, що ще днесь
Небавом ту повиснеш на гіллі?

Л ю м и р

Владітелю, я стар, життя моє
Малої вже для мене єсть ціни!
Єсли буде го треба положить,
Я ось готов, я мав ся час нажить!

Ц и д и б о р

Га-га, звірюко ти лісна, зрадлива,
Гадаєш, що покорою таков
Ти мя порушиш? Почекай! Го-го,
Давно ми знаєм, як ти против нас
Народ підбурював по всякий час,
Як ти по краю всім всегда ходив,
Як ти і сей новий бунт побудив!
Як ти ся сходиш з другом тим скаженим,

Що там напротив нас безумний жене
З відділом своїм, наче пес на льва,—
Лев хвостом махне, а вже пса нема!
О, вскорі клята його голова
Упаде, а днесь дякуємо богу,
Що нам дозволив тебе в руки взяти!

Владибор

Що ж против того зможеш ти сказати?

Люмир

Усе те правда, нич я тим не можу
Словам закинуть.

Цидибор

Прецінь, га-га-га,
Спустив собака хвіст — знак, що скажений!
Гей, воїни, беріть його, щоб часом
Не кинувся на нас! Беріть-беріть,
Ту на гіллі го ввік успокоїть!
Нехай провітриться, сарака, може,
Му вишумить пісньбунту з голови,
А ми, о брате, устеливши ложе
Бунтівникові сьому — не з трави,
Ні з пір'я,— кроком скорим поспішаймо
І з другим псом річ скоро закінчаймо!

Відходять.
Дружина князів відходить теж, кромі трьох воїнів: Ништи, Берми і Беркута,— тії зближаються до Люмира.

Беркут. Ха-ха-ха! А дивіться, як ся старий віщунисько зляк, як му смерть захотіла пштрикнути щутка в ніс!

Ништа. Не бійся, старий балимку,— ми добрі люди, панів своїх слухаєм, зараз тя красно заколишем — так ся будеш гойдати, як то у пісні співають:

Буде вітрець повівати,
Дитиноньку колисати,—
Будуть пташки прилітати,
Дитинков ся годувати.

Видиш, я чув, що ти співак, то ти мусиш тоту співанку добре знати, лиш мусиш ту замість дитиноньки

дати повісити себе, а в співанку всадити старого дідугана!

Берку т. Ану, хлопці, до роботи! Дивіться, старий стоїть, як би нас визивав: «Ану, спробуйте, чи мя котрий рушите з місця!» *(Шарпає го за груди.)* Гей, старий калапішнику, бовтни яке слово до нас!

Берма. Ні, погдіть, товариші,— даймо му на хвилю спокій і просім го, щоби і нам дещо поворожив!

Ништа. Ага-ага, добре-сь сказав! Видиш, і я си то ще перше гадав, але от був би-м на смерть забув! Ануно, ти, клеопо, прокажи-но нам дещо із своєй книги судьби, з котрої-сь так чисто нашим панам читав!

Люмир. Браття, кінчіть своє діло, котре вам наказано!

Ништа. Ба-ба-ба, ти видиш прецінь, що ти тепер безпечний в наших руках!

Берку т. Так-так, співай же тепер нашу пісню, висіти ще будеш мати досить часу!

Берма. Скажи мні, старче, будь ласкав, яка моя судьба! Не закривай ми правди, я її не злякаюся, хочби-м мав і в завтрашній борбі загинути!

Люмир

Не згинеш завтра і не згинеш
Від булави, ні від меча, но перед
Своєю смертю на становищі
Найвищім станеш у тім краї!

Берма

Хоч тя й не зовсім понимаю,
То те принаймні-єм поняв,
Що перед смертю стати маю
На найвищім становищі в тім краю,
Яке ж становище те бути ма?

Люмир

О тім не говорить судьба!

Берма. Га, най буде й так, я й так од дитинства якнайусердніше дряпаюся на всяку висоту. Яко хлопець ще я любив вдиратися на високі дуби, на скали і на шпилі гір, а тепер в війську на щораз вищії становища.

Ніщта. Но, але дуже-сь ся високо до сього часу видряпав!

Берма. Але маю час! А сли сей старий правду каже, то таки ся до чогось додряпаю!

Ніщта. Ну, ти, старий бурмило, скажи ж і мені, яка мене судьба жде?

Люмир

Ти в висоті ся не кохаєш,
Але блиск золота волиш,
Тож жизнь між скарбами скончаєш,
О яких, певно, і не сниш!

Ніщта. А дивіть-дивіть, як старий медвідь, мов би з книжки читав, мою натуру згадав!

Беркут. А що ж ти мені, марахобею, за будучність випророкуєш? Рад би-м знати, чи вигадаєш ще яку нову витребеньку! Напримір, чи хоч вгадаєш, що я люблю?

Люмир

Що любиш, того я не знаю,
Но понад теперішним станом
Ти взнесешся й тебе зділають
По твоїй смерті можним паном.

Беркут. Тьфу-тьфу! Ото ми випророчив! Най тя качка копне, стара торбо! Браття, берімося до роботи! Де ужівка?..

Берма. Ей, знаєте ви що, пустім ми його — нехай си іде з паном богом!

Беркут. Ага, ба, бо тобі таке красне становище випророкував!

Ніщта. Ба-ба-ба-ба! А сли о том князі дізнаються, то наші голови не наші!

Люмир

Не бійтесь, люди,— сли тепер
Мя пустите, я певно вам
Ніколи не зайду в дорогу!

Берма. Пустім го, товариші,— бачите, як він нам з готовністю проповів нашу судьбу, а зрештов, видите, він уже старий, над гробом трясеться, зашкодити нам не зможе багато!

Н и ш т а. Га, та хіба го пустім! Але пам'ятай, старий отруб'яний мішку,— як ся ще де нам на очі покажеш, то певно, без пардону, витрясу з тебе тоті отруби, що дурні люди називають парою або душею!

Б е р к у т. Ей-ей, дурні галаї! Чи ви замотиличились, чи що, що-сьте увірили в його дурну ворожбу? Верніться, налибоваті,— на осику з тим старим рідкоплюєм!

Н и ш т а. Дай му спокій, Беркуте,— шкода паскудитись ним, ходи з нами, в таборі ждуть на нас, а завтра роботи теж немало!

Всі відходять.

Л ю м и р

О боже мій, отсе моя судьба
Рішила те, що воля отягалась
Рішить,— вона жене мя з сеї хати,
Жене мя в край до ділання ще раз!
Прощай же ми, скальний мій доме, де
Спокійно й тихо дні мої плили!
Мене жде давній мій трудний завод,
Нова борба за бідний мій народ!

(Відходить.)

ЯВА ТРЕТЯ

Ніч, вільне місце серед табору Славоя, кругом бовваніють шатри, чутно за сценою поодинокі оклики вартових.

Х р у д о ш

(входить завинений в плащ)

Вже глухо, тихо, мертво у таборі,
Вже північ! Боже, весь табір по днешній
Борбі заснув, щоб набрати сил
До завтрішньой, властиво, до побігу!
Ох, нещасливий отче мій Славою,
Ти спиш спокійно, ти надію в бозі,
Оружжю й пісні положив, но ох,
Моя душа страшними тороплена
Думками, тілу не дає спочинку!
Я зрю, що пісня, зрю, що меч, борба
Не доведе нас ще тепер до цілі!

Народ холодним, майже вражим оком
Глядить на нас, а не один клене
Наш подвиг, що ми мутимо його
Спокій і лиш роз'ярюєм врага!
А враг той сильний, не нам сподіватись,
Що побідим його! Ще днесь один
Лишень відділ він, мов на сміх над нами,
Послав в борбу, а хоч та не рішена,
Бо ніч ю перервала, мати сну,
То таки, сли би довше потривала
Була борба, не встояв би ся був
Наш відділець слабий насупротив
Одного вражого відділу! Ох,
А що ж ся стане завтра, сли ціла
Ворожа сила рушить против нас?

Славою, отче мій, що станеться
З тобов?.. О себе я не дбаю! Ох!..

Ох, страшні-страшні ті думки мої,
Котрі, немов пекельні мари, мя
Цілую ніч непокоять, гризуть!

Народе мій, чи ж вік згибать тобі
Без свідомості власной, самохіть
Під ігом ворога, що ласкою
Із початку позискать хоче тя,
Позбавити почуття власной волі,
А потім кров твою безкарно ссать
І, мов забавку, в куски поламать,
Розбить, мов скриню злодій, щоб із неї
Ізрабувати золотий достаток?
Народе мій, який же тьми демон
Закрив ти очі, що ти сей страшной
Загуби бездни не зриш пред собов?..

О боже, дай мні силу, дай мні волю
Тверду, пекельну, яку мав цар тьми,
Коли напротив тебе в бій вступав,
Таку дай волю мні й душу тверду,
А я... я знаю, що зділаю!.. Ох!..

Народе мій, чи збавлю я тебе
Таким способом?.. О, а сли дармий
Буде мій труд пекельний, сли надармо
Поллється кров і попливуть сльози,
Єсли надармо я прокляття громи
І нечесті тягар і пекло зради?..

Ні-ні, дух чоловіка еластичний,
Повільність і лагідність ослабля
У нім спружистість, но чим ся сильніш
Го напружає, тисне і давить,
Тим більш життя він в собі сам чувствує,
Тим більше сили в тім його житті,
Тим витривалості більш в його силі,
Тим більш огню й тепла в його душі!..
Га, тож і я спробую!
Боже, боже!..
Пощо ти дав мні ту душу гарячу,
Пощо ти з моєв нескінченою
Любвою хочеш призначити мя
На колесо тортури, на огень,
Котрий очистить має золото,
Народ сей і його блиск оживить?

Га, голос серця то в нас божий голос,
Наперед же, за голосом тим, тіло!
Наперед, де тя жде погорда, нечесть,
Де підлість буде ти щоденним хлібом,
А черв страшний на кождім твоїм кроці
Співатиме тобі прокляття пісньі
Наперед, Хрудош, ти тепер борбу
Зачни, страшную, лютую борбу
Із власним серцем, з власною любвою!
Здави, столоч те серце, кров'ю братньов
Залий пожар любві, що бухає
У твоїй груді!

Га, рішена вже
Моя судьба! Прощай ми, світе мій,—
Бо обтяжений клятвов тисячів,
А може й клятвов самого Славоя,—
Бо обтяжений кров'ю, ганьбов, зрадов,
Чи ж зможу глянуть весело на тебе?

Ти, ноче чорна, смоляная тьмо,
Хоч тя прожене з світа сонця луч,
Не уступай із серця мого! Ні,
Ти в нім собі замешкай і спровадь
З собою мари страшнії, кроваві,
Спровадь з собою холод і погорду,
Спровадь наруги стилет обосічний,
Най коле, рве, гризе м'яке те серце!

Прощай же ми, насамперед, ти мій
Великий отче, народу герою,
Свята душе, прощай же ми, Славою!
Хто зна, хто зна, чи ми і як еще
Стрінемось!.. Ох, дрожить серце моє!..
Га, тихо серце, скаменій, замри!..
Прощай ми, брате Яромире, й ти,
Сестрице-зоре!.. Ох, чи ви коли
Проллєте хоч одну сльозу жалю
За зрадником, чи проклянете го?..
Ні-ні, не плачте ви за мнов, сльози
Упали б, може, мні на серце, мов
Гаряче золото, і розтопили
Той холод, который потребний мні!
Кляніть мені, так-так, ви кляніть —
А тим певніше, наче грізна хмара,
Ступати буду своєю дорогов!

І ви прощайте мні, товариші!
Нехай господь не пам'ятає вам
Тих холодних слів, тих глибоких ран,
Котрі ви задавали серцю мому,
Най вам не почислить їх в суду день!
Прощайте мні, най бог хоронить вас!

О боже мій, ох, серце ти моє,
Чому такий страшний вулкан в тобі вре,
Чому такая чувств тя буря рве?..

(*Паде лицем на землю і довго лежить
без пам'яті, вкінці прокидається
і підноситься поволі.*)

Га, я готов, я сильний, наче сталь,
Я зимний, усміхнений, мов кришталь

Льодовий в сонця лучах!.. Вже пора
В дорогу! Тихо серце, тихо, ша!

(*Відходить.*)

Окрик вартових

Бачність!
Бачність!
Бачність!
Бачність!
Бачність!

Зачинає ся розвиднювати, в таборі воїни будяться, встають, зброяться, поволі взмагається гомін, кілька воїнів оружних входить на сцену.

Ціпко. Ех, чорт бери всіх, що видумали війну!

Гривко. А сли би мене чорт закликав до ради, то я би му радив, аби насамперед порвав того, що отую власне війну видумав, в котрій і на наші потилиці вороги шаблі повигострювали, себто вже не кого, а нашого велеславного Славоя з цілим його родом і його всіми красними словами, а подертими кишенями!

Ходак. Але ж бо то й ба! Десь, я не знаю, біда видить, що до військової справи, як віл до карити,— ні, оно ся бере не знати до чого, та ще й нас марно пхає у певну погибель!

Ціпко. Де йому до шаблі — йому до ліври та під пліт! Ще якби не його сини, то би-сьмо були вчора посічені на квасну капусту!

Бодак. А то які, гадаєш, його сини?

Ціпко. А Яромир і Хрудош.

Бодак. А де ж то його сини, налибоватий Ціпку?

Ціпко. А хто ж вони такі? Адже ж вони його кличуть всегда отцем!

Бодак. Кличуть го отцем, бо то, видко, така у них мода,— а може, хто знає,— може, і самі не знають, хто вони. Але вони не суть його діти. То якісь знайденята, вони оба і тая панна, що у Славоя! Вона — то вже, здається, правда, що сестра Хрудоша, але Яромир то зовсім і Хрудошу, і Славою чужий.

Ціпко. А не знати що він за один, той Яромир?

Бодак. Здає ми ся, що Яромир якогось боярина син. Отець погиб в війні, решта родини також загибла, а Сла-

вой хлоп'я вирятував, як говорять, із замку, котрий уже неприятелі були підпалили.

Гривко. От бачите, товариші,— сли би не дурень той Славой і не півголовок, то би міг бути добрим чоловіком!

Ходак. І мене що то одно при нім держить — його добре серце! Бо на нинішню побіду нема що рахувати.

Ціпко. Але погдіть-но, рад би я дізнатися, що то за один пташок, той Хрудош, і його сестра, тая пишна краля, котру Славой, яко велику перлу, держить в своїм дворі?

Бодак. О, що до того, то най тобі хто інший скаже — я сього не знаю! Годі що довідатися в тім взгляді од Славоя, а більше, здається, ніхто сього не знає!

Ходак. Но, що ж, товариші, вже світає, треба би нам ладитися до борби.

Гривко. Ех, така-то буде і борба! От би-сь волів пакувати, що маєш, та наладувати, щоби було під руков, як будеш утікати!

Ціпко. Погдіть-но, я ще щось хотів сказати. Куди ж утікаєм?

Ходак. А, куди! Я би гадав, що декуди в ліси, гори, доки ся не успокоїть тая буря,— а потому потиху вертати домів.

Бодак. Або відразу продиратися за границю! Але як се там буде — то вже час покаже, я тепер предвсім би-м рад видіти того Славоя з його добрим серцем на шибениці за те, що нас в таку біду впровадив!

Ходак. Ей, дай му спокій — і він, бідак, немало має гризоти на голові!

Гривко. Ба, а хто ж му в том винен? Сам того хотів!

Ціпко. Дайте спокій, ось і сам Славой іде, бачте, який чогось зафрасований, а очима водить вкруги, мовби когось шукав!

Славой

(*оружний входить*)

О воїни, не зріли ви де Хрудоша?

Гривко

Я зрів го вчора — кріпко ся боров з врагом!

Славой

Мовчи ти з своїм дотепом, бо ти язик
Сей неспокійний шилом наколоть велю!

Гривко

(*до воїнів*)

Глядіть, начальник наш чогось сердитий днесь!

Ціпко

(*потиху до Гривка*)

Чи він не стратив решту того розуму,
Котрого й так не много мав,— що в таборі
Шука когось в день білий, мов у лісі,— ніби
Він ту заблудив де, або що?

Гривко

Ха-ха-ха!

Славой

Скажіть, чи-сьте не зріли го де ту ізрана?
Бо я ще дуже досвіта чув, як він встав,
Плащ надінув і вийшов, но чи ся вернув
У шатер ще потому — того я не чув.
Тепера, скоро світ, я непокоєний
В душі якимось дивним непокоєм, велю
Шукать го — але ніт го в таборі нігде.

Воїни

Га, що се?

Ходак

Що се, що се може ся значить?

Славой

Душа моя дрожить... Но ні, я знаю го!..
І сам ся б'ю з думками й що гадать, не знаю!

Входить вартовий.

Звідкіля, брате? Може, маєш, що сказать?

Вартовий

Я з валу, де-м на варті. Отож-то
Недовго десь по півночі я мужа зрів,
В плащ завиненого, що із табору йшов,
Я вздержав го, но він, не одкриваючи
Лиця, сказав ми, що йде звідати табір
Врагів і їх становище. Я го пустив,
Але-м потом не зрів го, щоб вертав назад,
Лиш в таборі врагів я вчув якийсь-то крик
Те все, що маю вам, начальнику, сказать!

(*Відходить.*)

Славой

(*стоїть хвилю, мов остовпілий*)

О боже мій, він, певно-певно, взятий в плін,
Мій Хрудош,— боже! На котрого я цілу
Надію покладав — він в путах, у темниці,
Він, може, жде на ката меч, на смерті стріл!
О боже предків моїх, боже ласкавий,
За що ж ти хочеш мя так страшно днесь
діткнуть?

Наперед, воїни, наперед до борби,
Давайте знак!.. Його, його лиш вирвіть з рук
Врагів, його,— побіда в господніх руках!

(*Відходить.*)

Ціпко

Ов, щось в тім мусить немалого бути, коли
Славой ся так за Хрудошем непокоїть.

Гривко

О, теж велика річ згадать! Ти знаєш, що
Славой, сарака, не до воїнственних діл,
Що, сли ніт Хрудоша,— він нас в борбу вести
Не втне,— тому ж то так тепер за ним ся в'є!

За сценою чути сигнали військові.

Ходак

Га, чуєте, дають до бою знак!

Б о д а к

Сказивсь
Славой — так напруго би рад усе зробить,
А бачить ми ся, що тим ще пошкодить більш!

Ц і п к о

Спішім і ми, послідній, може, нині раз
Зробім му ще прислугу ту! Но я би вам
Так щиро радив довго там не бавитись!

Г р и в к о

Такий на те ся не заносить! От підем
Покажемо врагам, що суть і в нас шаблі,—
Но чи там хто си схоче праці задавать
Шаблями тими, махати й рубать воздух,
Не знаю! Я, як скоро-м лиш своє зробив,
Врагові зад покажу, та й гайда!

В с і

Ходім!

(*Відходять.*)

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Отверте поле, рано.

Б о в т (*надходить, обвішаний торбами*). Що то-то моя небіжечка бабуня, дай їй там, боже, легко бути, говорила і торкотіла, як в млині. (Небіжечка, хоч і спала, то не мовчала!) А вона все мені каже та так лагідно мя за уха покрутить (*плáче*), господи, так лагідно, що ми аж дотепер сльози стають в очах, як о тім погадаю; а вона мені, небіжечка, бувало, каже: «Ей Бовте!» (Так-так, все мя так називала небіжечка з любові, нехай там над нею земля пером!) А вона говорить до мене: «Ей, Бовте, не буде з тебе нічого доброго, сли ти ся будеш межи великих панів мішати! Бігме ж то ну, що так — о! говорила! Ой, гой-гой, говорила небіжечка до самої смерті, запіяла — когут богу душу віддав, чи як то пак говорять,— ей, бодай же тя!.. Отож-то я, бувало, заплачу,— бігме, щиро заплачу,— як вона ми тоє говорить над ухом,

а за ухо держить, бач, щоби-м ліпше чув!.. І видко, що-м ліпше чув,— бо-єм, скари ж то мя, боже, що правда! Кождого разу щиро заплакав! Гай-гай!.. Таже пак, до капиночки так! Отож-то я тепер ажень пригадав собі її слова, ой, золоті слова, бо вона мене сама і виживила, і викормила на такого Бовта, як мя оту здорові видите! Отож-то я, грішний, аж тепер пригадав собі слова небіжечки та й повідаю, мовлю до себе: «Бовте! Не буде з тебе ні сак, ні бовт, сли ти будеш вдаватися з великими панами!» І, тее собі погадавши, гадаю собі далі так: «Ба, а як же ту йти тих панів, що так до мене з усіх боків тиснуться, як риби в матню?» Ба, але ж бо чи то нема й чого? Ге-ге-ге, хоч я собі, як бачите, бовт на півтора сажня, але в мене розуму неабияка міра! Ану, най хто хоче зі мнов зміряється — чи в нього не буде більше! А все тото я набрався од небіжечки бабуні, чи, як там кажуть: як корова реп'яхів на здорові плечі! Але ж бо і вона,— боже, ю там прийми до ясності і масності, чи як то там говорять,— вона була жінка,— хо-хо-хо! Де-де, тепер такої жінки і свічков серед білої днини не подиблеш! Гай-гай, та й так небіжечка марне на смерть умерла! (*Плаче.*) Та й мене, такого бовта, самого лишила, що з мене буде?

Люмир надходить.

Люмир (*взаду*). Здоров, старче!

Бовт (*обертається*). Чи то до мене, молодче, така мова?

Люмир. Тю-тю на налибоватого, обвішався торбами — я гадав, що який столітній дід! Що ти за один?

Бовт (*плачливо*). Ой, так-так, я тепер один, а як моя небіжечка бабуня жила, то нас було двоє! Де то, як бідачка не могла добре ходити,— бачите, зі старості,— то ся неборачка все мене за уха тримала! Ох-ох!..

Люмир. Тому-то ти такий клапоухий! Но-но, а куда йдеш?

Бовт. Ой, паночку, далеко-далеко, аж у такий край, де панів нема, бо моя небіжечка бабуня казала ми ся їх, як огню, стеречи!

Люмир. То ходи зі мнов разом, я також туди спішу,— буде нам веселіше іти!

Бовт. Ба, а що ж ви за один? Чи ви, припадком, не пан який?

Л ю м и р. Іди, півголовку,— чи не видиш, що я такий же обідраний, як ти?

Б о в т. А ба, але моя небіжечка бабуня була дуже-дуже мудра кобіта і научила мя, бачте, одної великої штуки — научила мя пізнавати, хто пан, а хто простий Іван.

Л ю м и р. Та ти мене пізнавай не пізнавай — то мені все одно, бо, як бачиш, я сам зовсім на пана не подобаю!

Б о в т. Га, то позвольте ж на себе добре подивитися! (*Придивляється Люмирові з комічними жестами, киває головов*). Ой-ой-ой-ой, ви, паночку, брешете, мовлячи, що ви не пан! Не бійтеся, я вас пізнаю, хоч би-сьте ся казали і в міх зав'язати!

Л ю м и р. Но, та що ж ти на мні пізнаєш, налибоватий? От волиш збиратися та йти зі мною — я ту в тих околицях не дуже знаємий.

Б о в т. Але ж, паночку, видите, моя небіжка бабуня все, бувало, мене легенько візьме за оба уха та й так тихенько-тихенько вівкне: «Ей, Бовте, не бреши!» Що би то було, паночку, якби ви ся по правді признали, хто ви?

Л ю м и р. Хто я? Ат, собі бідний пустельник.

Б о в т (*з комічним перестрахом*). Хто-хто?.. Ой-ой-ой-ой, гвалт, пу-пустельник!. Таже ба-ба! — моя небіжка бабуня повідала ми, що не раз пустельники, борони нас, боже...

Л ю м и р. А, ти, теркотало,— не будеш ти тихо! Що ти ту знов будеш виговорювати?

Б о в т. Ох, ні вже, не буду! Але видите, паночку, я вас добре знаю! Ви у моєї небіжечки бабуні бували, правда, паночку, що так? Бо там до неї сходилося багато людей на розмову, моя небіжечка бабуня була розмовна, дуже розмовна!

Л ю м и р. Певне, не дужче од тебе!

Б о в т. А, де там! Десять разів, не то що; дай їй, боже, хоч під землев тихо! Отож у неї, кажу, сходилися люди — то, видите, паночку, і ви там також не раз межи них приходили.

Л ю м и р

(*до себе*)

Сказивсь налибоватий Бовт, готов
Направду мя пізнати, а на тім

Язиці торкотливім годі, щоб
Що ся устояло або укрило!

Бовт. Видите, паночку, я вас знаю! Правда, що ви називаєтесь...

Люмир. Гов, телепало, не важ ми ся мої назви вимовляти, бо!..

Бовт. Ай-ай-ай, які ж ви злі! О, коли так, бувайте ми здорові (*Утікає.*)

Люмир

Ну-ну, сказилась бестія! Гов-гов,
Стій, Бовте, стій! Не бійсь, я добрий вже,
Ходи сюда, щось маю ти сказать!

Бовт вертає.

Бовт. Видите, паночку, пощо того, пощо ся злостити?.. А глядіте, хоч моя небіжечка бабуня все ми говорила: «Бовте, стережися панів»,— але на вас все казала: Лю...

Люмир

Я раз ти говорив, не вимовляй
Моєї назви!

Бовт

А чому ж не мож?

Люмир

Пізніше скажу ти, сли ми будеш
Хорошо справуватися.

Бовт

Отож
Моя небіжечка бабуня все
До мене говорила: «Бовте! Пан отсей,—
Нібито ви,— то добрий чоловік,
То мудрий чоловік!» Бігме, що так!
Тому-то я так з вами рад іти,
Щоб мудрості й собі од вас набратись,
А особливо, сли і ви ся вже
Доразу свого панства вирекли!

Л ю м и р

Но ще одно! Як бачиш, ти не можеш
Ніколи звати мя моїм ім'ям —
Лиш зви мя дідом своїм, розумієш!

Б о в т. Ой-ой, чому би ні? (*До себе, з комічною повагою.*) Отже, пам'ятай, Бовте, що той пан Лю...

Л ю м и р. Но!

Б о в т (*затикає собі рот*). Ага-ага, я й забув! Но-но, що не мож, тото ані руш! Отже, то Бовте, уважай і пам'ятай, що той пан — то твій рідний дідо! Пам'ятай же го слухати і шанувати! Зараз ми го поцілуй в руку, красно! (*Цілує Люмира в руку.*) Так! Видите, Лю... ага! дідуню, так мене моя небіжечка бабуня розуму вчила та на добро наводила — дай їй за то, боже, рай світлий, блаженний!

Л ю м и р. А тепер же ми, Бовте, скажи, чи ти знаєш добре тутешню околицю?

Б о в т. Ой-ой, дідуню, так, що ну! Видите, моя небіжеч...

Л ю м и р. Дай же раз тій небіжечці спокій, а веди мя до дому Славоя! (*До себе.*)

Так, там безпечно, там ся скрити можу
Хоч до часу, потім до діла тра!

Б о в т. Ой-ой, а то знов куди? Або ж ви, дідуню, забули, що моя небіжечка бабуня говорила всегда: «Бовте, стережися панів!» А Славой — та же то страх великий пан! Що вам приплило іти до нього? Я там не піду!

Л ю м и р. Іди, дурню з Миргорода, твоя небіжечка бабуня любила брехати!

Б о в т (*протягло*). Що?

Л ю м и р. А тото, що не раз побріхувала.

Б о в т (*так само*). Як?

Л ю м и р. Іди, стовпе, іди! Рушай наперед, бо дорога далека і не дуже безпечна, а сонце вже високо,— дивись!

Б о в т. Погдіть, най розгадаю! Бачите так: моя небіжечка бабуня говорила ми сама,— бігме ж то ну, що сама,— що ви мудрий чоловік, варт бути моїм рідним дідом! Ну, погдіть же! А ви, мудрий чоловік, говорите, що вона любила брехати! Га, то добре, але, може, она й тото брехала, що ви мудрий чоловік? Га? Що би тогди з того було?

Л ю м и р. Говори до дурня! Але ж она тото не збрехала, лиш тото аби-сь ся панів стеріг! Ти мене слухай!

Б о в т. Ага-ага! Отож ви, яко мудрий чоловік і яко мій рідний дідо, кажете мені вести ся до Славоя,— га, то що ж робити? Тілько скажіть ви мені, дідуню, чого вам треба до Славоя? Бо я чув, що того самого Славоя власне нема дома.

Л ю м и р. А, власне того мені треба!

Б о в т. А, сли вам того треба, то ходім! (*Хоче відходити, нараз вертається.*) Ой-ой, погдіть ще, погдіть — най плюну на той слід, де-м стояв,— бо моя небіжечка бабуня все ми казала так робити, аби ми ся щасливо вело все, що зачну! (*Плює.*) Гей, дідусю, погдіть же на мене! (*Відходить за Люмиром.*)

ЯВА П'ЯТА

Вільне місце на середині табору наїзників. Назаді сцени два престоли, на котрих сидять В л а д и б о р і Ц и д и б о р; над ними коругви військові; кругом воїни з ознаками побіди; на середині сцени Х р у д о ш.

В л а д и б о р

Побіда наша, пирсли, наче пил,
Котрий по полю вітер розкидає,
Бунтівники,— а хто ся відзначив,
В борбі тій — той вже надгороду має,
Яку хоробростію заслужив.
Один лиш ще ту молодець чекає
На надгороду — наш новий союзник,
І заслужений, хоч ще рано узник.

(*До Хрудоша.*)

Скажи ж, о рицарю, ось ту, пред всіми,
Хто ти й відкіля, бо твої діла,
Які ми зріли власними очима
Днесь, показали нам, що і ціла
Твоя достойність більша, як по тіні
Й одежі судить можеш,— не мала!
Тож все скажи нам — а певно пізнаєш,
Що й побіджать і милувать ми знаєм!

Х р у д о ш

Владітелю, наперед всього, знай,
Що я Славоя того син прибраний.

Ц и д и б о р

Ти? Добре, же-сь признався! Не зважай,
О брате, на сей тон його уданий,
На ту покору, невинності рай,
Котрий облудним єсть найліпше знаний!
Но сей час го вели окути в пута!
Бунтівникам усім така покута!

В л а д и б о р

О брате мій, не уносись гнівом —
Сей муж, як бачиш, сам докази дав,
Що, хоч міг бути сам бунтівником
(Бо, певно, к тому го Славой склоняв),
Но, вилічений розуму ліком,
Тепер весь нашій справі ся віддав!
І зваж до того на його заслуги,
Яких днесь не зложив нам жаден другий!

(*До Хрудоша.*)

А ти, молодче чесний, ти віднині
На моїй ласці! Вірно лиш служи
Правим владітелям, а від гордині
Й од бунтів ся усяких стережи!
Но днесь єще заслуг твоїх по чині
Не можемо надгородить, но жди
Терпливо, вскорі ласка наша зллєсь
На тебе, сли таким будеш, як днесь!

Входить в о ї н.

А що ж там, друже, чи вдалась погоня?

Б е р м а

Бунтівників убито ще кількох,
Но сам Славой уйшов, а ми вернулись.

Ц и д и б о р

Ох, ви, мізераки, пощо ж
Було переставать погоні? Чом

Ви дальш го не гонили, доки б аж
Вам, змучений, сам в руки не піддавсь?

Владибор

Мій брате, ти над всіх ся відзначаєш
І скорістю, і зручністю в потребі,
Тож чи б не міг ти войнів відділ взяти
І за Славоєм дальш бистріше гнати?

Цидибор

О, я з охотов того підіймаюсь,
І вскорі повернутись сподіваюсь,
Бо не гадаю, щоб бунтівники
Довго ся предо мною крить могли!

(*Відходить.*)

Берма

Поломінь бунту звільна пригасає,
Лиш в декотрих ще селах, як я чув,
Кипить народ, кричить. Но те не знає
Ніхто, в котрім селі ще бунт,— бо де
Прийде залога наша — всюди тихо.
Але незначно ту і там вночі
Бунтівники, не знати відки, ся
Скрадуть і наших витнуть, поховають,
І, наче камінь в воду, наші войни
Десь без сліду, без вісті пропадають.

Владибор

Га, що ж ділать на те? Єдина рада
Вважати, де, в котрому то селі
Пропали войни, сей час із того
Села щонайзнатніших забирать
Під слідство і під суд. Бо вже тепер,
По тих огидних бунтах, годі нам
Лагідно з ними обходитись, бо,
Як видко, темний сей народ, чим більш
Му попусти вудил, тим більше ся
Розбрикає, як на оброці кінь.

Х р у д о ш

Владітелю, як же я господу
Днесь дякую, що мя натхнув іти
В твої ряди і твоєй ласки ся
Дослугувать, бо ось спосібність є!
Дозволь мені взяти відділ малий,
З котрих ми воїнів сам вибереш,
І з тим відділом рушити по краю!
Я знаю села всі, в которих бунту
Пожар ще тліє скрито, не могучи
Вже явно бухать полум'ям безбожним.
Я знаю все, бо од Славоя ще
Я виправлений був іти по краю
Й збирать сторонників межи народом.
Повір мені, мій государю, і
Дозволь слузі своєму посвятити
Для тебе сили всі свої! Мені
Не так іде о надгороду — ю
Лишаю достойнішим,— но о те,
Щоби-сь пізнав, що і в сім народі
Найдеться серце вірнеє тобі!

В л а д и б о р

Слова твої мя дуже радують,
Я похваляю щирую охоту
Твою і просьбі твоїй я сейчас
Вдоволь учиню. Воїнів однако ж
Я сам ти виберу, а ти підеш
Сповняти вірно, що-єсь обіцяв.
За хвилю прийдеш у мій шатер — там
Я дам ти дальші розкази.

(*До воїнів.*)

Прощайте!

(*Відходить*).

Воїни зближаються і окружають Хрудоша.

Б е р м а. Но-но, дивіть-но ви ся, люди добрі, як то може щастя чоловікові служити! Прошу я вас, я уже десять літ служу, а мене ані разу не спіткала жадна ласка, ані похвала! А ту десь відкись нині рано приходить якась

помана, завинена в плащ, як страхопуд в коноплях, десь якось пхається до битви,— щось там кудись шармеруе,— та й — грим щастя в хату! — тельмом на нього ласка і обіцянки і похвали летять, як гуси на воду! Тьфу на такий порядок і на таке щастя!

Ништа. Ба, та бо ти, дурню, ніколи не зрадив іншої справи для нашої так, як той всечесніший господин! Правда, господине?

Худош. Га, та може й то бути правда!

Беркут. Але скажи-но ти нам, наш дуже чесний і поважний рицарю і будущий начальнику (хто зна, що чорт дасть!). Я чув, що той ваш Славой то великий співак і війську ніколи нич не давав їсти, тілько все їм співав і трелі виводив, як сорока плотові. Чи правда се?

Берма. Та ту нема що і питати! Ту ся лишень на нього подивити, то зараз видко, що хіба мухами годований, не хлібом насущним. Таке-то всегда! Леда біда сюда пхається, щоби ся на ласкавім хлібі спасти, а потому хвіст нам покаже! Але погди, ти нам, принаймні, не уйдеш сухо!

Ништа. Но-но, дай-но ти спокій новому нашому гостеві,— бач, як насупився, мов сова в стрісі! Хто ж то так вигадав приймати нового товариша, а особливо ще такого, що порядно заслужився около свого голодного Славоя і нас!

Беркут. Слухай-но ти, товаришу, коби-но ти нам показав найліпшу і найвигіднішу дорогу або подав найлегший спосіб, як би то і нам так, наприклад, кого зрадити,— може би, ся і на нас, бідолах, посипала божа благодать, як з дірявого мішка!

Воїни. Ану-но, медведику наш, скажи нам дещо, обізвися до нас!

Один із воїнів. Наприклад, чи-сь ся не бояв рано, чи не шемрали ти муравлі за плечима, як-єсь, бідачисько, так потемки і наомацки волікся од голодного Славоя до нашого табору?

Інний воїн. Таки, же штука то мусила бути не мала приплентатися сюда о голоді по гущаках і ліщинах, а ще до того потемки!

Ништа. Але ж, але, панове, ми ту балакаєм о голоді,— наш гість, може, й направду голоден, бо і вимахався досить в борбі, коли аж таку ситну достав похвалу!

Беркут. Ей, був і я недалеко при тім і дивив я ся

сам на тоє махання! Більше він там посік бідного воздуху, як своїх голодних кумпанів,— а тії бідолахи, узрівши го, як зверещать, мов діти, сли їх в зимі запровадиш до темних сіней, а за дверима поставиш опуда. Та й така була ціла їх борба, що скоро показалися і нібито пруднулися до нас — тут же і перхли, та й годі!

Ништа. Але ні, не туди річ іде! Я гадаю, що, може, він і так виголоднівся вже порядно і, не ситий золотою славою, може, провадить процес з черевом і заходить з жолудком в сварню «за зуб»! Отож-то, гадаю, треба го деяк ту утрактувати, «щоби нам таке славне рицар туй на пні не умерло»!

Берма. А чим же би такого великого пана трактувати? Хто знає, що йому по нутру?

Один із воїнів. По їх звичаю, хлібом та сіллю!

Інний воїн. А, те хорошо! Я йду зараз і принесу добру груду солі, а може, ся без хліба обійде?

Хрудош. Га, що ви, ворони, кавки, сови, чого ви крякаєте коло мене? Не вступите ви ся?

Ништа. А дивіть-дивіть, воно ще, видно, троха живе, коли ся так фуркає!

Воїн (*надходить*). Князь наш милостивий зве рицаря Хрудоша до себе!

Беркут. Ану, рицарю Хрудошу, забирай свої манатки і рушай до князя! Скорше, бо ту ніт проволоки! Може, там ваш голодний Славой своїм голодним людям дозволяє раковим кроком квапитись, але у нас не туди!

Хрудош відходить.

Один із воїнів. Га-га-га, то-сьмо го нагризли, тото, аж ся в собі жер! Але най же му буде за наше!

Берма. Де ж бо хто видав — зараз першого дня з плінника виросло таке, що нам всім повище голів! А що ж то з того дальше буде?

Беркут. А що буде — будем мати нового начальника, нову біду на голову! Погдім лишень, кого му там наш князь визначить на тую виправу?

Ништа. Ей, дайте спокій всьому, ходіть декуди забавитися,— може, нас небавом хтозна-куди позаганяють на які походи!

Воїни розходяться. Сцена хвилю порожня:
чути за сценою співи і крики воїнів,
по хвилі приходить назад Хрудош.

Х р у д о ш

О боже мій, чи ж я, втручаючись
Сам, самохіть в ту бездну горя й нужди,
Розважив, змірив цілу глиб її?
О отче мій, дай силу мні іспити
Цілую тую чару аж до дна!
О, бо запізно, пізно вже вертатись,
Бо вже дорога перетята мні!
Тепер аж зрю, що мні страдать,—
Но годі, годі ту думать, ридать —
Хто рушивсь раз, нехай той дальше йде,
Хто в брід вступив, най сміло дальш бреде!
Тепер діло моє зачинаєсь,
Тепер най ганьбою моє вкриваєсь
Ім'я, прокляття рідних най спливає
Враз з кров'ю братньов на голов мою!
Я утискать народ сей, рвать буду,
Давить, гнести, кровавити, аж доки
Він не почуєсь в собі сам, аж доки
Він не повстане, гнівом не завре
І ворога на прах не розіб'є!..

Заслона спадає.

ДІЯ ВТОРА

ЯВА ПЕРВА

Ліс. Вечоріє. Б о в т і Л ю м и р надходять..

Б о в т. Чи ви не змучились, дідуню?

Л ю м и р. Но-но, ти не питай, чи я змучився, чи ні, але рушай скоро наперед, бо бач вже сонце хилиться, а ми ще, як гадаю, не близько Славоєвого дому.

Б о в т. Та видите, сли не близько, то не моя вина, но того проклятого Славоя, що так далеко в пущі свій дім поставив, як той медвідь у чагарі! Знаєте ви що, дідусю,— не йдім ми там! Видите, моя небіжечка бабуня говорила звичайно, що добрий чоловік не ховається ніколи,— а не раз, бувало, бідачка каже: «Що зле, то на ліси, на дебри, на вертепи!» Видите, дідусю, я ся бою,

щоби тото зле, що моя бабуня на ліси наганяла, не пішло в той ліс і не заночувало у Славоя!

Л ю м и р. А, ти, вітряку, що то ти там тим язиком якась нечиста сила меле, що ти ним таке мелеш? Не будеш ти зараз тихо? Бо як ми ще що таке скажеш о Славої, то зараз так ти зроблю, як твоя небіжка бабуня!

Б о в т. Ой, а що ж ви таке зробите?

Л ю м и р. Зараз тя хоплю за оба тоті клапчасті уха і зіпруся на них цілою силою, аж ти будуть тріщати, і не пущу тя, аж мя затягнеш перед дім Славоя! Тогда узриш направду, що немале зло в тім лісі,— але воно заночує не в домі Славоя, но на твоїх ухах, у псій буді, в котрій тя на ніч запру!

Б о в т. Ой, дідусю, не гнівайтесь, ні-ні, не буду вже до суду таке говорити! Я не знав, що вам так ходить о Славоя! Але бачте-бачте, ось якийсь чоловік іде против нас! Ой-ой-ой, утікаймо! Чи видите, як вимахує на нас сокиров,— певно, нам хоче туй-таки зробити вічний нічліг!

Л ю м и р. Не бійся, дурню,— нич ти ся не стане до самої смерті!

Б о в т. Ба, а сли ми ся сама смерть стане?

Л ю м и р. Гей, чоловіче, погоди-но, будь ласкав!

Р у д и й входить з сокирою.

Р у д и й. Го-го, хто ту мене кличе? А, добрий вечір вам, старче! Куди ж ви під ніч пускаєтеся по таких бездоріжжях? Вертайте, бо туди недобре ходити,— бачите, в лісі легко звірюка подиблеться, а вам ліпше старі кості положити на ніч на вигідній постелі, як в животі якого бурмила-медведя!

Б о в т. Ой-ой-ой! Дідусю, а чи ж я вам не казав! Най чорти беруть вашого Славоя, ми утікаймо звідси, бо ту погане місце! А я вам не говорив того, га? А ви не слухали мене — тепер маєте!

Л ю м и р. Що маю, гусяча голово, що маю? Не бійся, заячий хвосте!

Б о в т. Ага-ага, не бійся! Ой-ой-ой-ой!

Л ю м и р. А тобі що такого? Чого так репетуєш?

Б о в т. Ой-ой, слухайте, там щось вже бурмоче за нами! Певно, сивий дід!

Л ю м и р. Мовчи, нездаро,— причуло ти ся! Де би ту ся медвідь взяв?

Бовт через цілий дальший час скулений
і удаючий страх.

Скажи мені, брате, чи далеко нам ще до дому Славоя? Ти прецінь знаєш, де він живе?

Рудий. До Славоя?.. (*Оглядається тривожно.*) Люди, що вам такого? До дому того бунтівника, котрого навіть ім'я бояться споминати добрі піддані наших милостивих князів?..

Люмир (*до себе*). Ох, аж до того вже прийшло? Боже, додай ми нової сили, бо моя душа мліє з болю! (*Голосно.*) Не бійся нас, чесний чоловіче,— ми теж зовсім не належимо до його дружини! Ми від нашого милостивого князя Владибора вислані сюда, щоби тайком в домі Славоя дещо дізнатися. Але як же там у вас говорять, де тепер той бунтівник з своїм військом обертається?

Рудий. З своїм військом? О, того, певно, не так легко і самому світлому сонцю найти!

Люмир. Як ти се думаєш?

Рудий. Нич в тім дивного! Прецінь, хто розумний, то мусить признати, що пориватися з такою малою і мізерною горсткою одчайдушно на так кріпкії і порядній війська наших пресвітлих князів — то було тілько, що з мотикою напротив сонця вибиратися.

Люмир. А запевно! Але що з ним дальше сталося?

Рудий. А що сталося? Те, що ся стати мусило! Його військо зістало відразу на прах побите, а він сам — хто зна, чи тепер десь не колишеться на сирій осиковій галузі?

Люмир. Що ти говориш? Він зістав полонений?

Рудий. Ні, удало му ся утечи, але погоні розіслано за ним такі, що, певно, недовго му ся удасть убігати і днесь або завтра чекає го певна погибель!

Люмир (*до себе*). Боже мій всевишній, як сей чоловік холодно, з погордою і маловаженієм споминає о нещасті того, котрий свою жизнь, своє щастя, свій спокій і весь маєток посвятив для добра свого краю! Боже-боже, не молю тя, щоби-сь простив сьому народу тоє, сли цілий в таку попав сліпоту,— но щоби-сь дозволив му сльозами своїми змити тую вину, кров'ю власнов очиститися і вийти із неї чистим і ясним, як світло боже із лона ночі. (*До Рудого.*) Брате, я сказав ти, в якій цілі іду до

Славоя,— скажи ж мені, чи зможу ще днесь до сього дому дістатися?

Рудий. Та чому ж би ні! Осьто уже туй недалеко той заказаний двір. (*До себе.*) Ех, щось мені ся той дід не подобає! Якось я не дуже потягаю дати віру його повісті, що його ту посилає князь, щоби вивідатися о Славої! Угу, хіба ж князь не знає, де він єсть, коли, як кажуть, сам князь Цидибор доводить погонею за Славоєм! О чім же ще вивідуватися?

Люмир. О чім же ти ще роздумуєш, чоловіче? Чи, може, грозить нам в тім лісі яке небезпеченство?

Бовт. Ох, що — небезпеченство, що? Та не небезпеченство, але волохатий медвідь!

Люмир. Но-но, волів би-сь мовчати та збиратися в дорогу! Що ж, чоловіче?

Рудий. Та ні, небезпеченства жадного ніт, але... (*До себе.*) Ех, най си, про мене, йдуть,— ту їм годі що вдіяти, ще би готові сказати, що-м розбійник або бунтівник! Але дивно ми дуже... Мені здається, що-м десь когось подібного видів, як той старий,— бігме, що-м десь щось такого видів!.. Гм-гм-гм! Де-то могло бути, де то могло бути?.. (*Відходить задуманий.*)

Люмир

Владітелю, всевишній, боже сил,
Твоя се воля, що на нас зіслала,
Кромі нещасть, убожества, хороб,
Неволі соромної, ще в додатку
І темноту, і засліпленіє
Народу! Отче, ти го спробувать
Огнем неволі хочеш — чи в огні
Окажесь золотом, чи підлою
Якою мішанинов! О всесильний
Наш отче, но ти ласкав, милосердний,
Ти не дозволиш пропадать вовік
Народу сьому в засліпленні тім!
Бач, де уже зайшло те горе! Вже
Не зрять перед ногами своїми
Страшної бездни, ні кайдан не зрять,
Котрі їм хитрий враг вложив на шию,—
А того, который, послідній, може,
На перевагу вражу шарпаєсь
Остатком сил шляхотних, того, що

Цілий ся посвятив для їх добра,—
Вони кленуть, з погордов вспоминають,
Вони бояться навіть виречи
Ім'я його, немов заказане!
Га, так, твоя се воля, о предвічний,
І наше серце ти пробуеш, чи
Потрафить знести за святую справу
І власного народу горестний
Прокльон, і з рідних рук смертельну рану!
Пробуй нас, боже,— наша грудь відкрита,
Ти серця наші зриш — пробуй їх жар!
Но, ох, дозволь, дозволь, щоб наша мука,
Щоб наша кров і огняні сльози
Були спасінням народові сьому!

Пауза.

Бовте, де ти, сину? Ходи — час нам спішити,— бач, сонце хилиться на край лісу і вже лишень мов крізь решето до нас блискає.

Б о в т. Дідусю, скажіть мені, за кого ви отсе так горячо молилися?

Л ю м и р. За народ, за його добро.

Б о в т. Що ж то є народ? Чи то, може, той чоловік, що недавно од нас пішов? Бо, видите, моя небіжечка бабуся ніколи ми о такім чоловіці не споминала.

Л ю м и р. Ні, Бовте, то всі люди, котрі так говорять, як ми, так жиють, як ми, і так богу моляться. А ти ж молишся богу, Бовте?

Б о в т. Молюся, але лишень за себе і за свою бабуню, більше ні за кого.

Л ю м и р. Отож бач, сли ся будеш молити за весь народ, то бог буде знати, що до нього належала і твоя бабуня, і твоя мати, і отець, і я, і той чоловік, котрий ось пішов од нас, і всі люди, котрих-єсьмо по дорозі здибали, і всі тоті, що колись сходилися до твоєї бабуні на розмову.

Б о в т. Ба, то, може, ту буде також належати і той Славой, до котрого дому ми ідем і котрого так люди бояться, як розбійника?

Л ю м и р. І він, Бовте,— і за нього пред всіми іннимі молися до бога.

Б о в т. Ба, погдіть, дідусю,— адже ж бо люди кажуть, що він бунтівник.

Л ю м и р. Не слухай того, Бовте,— він не бунтівник, він лиш хоче добра тих людей, що го так ненавидять і бояться.

Б о в т. О, то він мусить бути не такий страшний, як о нім говорять, коли він хоче добра тих людей!

Л ю м и р. Він дуже добрий чоловік, тілько же тоті бідні люди не знають уже, що для них добре! А ми ходім тим часом скорше, а по дорозі я ти більше розкажу.

Б о в т. Але знаєте ви що, дідуню, я, як чув вашу молитву, то хоч-єм мало що розумів, то так ми якось стало легко на душі, так од мене якось одступив всякий страх, що вже зовсім не боюсь іти в ліс. А ще як-есте ми сказали о тім Славої, що такий добрий чоловік і так старається о добро людей,— то аж би-м рад і собі дещо таке зробити, щоби дехто сказав: «Дивіться — небіжка бабуня не дармо учила Бовта і за уха наводила на добру дорогу! Подивіться, і з нього буде ще щось доброго!»

Л ю м и р. Так, Бовте, так всегда належить гадати! Ходи лишень скорше зі мнов — а вже як час прийде, то і твоя черга настане до доброго діла! Ходім тепер!

Відходять.

ЯВА ВТОРА

Обширна поляна серед лісу; взаді сцени шатер Славоя, кругом в о ї н и сидять на звалених пнях. Вечоріє.

Ц і п к о. Ну, браття, чорт знає, чого ми дальше волочимося за хвостом у нашого пана Славоя! Бачте, він собі бідак і сам ледве може утікати — мусите прецінь мати милосердіє над ним і не дати му ся дальше таскати; бачте, він і так уже кріпко послаб.

Г р и в к о. Ех, я все тото говорю, що не мала баба клопоту, та си купила порося! Добре ся діяло Славоєві в його домі серед лісу, зачав війну — а тепер плачте, очі, хоч повилазьте,— бачили самі, що купували!

Р а д. Товариші, товариші, дайте спокій тим дотепам і тим пустим словам!

Ц і п к о. Як то пустим? Хіба ж не йде ту о наші голови?

Р а д. Не перечу того, але сли так, то ходім до Славоя і поговорім з ним самим, що ділати,— але увзглядняймо його біль! Чи ж не бачите й самі, яку страшну

рану задав його душі той Хрудош, той його син прибраний, що в послідній рішительній хвилі зрадив го і підніс шаблю против свого отця, против свого учителя?

Гривко. От мудрий хлопець! Видів, що у того славетного отця нема що робити, що біда дверми і вікнами ся пхає,— а він гайда там, де ліпше! Бо, прошу ж я вас, чи ж то би розумно було, аби такий молодий, сильний і даровитий рицар ішов з голодним співаком в ліси ховатися, аби ся вчив утікати і братався з медведями, як ось ми робимо? Але він не з тих — пізнав, де каша в казані,— гайда там і з своєв лижков! А тепер що му? Славой буде жалувати, морочитися, доки де не задиндає на осиці,— а він колись вийде на знатного чоловіка!

Рад. Ой, нещасне буде його панство! Але ніт, ми його не згадуймо,— але зважмо на жаль Славоя і не додаваймо му ще нового болю!

Ціпко. Хо-хо, ти, голубчику, видко також заразився тим плачливим духом Славоя, тим фантазуванням, чи як го там звуть! Іди ж собі до нього, іди ік чортовій матері, нам ту твого фантазування до хріну треба!

Бодак. Ех, досить сварні і спору, товариші! Дайте спокій, однако недовго нам уже разом бути, бо, що треба якнайскоріше нам розійтися — о тім ніхто з нас не усумнівається. Отож ліпше буде, сли ся розійдем в спокої.

Ходак. Говоріть же, куди ся котрий з нас поверне? Може, котрому часом прийде халепа — добре буде знати, куди оглянутися за помочію.

Ціпко. Я, бачу, найскорше почухраю тими лісами дальше в гори і буду старатися продертись за границю. Най ту, про мене, собі Славой і Владибор і ціла їх дружина і голови позривають — я і сліди свої звідси забираю, а ворон костей моїх ту не занесе!

Ходак. Що ж, я гадаю також іти декуди в гори та там у якій сільській хаті замешкати і зачати робити щиро на хліб!

Гривко. Іди-іди, ти, п'єцуху, гречкосію, бігай, коли тя так приперло, коли ти ся забагло ощипка та жентиці! Я іду одверто простов дорогов до князя Владибора, а сли ми ся поведе, то, чень, ще власнов руков зацморкну ключку на шию Славоя.

Рад. Бідний ти, товаришу! Чи ж не пам'ятаєш, з яков ми охотов, з якими надіями вступали под хоругви Славоя? Де ж те ся тепер поділо?

Гривко. А ба-ба! Де ся поділо? З вітром пошуміло! Скажи ж но ти мені тепер, де твій розум подівся, коли ти по такій школі ще можеш так по-дурному говорити? Чи ж недосить-єсьмо ту намлілись голоду, надрожались, як пси, на холоді, на росі і воді, по лісах і дебрах, а за яку песю матір? Чи ж ти повилазили очі, що не бачиш, як і сам син Славоя, сам пан Хрудош, котрогосьте так вихвалювали, забрав ходаки і пішов служити князям? Уже хоч би-м за ким не йшов, а за його прикладом піду!

Рад. Іди, коли така твоя воля, і щасть ти, боже! Але пам'ятай, брате, щоби-сь коли того не жалував! Я мимо всяких невигод і бід остану з Славоем і поділю з ним його судьбу!

Гривко. То-то-то, того ся мож було по твоїй курячій голові сподівати! Щасть ти боже! (*До Бодака.*) А ти ж куди фієшся? Чи не хочеш і ти оставати на голоднім хлібі з Славоем?

Бодак. Ех, дай ми спокій з своєв мовов, я от гадаю, де би тую ніч пробути,— бо ми дуже якось здається, що неприятелі дізнаються ще сеї ночі о нас, а тогда всі ваші плани і мови на пса здадуться. Я от іду в ліс — та коби-м деяку криївку винайшов, зариюся, як крет, та сплю аж до завтра, бо й так уже єм такий кляте змордований, що ми ся видить, що мої кості вдесятеро тілько важать, як звичайно, і туй-туй готові роздерети грішну шкіру і висипатися, як жито з дірявого мішка.

Ціпко. Ха-ха-ха, тобі, бачу, також тепер не до рицарських діл, не до героїзму, о котрім так красно і масно уміє говорити наш Славой!

Рад. Гов, дайте спокій — бачте, Славой іде до нас!

Гривко. Цікавий я, як йому ся на душі зробить, як му скажемо, що хочем му допомочи до більшої заслуги коло вітчини і оставити го, щоби го неприятелі самого за той край посвятили і зарізали, як цапа!

Ціпко. Бігме, якби-м так дуже не любив власної шкіри, то би ми ще того сараки жаль стало! Бачте, який вихудлий і почорнілий, як глина, з гризоти за налибоватим Хрудошем! Але ба, не час милувати, де мож присилувати.

Бодак. Скоро затим прийде сюда, скажіть му все — і кінець, будь-що-будь,— тоє всякий видить, що нам годі

довше з ним волочитися. І йому не поможемо, і собі зашкодимо!

Надходить Славой. Пауза.

Славой

Сини мої, нещасні діти сеї
Землі, на лицях ваших зрю, мов мряку,
Незадоволення! Вам, може, жаль,
Що ви далися вести мні в борбу,
З котрої жаден зиск не виплив нам,
А тисячні опасності і шкоди!
Вам жаль дармого труду, ви уже
Із неохотов глядите на дальші
Мої нещасні кроки! Воїни,
Я зрю се добре, я чувствую се
Глубоко, як багато довжен я
Остатись мушу вам навіки! Я
Чувствую се, але моя душа
Спокійна й совість мовить мні, що діло
Котре я предприняв, було святе,
Хоч щастя відвернулося від нас!
О воїни, на лицях ваших труд
І невигоди, тяжкії борби
З опасностями вирили сліди
Глубокі; ох, а кілько ж з тих, що ще
Недавно так охоче на мої
Слова за меч хватали супротив
Врагів отечества,— ох, кілько тих
Синів хоробрих днесь лежить кудись
По рідних полях, страву даючи
Із своїх тіл хищним звірям і птицям,
А кров'ю своєю поля гноячи!
Но видить бог, що кожда рана їх,
Що кожде горе, що черта на ваших
Лицях, сей образ смутку і недолі,
Що кождий біль сей в серці моїм ще
Сто раз страшніш гризе, лютує й вре,
Сто раз він глубше душу ми ранить,
Сто раз він тяжче ми кровавить грудь!
О, бо не ваші лиш і не свої
Нещастя мя болять, но цілого
Отсього краю, за котрий ми кров

Свою лили і поносили труди!
Но днесь, о браття ви мої, душа
Моя чувствує теж глубоко, як
Вам прикро дальше слідувать мені,
Котрий в нещастя впхнув-єм вас страшне,
Котрого син, единая надія,—
О боже! — зрадив в найважнішій хвилі
Святую справу рідного народу
Й безбожною рукою клятий меч
Підніс на братей! Воїни, душа моя
Болить і рвесь, що за услуги ваші,
За вашу добру волю і охоту
Не можу вам заплати жадної
Тепера дати, кромі сліз сердечних
І кромі щирого желання, щоб
Щастилось вам, куда поступитесь,
І щоб колись ми ще раз здибались,
Та в веселішій хвилі, на руїнах
Ворожой сили, серед вільного
Народу — вільнії його сини!
Тепер ідіть, бо й сам я бачу, що
На нич не здасться мні вже ваша помоч,
Не поліпшить вже моеї судьби,
А і для вас те тяжко — волочитись
По тих лісах з ізгнанником нещасним
О голоді серед небезпеченств!
Ідіть, куди котрого воля,— най господь
Веде вас,— а мене лишіть самого
Моїй судьбі — вна в господніх руках!

Пауза; воїни здивовані.

Р а д

Начальнику наш, отче наш, Славою,
Хоч всі покинуть тя і розійдуться —
Я не покину тя, щоб ти пізнав,
Що й межи нами, простими людьми,
Найдеться серце, що пізнати вспіє
Свою святую народную справу,
Що здужає ся посвятить з тобов
За ню! Славою, о, прийми мене,
Хоч би за своєго слугу — я в кождім
Часі охотно слідуватиму

Тобі, бо бачу, що ти у цілім
Тім краї лиш єдиний муж, що серця
Свойого не затратив, не згубив
Святої віри в волю й золоту
Будучність мого бідного народу!

Ципко

Ех, хто би тя не знав, то, може, б ти
Повірив! Що мні там будучність тая,
Сли я тепера не маю що їсти!
Бувай здоров, Славою,— але що
Касається тих твоїх слів, що ще
Колись побачимося на руїнах
Ворожих сил,— то господь сам то знає,
Чи так коли ся стане! Я, принаймні,
Не сподіваюсь скоро заглядать
В сей край назад — чи він собі буде
Ту вільний чи невільний! Будь здоров!

(Відходить.)

Гривко

І я теж не дурний ту оставатись
І плакати з тобов о голоді
Над горем народу! Но я, о мій
Ти велеславний, славетний Славою,
Ще сподіваюсь, сли бог пощастить,
З тобою здибатись, але не на руїнах
Ворожой сили — тілько в їх рядах!
А відходячи, ще лишень ти ту
Желаю, щоб-есь якнайскорше ся
Дістав до своєй цілі, до галузи
Осиковой — а чень, би ти тогди
Із голови усі дурні думки
Геть вишуміли! Тим часом прощай!

(Відходить.)

Славой

О боже мій, отсе мні нагорода
За посвячення, за мій щирий труд —
Прокляття, жарт їдкий, страшна наруга!
Га, твоя воля, отче мій святий!
Зложи і тую рану на вагу —

Не на мою, но на отечества!
Чень, кров, страдання, біль, сльози мої,
Змішані з інших тисячів сльозами,
Піднесуть край сей на судьби вазі!

Ходак

Бувай здоров, Славою! Не злим словом
Я споминать буду тебе! І хоч
Днесь я примушен тя оставити,
Не забувай однако ж ніколи,
Що тут в тих горах пара рук живе,
Готових всегда помагать тобі!

(*Відходить.*)

Славой

Бог заплать ти за щирую охоту!

Інниї воїни

(розходячись в розличні сторони)

Бувай здоров! Бувай здоров, Славою!

Славой

А ти ж, мій друже, чом не йдеш за ними
У світ широкий ліпшої шукать
Для себе долі? Бач, я бідний, я
Позбавлен навіть рідної землі,
Я не здужаю ніщо дать тобі.

Рад

Славою, не для грошей, не для жадной
Заплати я тобі служити хочу!
Славою, і я бідний, і до мене
Землі сей ані ступінь не належить!
Куди ж піду? Дім рідний не прийме
Мене в свої святі пороги тихі,
Отець ні мати мя не привітає
Веселим оком; о, я сирота,
Я родичів не знав, я нич не маю!
Славою, я, вступаючи під хоругов
Твою, присяг з цілого свого серця
Цілую жизнь свою їй посвятить!
В борбі упала хоругов моя —

Тепера ти, Славою, ти один,
Ти хоругов свободи, за тобов
Я мушу йти — і за тобов піду!
О, не горди ти серцем моїм бідним,
Не віддаляй від себе сироти,
Що нич не може у святу скарбону
Народну дати, крім себе самого.

Славой

Свята душе, я не горджу тобов,
Але мні жаль молодості твоєй,
Котора марно, може, знівечіє
На моїй прикрій терновій дорозі!

Рад

Га, чи ж гадаєш, що я видержать
Потрафлю в краї межи засліпленим
І найсвятіших предківських скарбниць
Від ворога позбавленим народом?

Славой

Га, най буде по твоїй волі! Будь
Мні вторим сином, ох, бо первий, той,
На которого я найбільшу клав
Надію; котрий, ох, боже мій!..
Та згадка рве ми серце, рве ми грудь!
І він, він власне мусив те зділать,
Він мусив ганьбов зради ся окрить!..
Нещасний!..

Рад

Отче мій, ох, миле мні
Ім'я те, которое первий раз
Днесь з уст ся моїх добува і з серця!
Славою, не прикликуй тих страшних
Згадок так часто в свою душу! О,
Забудь негідного, котрий забув
Тебе,— наперед ми ступаймо враз!
Я ти заступлю його місце, я
Тя вірно вспру повсякчас і вспоможу
На твоїй путі, я і Яромир!

Славой

Ох, але ж жаль найліпшу серця часть,
Найкращую надію виривать
З душі!.. О, Хрудош, Хрудош, сину мій,
Чи знав ти, те ділаючи,— хто ти,
Яку ти рану в серце ми завдаш?..

Яромир входить.

Яромир

Мій отче, що се? Воїни усі,
Як бачив-єм, по лісі розійшлись
В розличні сторони! Чи ж ти забув,
Як нам порядку треба пильнувать
Посеред тих небезпеченств? Пощо ж
Ти розпустив їх десь кудись?

Славой

Мій сину,
Ти бачив сам, як неохітно вни
Нам слідували в тих опасностях;
Я не хотів їх довше волочить
З собов — так багато вже знесли
І натрудились,— я їх розпустив,
Най кождий йде, куди бажає сам.

Яромир

Мій отче, як се? То тепер уже
Самі лишень ми ту остались в лісі
Без всякой помочі? Що ж з нами буде?

Славой

Мій сину, в господа руках лежить
Судьба і наша, й нашой вітчини.

Яромир

Ба, але господь з неба нам судьбу
Не скине, сли си не заробим єй!
А приповідка правду повідає,
Що стереженого й бог стереже!

Славой

О, сину мій, нам двом ся або трьом
Далеко легше буде устеречи,

Як у громаді! Бач, отсе оставсь
Нам з всіх один товариш вірний, сину,—
Най він замість негідника тамтого
Буде для тебе братом!

Яромир

Боже мій,
Чи ж сподівавсь я те коли в житті
О Хрудоші учути? Ох, ні, отче,
Я думаю, що він всегда еще
О тобі пам'ятає й о святій
Народу свого справі! Серце мні
Говорить, що далека від його
Душі усяка зрада!

Славой

Сину, сину,
Най бог справдить слова твої, але
Досить тепер о нім — усяке слово
О Хрудоші ранить ми тяжко серце
І пхає острий меч у давню рану!
Тепер порадьмось, де би нам тепер
Ся обернути?

Яромир

(до Рада)

Ох, а ти лишень
Один, о друже мій, не кинув нас!
Нехай же бог надгородить тобі
Твою велику щирість, ми вовік
Остатись мусим довжниками — і
То, ох, не лиш тобі!

Рад

О брате мій,
Не говори так, я щаслив, що можу
Ділити з вами горе й всякії
Біди і небезпеченства, котрі
Колись бог почислить отечеству
Моєму за заслугу й верне му
Дні золотой свободи, честі й слави!

Славой

Сини мої, ту недалеко в тих
Лісах мій дім, а в домі тім лишив
Я Хрудоша сестру Людишу. Вам
Незвісна тих двоїх дітей судьба,
Но, ох, в моїй душі вона тяжить,
Мов камінь! О сини мої, душа
Моя чогось непокоїться і мутить
На згадку о Людиші, я еще
Днесь мушу зріти ю!

Яромир

О, отче мій,
Зваж, на якії небезпеченства
Ти хочеш наразитись! Хто се зна,
Чи там враги ся не дістали, чи
Не обсадили дому, щоб тебе
Зловити? Їй не станеться нічо,
А ти...

Славой

Ні-ні, я хочу зріти ю!
Ходім! Я знаю, враг ще не дістався
В мій дім,— а неспокій сей дивний мні,
Хто зна, чи не віщує ще яке
Новеє горе!

Рад

Яромире, брате,
Ходім, куди Славоя воля,— но
Най осторожність всюди нас веде!

Тим часом зовсім смерклося; вони відходять.

ЯВА ТРЕТЯ

Ніч; внутр шатра Цидиборового,
освіченого походнями.
Цидибор, Беркут, Берма і інниї воїни.

Цидибор

То кажеш, що все еще
В тім краї вре жар бунту між народом?

Беркут

Мій княже, кілько сили нашой, ми
Старались тії дотліваючі
Останки клятого пожару всяким
Способом погасити. Розказ твій,
Щоб обходитися якнайостріше
З народом тим непокоривим, ми
Сповняли точно. Ось послухай, як
Нам ся вело через ті дні.
З табору
Ми рушили о всході сонця; я
Відділ свій розділив на чтири часті,
Щоби тим ширшу просторінь залити.
Ще спочатку по селах виходив
Народ напротив нас, виносячи
Хліб-сіль, але не многі приходили
До нас в табір. Но із немногих тих
Нам користь стала добра, бо вони
По щирості донесли нам, хто де
Вспирав Славоя, хто му помагав
При бунті; тих сейчас ми, як-єсь нам
Велів, кували й відставляли скоро
В престольний город. Чим ми дальш ішли,
Тим більше ми таких бунтівників
В'язнили й десятки пов'язаних
В столицю відсилали. Аж вкінці
Зайшли-сьмо там, де віроятно було
Гніздо і початок страшного бунту.
Народ похмурно і недовірчиво
Глядів на нас, глухі якіїсь вісті
Літали з уст до уст; вкінці узріли
Ми пред одним селом замість покірной
Товпи із хлібом-сіллю грізную
Селянську чернь озброєну і дико
Кричачу, що не дасть ся самоволі
Знущати довше над собов. Той крик
Не затривожив нас, бо наша сила,
Порядна, хоч і слабшая числом,
На всякий раз побіду прирікала.
Возвавши їх трикратно до покори
Й піддання ся і зрячи, що все дарма,
Ми кинулись на них і за годину

Розбили в пух проклятую товпу.
Слідуя твому слову, ми життя
Бунтівників тогда вже не щадили,
А ціле поле злилось кров'ю їх
І вкрилось трупами, село ціле
Пущено з димом,— і ми дальш пішли.
Но приклад грізний не одстрашив інних,
Бо правду ти сказав, о княже мій,
Що сей народ упертий, нерозсудний,
Єсли завізьметься на що. Багато
Сіл улягло такій самій судьбі,
Багато вигибло клятого хлопства,
А навіть три містечка, що ся нам
Хотіли опирати, мусили
Піддатись — і, як ти казав, я їх
Дав на рабунок воїнам, а всіх
Найзнаменитших скутих я відставив
У город. Так ми справились, но вскорі
І нам не стало сил, щоб дальше ся
Ще посувати,— заразом многі
Зачали ся бояти, щоб новий
Не вибух бунт і щоб нас не відтято
Від тебе,— тож ми знов сюда вернули.
Но бунт, хоч тліє еще декуди,
Однак, по найбільшій часті, вже
Притлумлений, бо чув-єм, що також
Той рицар, що в послідній ся борбі
До нас дістав, Славоя вихованок,
Що він також літає по краю
І тлумить рештн бунту між народом.

Ц и д и б о р

Га, добре-сь ся списав! Щадить не час
Народ сей клятий, но тепера ми
Пізнали, що чим більш му попускай,
Тим більш він брикає... Узрим, чи му
Ся схоче брикать, сли му добре стиснем
Попруги і над ухом му ревнем:
«Vae victis!» [1]

[1] Горе переможеним! *(лат.)— Ред.*

Берма

Княже мій, ми, которих
Ти був послав в сусідній оселі,
Щоб постаратися о живність для
Твоєго війська, власне-сьмо вернули.
Поживи вправді везем подостатком,
Але багато там біди було
І амбарасу, бо собачий сей
Народ не хоче добровільно нич
Давати,— тож ми мусили насильно
Му видирати все, що нам потреба!
Як ти велів, ми не зважали, чи
Там хто товче й о камінь головов,
Чи плаче там, чи скаче,— но, що мож,
Те забирали-сьмо,— і ось тепер
Достатньо можуть в клятій сій погоні
Живитись воїни, заким Славой
Із решти своєї голоти нам
У руки впаде!

Цидибор

Ніт, нехай тепер
І плачуть і товчуться о каміння,
Нам нич до того, бо вони самі
Стягли на себе сей удар судьби!

Один із воїнів

І ми вернулися, о княже наш,
Котрих послав ти був у ті ліси,
Щоби слідити за бунтівником
Славоєм. Дармо ми по пропадистих
Вертепах волочились, дармо-сьмо
Весь день блудили по сій темній пущі;
Не маючи провідника, ми нич
Не здужали знайти й вернулися,
Не винайшовши і сліду Славоя.

Цидибор

Але ж я чув, що десь в тій пущі має
І дім Славоя бути! Чи ж ви там
Були? Там найскорш мож би го зловить.

Воїн

І ми се чули і всіх своїх сил
Ми напружали, щоб хоч стежечку
Найти до сього дому, но надармо.
І нам здалось, що справді пуща та
Заклята, й зачарована,— так годі
Було спіткати хоч би слід людей.

Голос вартового за сценою: «Хто іде?».
Усі слухають. Пауза.

Беркут

Га, там, здаєсь, придержали когось
Вартівники, бо, чути, щось говорять.

Вартовий

(впроваджує Рудого)

Мій княже, селянин сей зловлений
Зістав од мене, власне як вдиравсь
В табір,— но в якій цілі се ділав,
Не знаю. Ту до тебе я його
Привів — ти випитайсь го, що ти воля!

(Відходить.)

Рудий

Владіте...

Берма

Мовчи і жди в покорі на вопрос,
Єсли не хочеш, щоби тя шаблі
І руки наші навчили мовчать!

Цидибор

(грізно до Рудого)

Га, клятий бунтівнику, чи аж так
Далеко ся посунула твоя
Зухвалість, що в табір мій смієш ся
Вдирати? Чи ти знаєш, що тебе
Жде в сій же хвилі?

Рудий

Мій владітелю,
Не бунтівник я і з бунтівниками

Ніколи вспільно нич не хочу мати.
Не в вражих цілях я прибув сюда,
Не враже діло в твій табір мене
Вело, но щира воля услужить
Тобі.

Беркут

Га-га, хто б їх не знав, кому б
Незнаний був сей підлий хамський рід,
Сей, може би, увірив тим масним
Словам тих зміїв підлих, що ся в'ють
У поросі, щоби тим легше нас
Вкусити в ногу! Княже мій, не дай
Собаці тій і слова говорить,
А дай го мні — я вскорі одучу
Його од сього бридкого звичаю
Вдиратись ніччю в наш табір тихцем!

Рудий

(кидається на коліна перед Цидибором)

О княже мій, послухай моїх слів,
Я щиро рад допомочи тобі!

Цидибор

Га, ти мізерний черве, що ся в'єш
У поросі,— чим же ти мні поможеш?

Рудий

Я знаю, де Славой ся криє, я
Заведу вас у криївку його!

Беркут

О княже, ні, не слухай зради слів —
Се підступ лиш, щоб в засідку нас звабить!

Рудий

Ні-ні, за се я стою головов;
Я веду вас, а скоро узрите
Хоч тінь найменшу зради в моїх кроках —
То я готов в сій хвилі смерть понести!

Цидибор

Га, а чи певно знаєш ти криївку
Бунтівника?

Рудий

Так певно, як єм ту!

Цидибор

Давно ж ти знаєш ю?

Рудий

Віднині вечір.
Я в ліс ходив дрова рубать. Коли-м
Вертав, здибаю старця із якимсь
Провідником; той запитав мя, чи
Далеко ще до мешкання Славоя.
Мні дуже видалось те підозрілим,
І я постановив іти за ними.
Но же вже смерклося, я стратив їх
З очей і заблукався в гущаках.
Так дручись дебрами, я вчув нараз
З-межи дерев якийсь-то гомін. Спішно
Я скрито приблизивсь і вздрів на поляні
Посеред старших дебр Славоя шатер,
А воїни його на поляні
Сиділи й розмовляли. Не ждучи,
Що станесь дальш, я рушив мигом в ліс
Назад, простуючи сюда. Тож кваптесь,
О княже мій, щоб їх ще там застать.

Цидибор

Чи ж думаєш, що довго той Славой
Побавить там, де єсть?

Рудий

Не знаю, княже,—
Він звик ся скоро рушать, щобп тим
Змилить погоні.

Цидибор

Га, сли так, то йди
Ти, Бермо; воїнів відділ возьми
І якнайскорш прямуйте там, де сей

Вам селянин дорогу вскаже. Но
Там добре й сильно го держать в руках,
А сли микитить схоче — сей час з ним
На шнур та на осику!

Беркут

Княже мій,
Пусти мене на ту погонь — я скорше
Ся справлю в тих лісах!

Цидибор

Але ж бо ти
По так тяжкім поході змучений!

Беркут

Ні, княже, доки жив я, доти сил
Досить у мене, щоб служить тобі.

Цидибор

Га, то спіши, но предовсім гляди,
Щоб осторожно й справно все ішло.

Берма

(на боці)

Га, клятий Беркут! Того я йому
Ніколи не забуду, що таку
Хорошу хвилю до заслуги мні
З-під носа вирвав!

(Відходить.)

Беркут

(до Рудого)

Ну, ти, бартнику,
Медведю пущі сей, ходи-ходи,
Веди нас, але пам'ятай, що ти
Не в своїй шкірі ходиш, сли хоч слово
Неправди було в твоїй клятій мові!

(Відходить.)

Цидибор

А ви, мої хоробрі воїни,
Ідіть також, кладіться на спочинок,

Бо діл багато ще на нас чекає.

Воїни відходять.

Но мні не час ще спочивать,— мні тра
Самому йти все упорядкувать
До нічної погоні в тих лісах.

(Відходить.)

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Ніч, кімната в домі Славоя. Л ю д и ш а, Л ю м и р.

Л ю д и ш а. О мій боже, що ж тепер станеться зі мнов самов серед тих лісів? Батенько мій в небезпеченстві, бог знає, де обертається; ох, може, го власне неприятелі дістали в свої руки, бо мені чогось так тривожно, так лячно, хоч ніч така тиха і тепла! Ох, пощо то було тої війни, пощо того бою, сли з нього такі нещастя мали виникнути?

Л ю м и р. Ні, дитинко, чоловік, хоч би і знав нещастя, яке го чекає, сли бачить, що того вимагає добра і свята справа, не повинен його лякатися, але сміло ступати наперед, де го зве вищий голос! Отак і твій батенько зробив, а тепер, хоч би ся (не дай того, боже!) і в руках неприятелів знаходив і найтяжчі муки терпів...

Л ю д и ш а *(закриваючи собі руками очі)*. Ой, дайте спокій з тим, мені страшно о такім і подумати!

Л ю м и р. А видиш, дитинко, хоч би судьба його в тій хвилі була і найстрашніша, то я певний, що він не жалує того, що зробив!

Л ю д и ш а. Ох, але певно жалує за моїм нещасливим братом, за моїм Хрудошем, що тепер десь, відцуравшись рідного отця, рідного краю, служить врагові! О боже мій, як мій батенько мусив жалувати за ним, бо він його так любив, так пильнував, як ока в голові! Знаєте, дідусю, я, як учула перший раз позавчора, що мій Хрудош зрадив,— ох, яке се паскудне слово! — що він таке зділав,— я оніміла з болю, я омало не зомліла, я плакала цілу ніч так тяжко, так гірко; дідусю, а може, се і гріх так жалувати за ним, коли він нас так погано покинув?... Але ні-ні; правда, дідусю, що мені не гріх: таже він брат мій?..

Л ю м и р. Ні, дитинко, брата не гріх жалувати, но треба молитися, аби бог просвітив його духа, щоби пізнав свій блуд, щоби навернувся!

Л ю д и ш а. Дідусю, слухайте лишень! Я плакала, я молилась гаряче, довго, цілу ніч; вкінці над ранком я заснула,— снить ми ся мій братчик, мій Хрудош — цілий кровавий і страшний-страшний на лиці, блідий, посинілий, а кров'ю цілий оприсканий; згорбився, очі му запали в голову, а блищать, як порохно вночі. І такий він приступає до мене; я скрикнула в тяжкій тривозі, але він взяв мя за руку — а його рука ціла в крові. «Сестро,— каже,— сестро моя, не плач за мнов, не молися за мнов!» Я до нього: «Братчику мій, що се з тобов сталося, пощо ти таке зробив, пощо ти таке страшне горе звалив на нашого батенька?» А він на те: «Ні, сестро, я святе діло зробив, пізніше ти порозумієш мя, а тепер не плач, проси тілько бога, щоби ми додав сили дальше тим путем ступати!»

Л ю м и р. Ну, що ж, дитинко, більше ти нич не говорив твій брат?

Л ю д и ш а. Більше нич, дідусю, але коли-м ся рано збудила — стала-м така спокійна, майже весела, що ми аж самій дивно стало! Видите, дідусю, я собі так розгадала, що мій братчик не міг ніколи, жадним світом зрадити святої справи свого батенька!

Л ю м и р

О боже, мисль така!.. Чи ж конче тра
Аж того чистого ангела уст,
Щоб ю нам ознаймить? О розуме,
Старий, холодний, де ти, де твій лет
Високий, которим хвалишся ти?

Скажи ж, дитинко, що ж ти думаєш,
З якой причини Хрудош твій таке
Зробив погане діло?

Л ю д и ш а

Ні, дідусю,
Не говоріть: погане! Я се знаю,
Я се чувствую серцем, що мій Хрудош
Не міг ся так нараз, так напруго
Всіх найсвятіших одцурать засад,

Котрі нам батенько наш од дитинства
Впоїв у серце! Ні, він мусив конче
Щось іншого на цілі мати з тим!

Л ю м и р

Га, коб господь єправдив твої слова,
Ти, цвітко, в тихій затиші лісів
Так пишно викохана! Но послухай,
Якая ціль приходу мого ту,
В твій дім посеред тих густих лісів,
Посеред многих ту небезпеченств,
Котрі для мене грозять з кождим кроком,

Л ю д и ш а

Скажіть, дідусю, що вас завело
Сюда,— бо ціль се мусить не мала,
Запевно, бути?

Л ю м и р

Слухай моїх слів!
Отець твій посвятивсь за рідний край
І самохіть ся виставив на многі
Опасності, й життя своє готов
Зложити в жертву за святую справу!
І брат твій, кажеш, посвятивсь також,
Хоч в страшний спосіб, признаюсь,— і мні
Доселі непонятний, за свій край!
Дитя моє, чи ж в твоїй душі
Ніт жару, ніт одваги до святого,
Великого, спасительного діла?

Л ю д и ш а

Дідусю, страшні мні слова, котрі
Говорите, но я доселі ще
Не понимаю, що мні тра ділати?

Л ю м и р

Людише, моїми устами к тобі
Судьба говорить! Слово їй важке,
О, може, тяжким каменем упаде
Тобі на серце чисте, молоде!
Розваж, проте, чи ся рішиш за край
Свій посвятить все, навіть що тобі

Єсть найдорожче в світі, що найбільш
Циниш,— розваж се і скажи мені!

Л ю д и ш а

Ох, що ж мні вам на так страшні слова
Відповідать? Душа моя, немов
Пред громом, остовпіла перед їх
Грізним шум'ячим звуком, я дрожу!
Дідусю, ох скажіть, скажіть виразно,
Чого жадаєте по мні, представте моїм
Очам ту пропасть ясно, в котору
Втонути тра мні для святої справи!
Переді мною темно, а душа
Моя дрожить і замикається,
Но скоро ясно вздрю все — я охітно
І найдорожчі серця мого цвіти
Зірву без зойку, без сльози жалю
Й піду, куди мя кличе глас святий!

Л ю м и р

О краю мій, о отчино моя,
Як дорого окупувать нам тра
Твою будучність і щасливу долю,
Коли нам аж такі святії душі
Тра посвячати, коли тілько болю,
І тілько сліз, і тілько серць катуші
Платити мусим за святую волю!

(До Людиші.)

Дитя моє, наїзники, которі
Наш край святий посіли, побідили
Твойого батенька оружні сили,
І побідять го ще в одній борбі.

Л ю д и ш а

Га, то мій батенько тепер уйде
Їх рук, він ще раз, він ще раз повстане?

Л ю м и р

Він встане, але ти, дитя моє,
Ти маеш побідить тих ворогів,
Тобі побіда над ними достанесь!

Л ю д и ш а

Мені, дідусю?.. Дивне ваше слово!
Но як, чим побіджу їх?

Л ю м и р

Серцем!

Л ю д и ш а

Що?
Чи ж серце те моє так сильне?

Л ю м и р

О
Дитя, велика єсть сила любві!

Л ю д и ш а

Любві?.. Га, що ж я розуміти маю
Під тими дивними словами?

Л ю м и р

Доню,
Узриш пізніш, тепер лиш те ти скажу:
Ти побідити маєш ворогів.
Без тебе згине, може, твій отець,
А сли го ти вспоможеш — без меча
Й без битви побідить, і стане мир
В тім краї, й щастя засвіта нановo!

Л ю д и ш а

Но чим же, чим же я можу помочи му?

Л ю м и р

Будучність вскаже ти, дитя моє!
Пощо мні серце в тобі потрясать
Дармим страхом? Кажи, чи ся рішаєш
Іти зі мнов, куди тя поведу,
Іти зі мнов ще сеї ночі з дому?

Л ю д и ш а

Куди, дідусю?

Л юмир

Де тя попроваджу.

Людиша

Ох, що ж ділать мні?..

Люмир

Ой, дитя моє,
Святая справа зве до діла, зве
Тебе великим голосом, не час
Ту зволікать, не час ся намишляти —
Хто любить, той нич не числить!

Людиша

Дідусю,
Хоч дивна й темна мова ваша, но
Душа моя таким же голосом
До діл мя зве — я йду, де ваша воля,—
Я сей же ночі кидаю сей дім!

Люмир

Іди ж, о доню, сей час і готуйсь
В дорогу — час спішить, а хто се зна,—
Може, в тій хвилі небезпеченства,
Мов тяжкі, чорні хмари градові,
Над головами нашими звисають
І леда хвиля перунами блиснуть!
Спіши, дитя,— порядок дома дай
І прилагодь в дорогу все, що треба!

Людиша відходить.

Га, мисль страшна, мисль темна, но заразом
Надії світлом так ярким блистає,
Як темна хмара огнем громів! Боже,
Ти шлеш нам в душу думи животворні,
Ти шлеш нам в серце думи світлі; ох,
Чи ти мні в душу й тую мисль послав?
Так-так, се твій глагол святий, кріпкий
Звучить в моїй душі, о боже сил!
Твоя най буде воля, я іду
За твоїм голосом!

Бовт входить.

Га, добре, сину,
Що ту приходиш,— і твій час прийшов!
Ходи сюди, я маю ту з тобов
Поговорить о дуже важних речах!

Бовт. Га-га-га! А дивіть-но ви ся — мій дідуньо уже зі мнов зачинає раз говорити о важних речах. Ой-ой, що ту робити, як ту слухати тих важних речей?

Люмир. Бовте, дай же спокій, не кричи, не вередися, але слухай, сли не хочеш, щоби-м так, як твоя небіжечка бабуня, оперся на твоїх ухах,— а пам'ятай, що я милосердніше зіпруся, як вона, і уважай, що хоч таки ослячі в тебе уха — не знаю, чи витримають мої руки!

Бовт. Але ж, але ж ви, дідусю, зараз за що-небудь так розгнівається, як моя небіжечка бабуня за свою чубату курку!

Люмир. Бовте, чи підеш з панночков Людишев до княжого двора?

Бовт. Я?.. Як то я?.. Бувайте здорові, шукайте си іного Бовта!

Люмир. Як то, чи ж так скоро вивітрила із твоєї налибоватої голови охота до добрих діл?

Бовт. Ба, або ж то добре діло робити против послідньої волі моєї небіжечки бабуні?

Люмир. Дурню, ту тепер не йде о твою бабуню, але о святу справу, о цілий край!

Бовт. Ба, то я маю йти до княжого двора з панночков і просити князів, щоби собі з нашого краю ішли до чорта,— або що? Та видите, хоч ви мудрий чоловік, то мені ся здає, що ви тото-таки не мудро говорите!

Люмир. Мовчи, калито,— не о то іде! Не просити князів о нич, але маєш всегда і всяким способом пильнувати нашої панночки.

Бовт. Ба, а пощо ж ви там панночку виправляєте? Чи не знаєте, що її отець такий великий бунтівник...

Люмир. Що-що ти говориш?

Бовт *(затикає си уста)*. Та то не я так говорю, але люди так говорять, а я знов своїм дурним розумом гадаю, що небезпечно панночці іти в гостину до княжого двора.

Люмир. Ти не питай нич, але панночки пильнуй, як ока в голові!

Бовт. Ба, лацно вам казати: пильнуй! Ба, а як вони мене повісять або замкнуть, а панночку візьмуть — тото я ю тогди допильную!

Люмир. Ні, так не буде, Бовте, бо і за що ж бо вони мали тебе вішати?

Бовт. Ба, добре, але як, перед ким я маю панночку пильнувати?

Люмир. Перед кождим, навіть перед князями самими!

Бовт. Ба, як то, таже ви нас хочете до їх дому виправити, а навіть і перед ними кажете ми панночку пильнувати? Як же я ю допильную перед такими великими панами?

Люмир. Не відступай її і кроком, а панів збувай жартами або як там схочеш, так ся з ними заходи,— в тім твоя голова!

Бовт. Га, але ж пощо того всього — я з цілої речі ані на волос не розумію!

Люмир. Мовчи — бач, панночка іде,— з часом порозумієш ліпше, а тепер лиш пам'ятай на те, що-м ти казав!

Людиша

(входить)

Дідусю, я готова, я на все
Рішилась, я йду з сильною душев
В будучності страшної темний край!

Люмир. Най бог надгородить тя за те! Але нам годі тепер бавитись, час рушати.

Бовт. Як то, а се знов що за новий спосіб? Іти з теплої хати в ліс та й ще у таку глуху північ? А що вам такого? Чи і тото також належить до святої справи?

Люмир. Так, Бовте, і тото! Збирай же ся, небоже, і ходи чим скорше, бо ніт часу чекати!

Людиша. Дідусю, дайте му спокій, нехай спочиває ту, пощо еще його трудити?

Люмир. Ні, дитинко, і він нам потрібний, і він мусить іти з нами! Не бійся, він не дуже багато собі муки задасть! А що ж, знає хто в домі о тім, що ти хочеш відходити?

Людиша. Ні, ніхто не знає сього!

Люмир. О, так не мож, треба хоч одному котрому сказати! А ні — то знаєш що, приклич сюда одного із слуг — я му розкажу, що і як треба. Бо бачиш, єслн би отець твій прийшов сюди — що ж би він подумав о слугах, сли би му не могли сказати, де ти поділася?

Чи ж не погадає, що вони убили тебе або видали врагам у руки? Ні, дитинко, сього так не мож лишати.

Один із слуг *(входить)*. Чи панночка ще не пішла спати?

Людиша. Ніт ще, або що?

Слуга. В лісі поблизьку чути тріск лому і якісь розмови, що ділати?

Люмир *(до Людиші)*. Квапмося! *(До слуги.)* А в котрій стороні крик се?

Слуга. Од горішнього боку.

Люмир. А слуги сплять?

Слуга. Я побудив їх і велів держатися в готовості.

Люмир. Друже, нема ся чого тепер бояти. А знаєш ти, хто я?

Слуга. А чому ж би ні, пан Лю...

Люмир. Но-но, дай спокій! Слухай же, сли би приїшов чи то пан твій, чи хто інний і питався за панночкою — то скажи, що вона пішла зі мною.

Слуга. Як то вона пішла з вами?

Люмир. Так, бо сей же час вона іде зі мною!

Слуга. Ба, а куди, на як довго, пощо?

Люмир. О те ані сам ся не питай, ані, хоч би-сь і знав, нікому не кажи! Же твоя панночка на злу дорогу не піде, можеш на мене спуститися.

Слуга. Не о те я питався...

Люмир. Досить, брате, бувай здоров!

Людиша. Бувай здоров, приятелю, не забувай мене, не забувай мого нещасного отця!

Бовт. Ой-ой, погідь-но ви!

Люмир. А що тобі?

Бовт. Ба, та не знаєте, що моя небіжечка бабуня все мені говорила! Бовте, в которім тя домі чесно приймуть, там годиться дещо свого лишити — най все добре в тім домі лишається! Отже, погідь, я ту маю свої торби, мені їх на дальше не треба — най вони ту лишаються! *(Кидає торби і відходить з Люмиром і Людишею.)*

Слуга. Гм-гм, що се такого? Я, бігме, ані слова не понимаю з всього того, що мені той старий говорив! Але ж бо то теж розум — десь нараз серед ночі вибиратися з дому!.. Ох, але що то ся там має в лісі значити — тії кроки, той гомін якийсь?.. Ох, боже мій, вже чую кроки в сінях,— що се може бути?.. *(Слухає.)*

Славой і Яромир входять.

Славой. Отсе ми ту, а бог провадив нас безпечно і спокійно! Але де ж подівся Рад, чому теж в дім не йшов?

Яромир

Оставсь у брам, щоб сторожу держать,
Бо по дорозі говорив, що щось
В душі тривожить го!

Славой

Вірна душа!

(Узрівши слугу.)

Га, як ся маєш ти, слуго мій вірний?
Що ж ту чувать у вас, чому, хоч час
Уже так пізній, ти не спиш іще?

Слуга. Ох, пане мій, відки ж ви ся ту взяли? *(Цілує го по руках.)* Як же ж ви важилися вступити в сей дім, коли ми леда-хвилі сподіваємося воїнів неприятельських? Боже-боже, чи сподівали ми ся, якєсьте виїжджали звідси, що се послідній день, котрий ми з вами свобідно в радості і надії прожили? Чи сподівали ви ся, що будете мусили, як злочинця, тривожно скрадатись до власного дому?

Славой. Досить тих слів, слуго мій вірний, не час тепера жалувать — справа свята, а воля божа сталась! Що ж діє Людиша?

Слуга

О пане мій, Людиші тутка ніт.

Славой

Га, що ж говориш, де ж вона,— скажи?

Слуга

І сього я сказати вам не в стані.

Славой

Як се, хіба нещастя приключилось?

Слуга

Ніт, але ту днесь вже смерком прийшов
З провідником дід — звуть його Люмиром,—

І той ще таки днесь вночі Людишу
З собою взяв,— не знаю, де й пощо.

Славой

Га, що, Люмир, говориш, взяв її?

Слуга

І повелів мні вам сказати те.

Славой

О боже мій, чому ж душа моя
Ціла дрожала, мов в прочутті горя,
Чому тривога чорна протяла
Мечем мні серце на ту дивну вість?..
Ні-ні, Люмир ю взяв — вже, видко, він
Причину мав важну; вона із ним
Безпечна!.. Боже, дай мні силу ще
Знести і ту непевності тортуру!..

Рад

(скоро впадає)

О, отче, брате, скоро поспішаймо
Звідтіля, бо опасність нам грозить!

Славой

Що се, мій сину, що за вість нова?

Рад

Стоя на стражі коло брами, я
Вчув вдалі в лісі голоси якісь,
І ступання, і брязк оружжя — се,
Здаєсь, за нами гонять вороги!

Славой

Га, то спішім; прощай, слуго мій вірний!

Слуга

Прощайте, пане! Але що ж ту нам
Робити, сли враги нападуть нас?

Славой

До оборони ніт ся що й зривать,
Найліпш, сли скриетесь зачас у ліс.

Слуга

Га, тож спішу звать слуг, щоби сей дім
Чим скорше опускали! Скорше, скорше!

Відходять.
Сцена хвилю остає пуста; чути за сценою стук, голоси слуг, вкінці кроки воінів; брязк оружжя і ступання по хідниках.

Беркут

(впадає з воінами, котрі ведуть слугу під голими шаблями)

Га, ось одного маємо, а муки
Із його горла витиснуть всю правду!
Скажи ти, підлий рабе підлого
Бунтівника,— де твій проклятий пан?

Слуга

Раб ката не до розказу мені!

Беркут

Га-га, ти ставиш ту мені чоло,
Зміє погана? Чи ти знаєш, що
В сій хвилі можу розтоптати тя?

Слуга

Розбійнику, розбійника оруддя,
А відки сили ти такой набрав?

Беркут

Ох, я б ти вирвав сей зміїн язик,
Сли б не надія, що він мні повість.

Слуга

Сли так, то можеш вирвать го сейчас,
Бо певний будь, що нич ся не дізнаєш!

Беркут

Гей, воіни, не час нам забавлятись

З тим гадом, витащіть го на подвір'я
Й замкніть навік му мову ту скажену!

Два воїни відпроваджують слугу;
Беркут до решти:

А ми спішім сей дім перешукать!
Сли хто живий найдесь в нім, то ведіть
Сейчас до мене го, а що кому
Подобаєсь — усе беріть! Ту теж
Ми на ніч розкладемось, а завтра
Назад повернем у княжий табір.
Проклятий хам, що нам задав вночі
Так тяжку працю! Ох, коб був не зник,
Був би ся певно враз з рабом тим підлим
Заколисав ту на одній галузі!

(Відходить з воїнами.)

ЯВА П'ЯТА

Місце збору серед села, як в первій яві
первої дії.

Р у д и й. Ах, слава богу, що ми ся удало так зручно убігчи із рук того проклятого Беркута! Готов був, як стій, казати чоловіка зашморгнути на першім-ліпшім патику, хоч я, бігме, щиро хотів їм услужити! Але той Славой, той анафемський Славой! Що він ту уже лиха не наробив для народу через свою собачу війну! Боже мій, тисячі сіл лежать в попелі, тисячі народу схнуть і гниють по в'язницях,— а за що? За тото, що правленіє підозріває їх о порозумініє з бунтівниками!

Входить кількох інших селян.

Б а л а г у р. А-а-а, ви вже ту, куме Рудий? Що ж там у вас чувати?

Р у д и й. Зле, куме Балагуре, біда, негаразд! Вчора ходив-єм в ліс на дрова — десь треба було запізнитися до змроку, зблудив-єм і зайшов на друге село. Боже мій, яке нещастя, яка тривога межи народом! Кругом села, містечка попалені, людей цілими громадами в'яжуть та женуть до в'язниць, а погибло немало!

С а л а м і й л о. О пане милий, сотворителю ласкавий, чи то таке і з нами не схоче бути?

Галатійло. А з нами за що? Чи ж ми не вірні піддані наших князів, чи ж ми дали поміч проклятому бунтівникові, чи ж ми не нагнали з голими руками того шубравця, убраного в олов'яну бляху, що ту у нас був?

Галай. О, видите, а ще лиш єдно-сьмо зле зробили. Було нам собаку зв'язати, та кинути в громадський шпихлір, та пристеречи — тепер було би і нам то на добре вийшло, бо скоро що до чого — ми би були сейчас показали: «От маєте доказ нашої вірності — сина бунтівника!»

Балагур. А-а, коби то хто був тогда на такий розум впав — були би-сьмо тепер були спокійні.

Галатійло. Говоріть вже нам, куме, що-сьте ще там де нового чули?

Рудий. А що ж нового? Нещастя всюди по цілім краю, межи народом тривога, що крий, мати божа! Де ся зійдуть люди з кількох сіл, то лиш о своїй бідї говорять, та й тота у одного гаразд, а у другого ще більша! Бачте, літечко боже іде, дар божий у полі на пні пропадає, худоби самопас ходять по царині та ревуть — нема кому їх ні заганяти, ні що діяти, щонайліпших газдів, щонаймоторніших парубків загнано у тюрми!

Саламійло. Пане небесний! Воля твоя свята! Недарма що сеї весни три рази кровавий дощ падав! Недарма-то і урожай такий красний бог дав, що і наші діди такого не затямили! Ой боже милосердний, дав бог хліб, та нема го кому їсти!

Галатійло. А що ж там з бідними людьми роблять в в'язницях?

Рудий. Га, бог се знає! Але я чув, що тяжко їх там катують, і голодом морять, і кайданами кують, щоби попризнавалися до порозуміння з бунтівниками! А ще до того тілько тисяч їх там разом спакованих — представте собі, що там чиста зараза мусить бути, в тих темних льохах, в тих понурих, тісних клітках. І направду говорять, що там і найздоровіші мруть, як солома!

Балагур. Ой-ой-ой! Чого то ми ся дочекали, чого то ми дожили!

Рудий. А всьому тому вина той проклятущий Славой і його бунт!

Галай. Га, а хто знає, чи би-сьмо не були ліпше вийшли, сли би-сьмо були до бунтівників прилучилися? От в разі побіди...

Рудий. Ех, дайте спокій з своїми байками! Що о тім і говорити! Я вам ще маю одну дуже цікаву річ сказати!

Балагур. Ану-ану, що там такого, може, що доброго?

Рудий. О, доброго не сподівайтеся нічого в тих страшних часах! Бачите, той голокопитник, той рицарпівник, що нас намовляв до бунту,— тепер — не згадали би-сьте, що зробив!

Галатійло. Ану, що такого він зробив?

Рудий. А що зробив? Перейшов в княжу службу.

Галатійло. Добре зробив.

Рудий. Ой, добре зробив, добре зробив! Воліла би му дідьча мати туй-таки голову скрутити! Та чи знаєте ж ви, що він тепер по краю найбільше доказує, найбільше біди робить хрещеному народові! То вам як вовк скажений, ні просьби, ні сльози, ні нич го не порушить! Так князь велів — та й годі.

Саламійло. Ох, пане милий, господи правий, волів уже був остати бунтівником та повиснути на шибениці, як так поправлятися!

За сценою крик і брязк оружжя; селяни стривожені; впадає Хрудош, Ништа і воїни.

Хрудош

Бунтівники, пси підлі, сей час мні
Піддайтесь в імені владітелів
Землі сей, сли не хочете, щоби
Ми силою оружжя змусили
До послушенства і покори вас!

Балагур. Пане рицарю, ми не бунтівники, як сам здоров знаєш, але князів наших найвірніші піддані і їм всегда покорні і послушні!

Ништа

Га, те покажесь, чи так в істі єсть!
Піддайтеся і з нами в град ходіть —
А там суд справедливий розізнає,—
Хто прав, а хто єсть бунтівник!

Хрудош

О, сли
Би ми всегда таким словам масним

Давали віру, скоро би в тім краї
Упала власть свята наших князів!

Галатійло

О воїни, не тее дивно нам,
Що нас ви в тих бурливих, горесних
Часах підозріваєте о бунт
І о невірність княжій власті,— но
Те дивно нам, що того зрадника,
Що того змінника поганого,
Бунтівника, підступную змію
Межи собою терпите, що ви
Насамперед його не віддасте
На найстріший, справедливий суд,
На найтяжчі, смертельні, страшні муки,—
Бо та йому належиться заплата!

Хрудош

Га-га, старий ти пес! Хто б се гадав,
Що ти ще так скажено гавкати
Потрафиш, що, хоч вже у тебе ніт
Зубів, ти так затято будеш ся
До кусання ще поривать? Агей,
Товариші мої, ви, вірні слуги
Княжої власті й справедливості,
Візьміть його й зв'яжіть, і тих також
Всіх пов'яжіть і разом лавою
Женіть їх батогами у столицю,
Там затаскайте їх у льох глибокий
Між рапавки, і жаби, й ящірки,
Нехай гниють в обридлім берлозі!

Рудий

(до селян)

Ось бачите, яке нам він співа,
Він, що недавно ще ту серед нас
Стояв і кликав: «До оружжя, браття,
До бунту за святую рідну справу!
Втікаймо, доки час!»

(Уходить.)

Воїни кидаються до селян і в'яжуть їх.

Хрудош

Так, добре руки їм скрутіть! Тепер
Зв'яжіть всіх разом і припніть ось ту
До сього стовпа, заким більше ще
Не поналовлюєм тих пташків в кліть!
Ого, десь ту я видів ще одного,
Котрого, бачу, кликали Рудим,—
То небезпечний пташок! Того нам
Конечно треба взяти в свої руки!
Ти, Ништо, ти пильнуй полонників,
А ви зі мною, воїни, в село!

(Відходить з воїнами.)

Саламійло

(зв'язаний)

О пане милий, ба, та що ж ми винні,
Що нас так в'яжуть, як собак негідних,—
Та то ще й хто — поганець, змінник?

Ништа

Мовч,
Безглуздий стовпе, не твоя ту річ —
Начальник наш не змінник, но слуга
Князів і справедливості.

Саламійло

О пане
Небесний, чи ж така ту справедливість
І правда — нас невинних забирати,
В'язать та гнати в тюрми, а за що?

Балагур

О боже правий, чи ти тое зриш,
Що нас женуть тепера з дому в тюрму,
Коли найбільш до праці треба рук,
Коли дар божий в полі аж ся просить,—
Аж серце пукає, видячи, як
Пропаде праця наша!

Ништа

Га, старий
Дідиро, ти ще жалуєш, хоч вже
І так немного ти на світі жити!

Не бійсь, не будеш видіти, як в полі
Гниє ти збіжжя,— бо зігниєш в тюрмі сам!

Г а л а й

Ох, воїни, пустіть нас! Богом ми
Клянемся й правдою, що ми нич не винні!

Н и ш т а

Ага-ага, сли б ми за кождий раз
Клятв ваших слухали, то ж би то ми
Хорошо вийшли! От мовчав би-сь ліпш
Та не збавляв си голосу! Давно
Ми чули просьби і заклинання всілякі
Та й знаєм, як се треба розуміти!

Х р у д о ш

*(входить з пов'язаними селянами;
межи ними Рудий ранений; в селі пожар,
крик, зойк страшний)*

Ось гурма ще бунтівників! Го-го,
Не здужав нам уйти і той червонохвіст!
Га, клятая собака, він іще
Поставився до нас, щоб боронитись!
Погди, дамо ми тобі духа з'їсти
Пізнаєш ти ще руки Хрудоша!

Р у д и й

(кидається на коліна)

О боже мій, о сонце ти святе,
О рідна мати земле, вами я
Клянусь, що-м нич не винен! Не пред княжою
Я властю боронивсь, но пред тобою,
Розбійнику, потворо, которий
Надуживаєш тої власті! Ох,
Нехай поб'є тя скоро божий грім,
Нехай земля розпадесь під тобов,
Най власне тіло клятеє твоє
Збунтуєсь против костей твоїх і
По кусневі од них ти за життя
Відпадуєі О, дай ти, боже, щоб
Ти перед смертю всі ті болі, всі

Сльози, котрі ти вилив, весь той жаль,
Усю розпуку в серці своїм вчув,
Щоби твій дух, терзаний тов страшнов
Громадов, вився, мов в клубах зміїв,
Вкінці, щоб злякся самого себе
І в вічну тьму скажений кинувсь, щоб
Утікнути перед самим собов!

Хрудош

Ха-ха-ха-ха! Дивіться, як руда
Собака ся роздзявкала! Но-но,
Товаришу, клени, кидайсь, казись,
Точи із пащі піну, вий, шалій,
Сли те ти легше,— але сли би-сь хтів
Втікати, сли би-сь шарпавсь — то сейчас
Велю ти й ноги спутать і яку
Гнилу колоду присилить до них!
Але ти клясти позволяю, кілько
Сподобаєсь тобі,— бо незадовго
І так шнур-брат, сестриця-шибениця
Улагодять навсегда злість твою!

Рудий

Селяни-браття, ви зрите — он там
Отсе мій дім горить, глядіть — моя
Нога кровава, той шалений пес
Вкусив мене,— ви те посвідчите!

Хрудош

Га, добрих свідків ти найшов собі!
Не бійсь, посвідчать і вони, і ті
Ось княжі воїни, що зріли все,—
І досить буде тих свідоцтв, щоби
Тебе взнести на палю! Гей, воїни,
Скінчена наша праця в сім селі,
Тепер нам час спішити у столицю.
Беріте в руки добрі паровини,
І тую череду женіть, а парте
Порядно аж до самої столиці,
А там їх киньте в який темний льох,
Щоби там в голоді і вогкості
Успокоїлися і зм'якли троха!

Воїни женуть пов'язаних селян і відходять, за ними Хрудош.

Ништа

Га, то ми зух той Хрудош! Лиш прийшов,
Сейчас ся гладкими словами вмів
Князів підлизати — нині, бач,
Ще го новая надгорода жде
За ту заслугу, що невинними
Селянами запхав усі в'язниці,
Що край весь знищив і опустошив,
Себто, що всі бунтівники! Га, може,
Се й справедливо, але я б гадав,
Мій брате Ништо, що найліпше би
Повсякчас мати голову на карку
І доглядати, що він буде дальш
Робити з тими хлопами! А чень,
Дасть бог, що й я дійду десь до чогось,
Сли мні удасться викрить, що в тім є!

(Відходить.)

ЯВА ШОСТА

Край лісу; ранок. Любомир, Людиша і Бовт входять.

Любомир

Га, ось уже, о діти, Цидиборів
Табір, ту дальше кроком поступить
Мні небезпечно! Доню, господня
Нехай веде тя ласка — дальше вже
Не можу я провадити тебе.
Зважай, дитя, що ціль твоя єдина —
Отечества добро,— до ней, проте,
Ступай повсякчас сміло й постоянно!

Людиша

Дідусю, ох, мені тривожно так,
Так страшно, так якось переді мнов
Темряво, сумно! Ох, дідусю, я
Не знаю, чи мні вистарчать до так
Великих діл на дусі сили! Ох,
Не відходіть, заждіть, заждіть іще,
Нехай душа моя ся успокоїть!

Л ю м и р

Най бог скріпить тя, нехай ти додасть
Сил,— я не можу довше ту остати,
Бувай здорова!
Ти, Бовте, пам'ятай о тім, що-м ти
Велів на путі, пам'ятай, а вздриш,
Що й ти з своєв дурнов головов
Причинишся до спільного добра!

(Відходить.)

Б о в т. Ну, що ж ми тепер, паннунцю, будем робити? Видите, моя небіжечка бабуня любила не раз до мене казати: «Бовте, од біди втікай і поли врізуй!» А видите, паннунцю, я виджу, що ту біда і рад би-м від неї поли врізати, але шкода, що-м їх си вже геть пообривав по корчах та по ломаках! А ту і втікати також годі, бо, видите, мій дідусь казав, що ту треба посвятитися для спільного добра! Що ж будем діяти?

Л ю д и ш а

Ходімо, Бовте, у табір,— чим довш
Розмислюю, тим тривожніше мні.

Б о в т

Га, то найліпше не розмислювать
Нічо! Но, бачте, бачте ви, паннунцю,
Чи нас там пустять просто до князя,
Чи не буде якой халепи нам?

Л ю д и ш а

Га, то що ж діяти?

Б о в т. О, що діяти? Посидьмо тихо на місці, бо я мушу ще до голови по розум піти,— а притім, бачите, я так напруго не можу ся вивинути! Бо то, знаєте, паннунцю, дідусь казав мені, щоби я був вам провідником в всяких поганих положеннях, аби-м вас пильнував перед кождим, хоч би то був найбільший пан!

Л ю д и ш а

Ох, Бовте, я ти дякувати буду
До смерті, лиш не покидай мене
Ані на хвилю, говори, що ти

На ум насунесь, бо мені якось
Так тісно в серці, так тривожно!..

Бовт

Гов,
Паннунцю, дайте спокій, бо, як чую —
А я порядний маю слух,— ту чути
Тріск лому в лісі! Певно, хтось іде!

Людиша

Ох, а ми ту на поляні стоїм,
І хто надійде, може вздріти нас,
А в ті часи за кождим поступом
Грозить опасність! Бовте, уступім
Чим скорше звідси, скриймось в гущаки!

Бовт. Гм, а може, ви, паннунцю, і правду говорите! Таки, бігме богу, що правду! Ходіте чим скорше за тії корчі і сховаймось, бо вже чути кроки людей і голоси якіїсь що раз ближче.

Відходять. По хвилі входять Беркут, Цидибор і воїни.

Беркут

Владітелю, клянусь ти правдою
І богом, що не наша се вина,
Що нам нічний похід ся не удав.

Цидибор

Га, ну а що ж причинов тому?

Беркут

Хто
Се зна, чи хто бунтівникові тому
Доніс о нас, чи лихо сприсяглось
На нас,— но годі нам було його
Застати. Наперед завів нас той
Проклятий хлоп на місце, де іще
Славоїв шатер стояв серед ярів,
І видно було, що недавно відтам
Пішов. Тогда той селянин сказав:
«Спішітесь, молодці,— тепер нам вже
Напевно рибка з сака не уйде.

Він мусив конче ся удати в свій
Дім ту у лісі, щоб одвидіти
Доньку свою,— там мусим го застати!»
А ми, дурні, мов неприкаяні,
Дремся по гущаках, товчемося
По дебрах, розбиваємось по зрубах;
Ледве-не-ледве серед нічної тьми
Дійшли-сьмо до сей клятої яскині,
Але дармий був труд наш весь. Іще
Наш провідник, мабуть, занюхавши,
Чим пахне річ ціла, змикитив і
Десь щез, мов дим на вітрі. Ледве ми
Здужали клятий дім сей обсадить,
Но й так всі слуги того гаспида,
Мов сови із дупла, розпирслись в ліс.
Одного-сьмо лишень зловить змогли,
Але й од того, хоч го і на гак
Бери, не мож було нічо дізнатись.
Так ми уперту бестію сейчас
Повісили і, переночувавши
В бунтівниковім домі, скоро рано,
Спалили анафемську оселю
І ледве ще до тебе-сьмо лісами
Потому доблукались з тяжким трудом.

Цидибор

Га, а що ж сталося з дочков його,
Котра, як чув-єм, дома мала бути?

Беркут

О ній не мож нівідки ся було
Дізнать і слова —щезла десь без вісті.

Цидибор

То дивно, що сей бунтівник таков
Неначе помороков таємничов
Окрився! Власне під той час, коли
Ви там десь волочились по лісах
Та розщибалися по дебрах, ту
До нас прийшов один із воїнів
Славоя.

Беркут

Га, мій княже,— єслн так,
То найпевнішу можна мати вість
Од нього о цілім состоянні
Славоя й клятої його дружини.

Цидибор

А, власне, от що я довідався:
Славой ще вчора в тім же самім місці,
Де ви найшли шатро його, цілу
Свою дружину, воїнів і всіх,
Що з ним були, порозпускав, а сам
Лиш з сином своїм і одним лишень
Із воїнів повіявсь десь кудись.
Більш воїн той не знає нич о нім.

Беркут

Що ж ви зробили з ним?

Цидибор

Він ся просив
До мене в службу, обіцяючи,
Що разом буде і провідником
Нам в тих лісах. Рубак се і силач,
Як дуб,— і я подумав: шкода би
Такого воїна,— й прийняв його.

Беркут

Ой, княже мій, не дуже вірте лиш
Проклятому отсьому плем'ю! Він
Готов нас в вовчу яму завести
І безоружних всіх віддати в руки
Бунтівникам!

Цидибор

І те розважив я
І віддаю, проте, його тобі
Під надзор — ти будеш порядно знати,
Як обходитись з ним.

Беркут

Га, ваша воля,
Но осторожність предовсім!

Бовт

(за сценою)

Ай-ай!
Гав-гав! Брень-дзень! Ве-ме-ре-бе, га-га!

Цидибор

Га, що се, що се за пекельний крик!

Беркут

Владітелю, давно я говорив,
Що бунтівник зачарував сей ліс,
І тим-то тілько здужається так
Пред нами довго й зручно укривать!

Цидибор

Погди, я рад тих чарів дослідить!
(Відходить.)

Бовт

(за сценою)

Гав-гав, мяв-мяв! Ру-ру-ру! Го-го-го!

Беркут

Ух, хоч день білий, но мені якось
Моторошно! Бач, як ту сміла в тій
Проклятій пущі чортова сила!

Цидибор

(вертає ведучи за вухо Бовта)

Га, хто ти, рабе підлий, що ту смієш
В тім лісі страшить, що для зради, видко,
Підходиш ту під наш табір? Кажи,
Заким ще жизнь паскудна в твоїм тілі
Товчеться!

Бовт. Ой-ой-ой, паночку, сли хочете, щоби-м говорив,— то пустіть ми ухо, бо, бачите, моя небіжечка бабуня, дай їй, боже, небо, і так ми їх в своїй старості досить понатягала!

Цидибор

Га, ти, зраднику проклятий,
Ти ще ту в дурника переді мнов
Будеш ся бавить, щоб мене зводить,
Мов кітку за стеблом! Скажи сейчас,
Чого ту ходиш по тім лісі? Га?
Що, не говориш? Воїни, беріть
Ту жабу і повісьте, нехай знає,
Як зрадов підходить княжий табір!

Людиша

(входить і кидається перед ним на коліна)

О княже мій! Бо, що ти князь, о тім
Свідчить твій пишний і рицарський вид
І тоє око, грозне, громове,
Повеліваюче! О княже мій,
Даруй жизнь мому вірному слузі!
Зовсім не в злім ми наміренії
Ідем, а зрада чорна і погана
Далека серцям нашим, так, як ніч
Далека лучам сонця золотого!
Но ми зблукались в тих лісах, а ту,
Коли-сьмо власне спішно виходили
Із сеї пущі, мій слуга ся зляк
В гущавині, не знаю вже чого,
І з той причини крик підняв такий.

Цидибор

(котрий через цілий час глядів на ню, немов остовпілий)

Га, хто ти, хто ти, світла богине,
Відкіля ти взялась в тій темній пущі?
Чи ти дух опікунчий тих лісів,
Чи ти з небес зступила ту на хвилю,
Щоби собою сей паділ сумний
Скрасити й світла іскров роз'яснити?
Ні-ні, з смертельних ти людей не єсь,
Бо моїй-єсь душі ся, як звізда,
Явила повна блеску і життя!

Людиша

О княже мій, ні я з небес, ні дух,

Но людське тіло з людською душев,
Дочка народу сього і твоя
Підданка вірна.

Ц и д и б о р

Ох, не говори:
«Підданка»,— слово те так дивно мні
Звучить в душі! Днесь первий раз в житті
Я вповні цілою душев чувствую
Підданих долю слізну і гірку!
Ні, не підданка ти мені віднині,
Ти пані серця мого, ти княгиня!

Л ю д и ш а

О княже мій, даруй мені, но твої
Слова душу мою тривожну, бідну
Глушать, ох, я не понимаю тя!

Ц и д и б о р

Встань, не тобі клячати предо мнов,—
Від днесь і я, і край весь пред тобов
Коритись має!

Л ю д и ш а

Княже мій, з слугов
Моїм май милосердя і пусти
Мене, бо блеск твоеї висоти
Мене збавляє взроку,— блеск той світлий
Твойого ока мову мні гамує!

Ц и д и б о р

Слуга твій вільний, но тебе, о зоре
Моєй душі, не пущу вже од себе.

Л ю д и ш а

О княже мій, і що ж я провинила,
Що ти мене в'язнити хочеш?

Ц и д и б о р

Ні,
Ні, не в'язниця темна і понура,
Але палата жде тя золота!
Ні, не кайданів тяжких ржа руда,
Але корони брильянтовий блеск!

Л ю д и ш а

О боже мій! О отче, отче мій!..

(Мліє і паде на руки Цидибора.)

Ц и д и б о р

Ох, що тобі, ти, світлий ангеле,
Богине розкоші небесной, що тобі?
Чи ж ти на те лиш мні з'явилась ту,
Щоб сей час зникнути навіки мні?
Чи ж ти на те лиш розпалила жар
Неугасимий в серці моїм, щоб
Сейчас і вічно він палив мене?..
Ні-ні, вона жива, вона мене
Не кинула, душа її ангельська
Не розвинула своїх срібних крил,
Щоби пустим зробити світ цілий,
А моє серце домовинов!

Л ю д и ш а

Ох,
Де я!

Ц и д и б о р

У мене, ту, на моїм серці,
На серці, що гаряче, вічно-вічно
Тя любить!

Л ю д и ш а

Княже мій, пусти мене,
Бо що ж за слава, що за честь ти, бідну
Свою підданку звести й одіпхнути
На вічне горе, а людям на сміх?

Ц и д и б о р

Мій, ангеле, ох, не рани душі
Моєй такими прикрими словами!
Ні, я вовік, вовік тя полюбив,
Я ні життя, ні нічого, що ми
Наймильше в світі єсть, не пощаджу
Ні не пожалую, щоб лиш тебе
Ущасливити! Бач, в сій хвилі я
Табір той опускаю і спішу

З тобов в столицю, щоб якнайскорше
Супружества святії узи нас
Вовік соєдинили! Чи ж ти того
Ще мало, ангеле душі моєй?

Б е р к у т

О княже мій, слова твої такі
Нам, вірним твоїм слугам, дивними
Здаються! Як же, ти б хотів табір
Сейчас кидати і оставити
Славоя вільним і дозволити
Йому знов піддувати походню
Пекельну бунтів в краї?

Ц и д и б о р

Беркут, ти
Остань начальником ту замість мене,
А я один лишень відділ беру
І поспішаю в город.

Л ю д и ш а

Княже мій,
Чи сей слуга мій, що так вірно мні
В дорозі й блуді помагав, не може
І дальш ділити моєї судьби?

Ц и д и б о р

І він нехай рушає з нами, сли
Тобі се мило, і все нехай діесь,
Як ти захочеш!

Л ю д и ш а

О, сли так, мій княже,
Мій пане і владітелю,— пусти
Мене, нехай життя моє й надаль
Пливе спокійно, най жию собі
Незнана, як доселі, у закутку!
А я за тебе всегда ся буду
Молити богу!

Ц и д и б о р

Ні, не буде сього!
Все зроблю, о моя княгине ти,

Для тебе — ти одно лишень, себе,
Остав мені! Не твоїх мні молитв
Потреба, але твоєї любві!

(Відпроваджує ю.)

За нею Бовт, Беркут і воїни відходять.

ЯВА СЬОМА

Поляна серед густого лісу;
кругом високі гори; Яромир і Рад входять, ведучи ослабленого Славоя.

Яромир

О отче мій, нещасний отче мій,
Чи ще і сей удар новий, страшний
Тобі противна, вражая судьба
Так ненадійно мала зготувать?

Саджають го на камінь.

Рад

Мій отче, о, промовте ще до нас
Хоч слово — най надія вступить в нас,
Най знаєм, що ще доля не зломила
Вас, що ще кріпка духу вашого сила!

Славой

Ні-ні, сини мої, я ще не впав,
Надії, духу сил не пострадав!..
Но ох —сей біль новий, сей біль тяжкий
Позбавив мя на хвилю тіла сил!
Но де ж есть, де той вірний мій слуга,
Через котрого уста мні дійшла
Та страшна вість?

Рад

Він скочив скорим кроком,
Щоб зачерпнуть води свіжой з потока,
Як вздрів, що ти ся захитав й зомлів
На вість, котру нещасний нам повів!

Славой

О боже мій, за що, за що ти так
Душу мою страшенно дотикаеш,

За що ти руку положив свою
На мні? О господи, я прах і персть,
Під тягарем руки твоєй від кості
Моєї відпадає тіло, тлію весь!

Я р о м и р

О отче, годі нарікать! Що сталось,
Те ся одстати вже не може! Я
Приписую вину цілу Люмиру.
Пощо йому було Людишу брати
Із дому і провадити десь в ліс?

С л а в о й

О сину мій, не завинив Люмир,—
Я знаю го, се праведний старець!

Р а д

Так, брате милий, і я думаю,
Що в тім всім ділі ніт вини Люмира.
Він, певно, ся дізнав, що вороги
Наш дім напасти заміряють, тож
Боячись, щоб Людиша не прийшла
В опасність, він хтів скрити ю деінде.

Я р о м и р

О, так, і скрив ю просто в пащі льва!

Р а д

Но чи ж він добровільно те зділав?

Я р о м и р

Але волів нич не ділать зовсім.
Тепер же що буде, що станесь з нев
У пліні в сього вражого князя?

С л а в о й

Ох, дай спокій, не вспоминай о тім,
Бо ми розпуков грудь раниш, коли
Згадаєш, що вона у їх руках,
А він, їй брат, в їх службі!.. Боже мій!..

Я р о м и р

Забудь його, мій отче, проклени

Виродка, що так відплатив твою
Любов, що рідну справу потоптав!

Славой

О сину мій, коби ти знав, які
Страшнії знищення тих кілька дней
У серці моїм, у надіях моїх
Зробили,— ти би так не говорив!
Чи знаєте ви, хто сей Хрудош, хто
Сестра його, тепер невільниця
Наїзників?

Яромир

Що? Або ж вни не суть
Твоїми власними дітьми?

Славой

Не суть!
Ніт в мене й не було дітей ніколи.

Яромир

Що, отче, або я теж не твій син?

Славой

Ні-ні, і ти не був-єсь ним! Тепер...

Яромир

Га, чий же син я, чий я син, скажи!

Славой

Ти боярина син, но ніт отця,
Ні матері, ні роду в тебе вже.

Яромир

А Хрудош, а Людиша, вни чиї?

Славой

Ох, Яромире, страшний твій вопрос!..

Яромир

Чи ж страшне криєсь що в моїх словах?

Славой

Мій боже, те до днесь всім було тайне,
Но днесь упали всі мої надії,
Святиня щастя, котору мій дух
Був збудував над краєм тим, звалена,—
Пощо ж таїти довше річ цілу?
Вони, мій сину, послідні потомки
Княжого роду!

Яромир і Рад

Боже!

Славой

Так, я їх
Спас власними руками від загуби
З пожару й крові родичів, я їх
Ховав у себе в тайні, сподіваясь,
Що за їх поміччю піднесу знов
Свободи золотую хоругов!
Тепер же видите цілую пропасть
Нещастя, що над нами розпосілось,
Тепер зрите цілую глибину
Моєї рани,— але болю того,
Котрий терзає мя, не годні ви
І в сотій часті чувствувати!

Яромир і Рад

Отче!

Слуга Славоя входить з водов в шоломі.

Славой

Ні, діти, правду кажу! Довгії
Літа живлена у душі надія
Не гине з серця, щоб або ціле
Те бідне серце не роздерла, або
Неуліченой не лишила рани!
Тож днесь поймете, чом, коли сей друг
Сказав нам, як із боку зрів, що князь
Врагів Людишу попровадив в свій табір,
Я видержать не міг страшної вісті,
Чом жизнь моя на хвилю — так, на хвилю —

Улетіла і дух мій затрусивсь!..
Но ні, він не упав, він кріпкий ще,
В живім до гробу й надія живе.

Заслона спадає.

ДІЯ ТРЕТЯ

ЯВА ПЕРВА

Кімната в палаті княжій, Хрудош.

Хрудош

Хто ти, о страшна, невидима сило,
Хто ти, руко кровава, громова,
Що-сь мою душу льодом обціпила,
Що-сь на сей путь нещасний мя звела?
Любов мою гарячу-сь учинила
Холоднов, як та крига льодова,
А серце, в которім чувств хори грали,
Ти твердим учинила, як ті скали!
Хто ти? Бо чим я дальш і глибш ступаю
Дорогов, на котру пхнула-сь мене,
Тим тривожніше вкруг ся оглядаю
За тов руков, що в горе мя жене,
Що пре мя серед крові й сліз ручаю,
Держить мя просто, хоч проклін мя гне?
Держить мя кріпким, хоч, здаєсь мні, скали,
В такім огні би ся порозсідали!
Хто ти? Чи добра ти, чи злая сила?..
Ох, покажись мні лицем к лицю!
О, покажись мні, бо зблизилась хвиля,
Коли вже путі дальшої не зрю,
Коли кров братня вся на мні обстила,
Сльози народу моє серце рвуть!
Ох, покажись мні — в тих гроз вже навалі
Не знаю, як мні і куда йти далі!
Бач, край цілий, земля моя цілая
В сльозах тоне, а знищення страшне,
Мов килим погребу, ю обгортає,
Вмирає вна, но ще клене мене!
Синів їй тисячі вже гріб вкриває,

А тисячі в кайдани враг куе,
А тисячі по темних тюрмах гинуть,
І від зарази в льохах мруть і стинуть!
О боже мій, куда ж то я загнався?
Чи ж не уб'ю я замість улічить?..
Бач, в краї з сильних мало хто остався,
Хліб зродив у полі — ніт кому ним жить,—
Гниє дар божий, і голод завзявся,
Що лишить меч і слабість, докінчить!
О боже мій, до тебе я звертаюсь,
Рятунку, о, рятунку вижидаю!
Бо ти се був, твій дух се був, що душу
Мою попхнув до діла сього,— ти
Мні в серце не на горе і катушу
Влив жар великий кріпкої любві!
Тебе, тебе тепер я звати мушу,
О отче, дальший путь мені вкажи!
О отче, дай, щоби мій труд кровавий
Завів народ сей до побіди й слави!

Пауза.

(*По хвилі сильно.*)

І ти заведеш го до сеї цілі —
Я вірю в се, як вірю в власть твою!
Ті огнянії і пекучі стріли
Не вб'ють в народі сім силу живу,
Ні, вони будуть бальзамом, що цілить,
Вони го болем збудять з тьми і сну!
Я вірю в се, о отче, бо живая
Любов не убива, но оживляе!
Проте наперед! Півдороги вже
Відбув я — де ж ся друга пів скінчить?..

(*Пауза. Ходить задуманий по кімнаті.*)

Входить Владибор.

Владибор

Що ж, рицарю Хрудошу, як же йде
Річ, чи вар бунту в краї ще кипить?

Хрудош

Владітелю, нехай бог доведе
До цілі все, що лиш зачнеш робить!

Но бунт і всякий опір вже в тім краї
Утих — спокій усюди й мир владає.

Владибор

Слуго мій вірний! Чим же я віддячу
Тобі твої заслуги, так знатні?

Хрудош

Заслуги я ту жадної не бачу,
Де все повинність лиш веліла мні.

Владибор

О, коб так кождий повинність свою
Ділав — не було б горя в сім краю!
Но ти скажи мні, чим надгородити
Твій щирий труд, скажи, чого желаєш?

Хрудош

(*по хвилі мовчання, до себе*)

Га, боже мій, чи те ж твоя рука
Мені показує новую стежку
Посеред горя тьми й непевності?

(*До Владибора.*)

Мій княже, чув-єм, що багато з всіх
Сторін краю народу взято в плін
І до в'язниць посаджено, за як
Хто підозріний, що з бунтівниками
В якім-небудь порозумінні був.

Владибор

Зовсім розсудно поступлено ту,
Бо тії люди дуже небезпечні.
Я чув, що той Славой передовсім
Дар посіда великий кождого
Переконати і намовити.
Що поривае мовою своєю
До сліз народ — тож певно многі з них
Не скоро ті слова забудуть і
Ширити можуть бунт наново в краю.

Хрудош

А що з Славоєм сталося самим?
Чи нич його величество ваш брат
О нім вам не доносить?

Владибор

Ані слова,
Но чути, що не зловлено го ще,
Що розпустив вже свою банду, що
Сам, наче чудом, криється в лісах
І всі погоні наші змилює.

Хрудош

Но, княже мій, в в'язницях народу
Сидить немало — а багато з них,
Хто знає, може і зовсім невинно.
Тож я б просив тебе, владітелю,
Сли-м моїми давнішими ділами
Здужав твоє довір'я позискать,
Щоби-сь мні дав надзір над тюрмами.
Я син народу сього, знаю го,
Я буду знати, як добратися
До серця і довір'я їх,— а мні
Здаєсь, що так лиш можна правди ся
Від них дізнать.

Владибор

О, слово те правдиве,
Упертість і затята витривалість —
То головні ціхи народу сього!

Хрудош

Отож, владітелю, я прошу тя,
Мість всякой надгороди за мої
Давніші діла дай мені від днесь
Надзір над тюрмами, в котрих сидять
Підозрені о бунт. Бо справді ту
І скорість єсть конечна. Бач, мій княже,
Народу много замкнено в в'язницях,
А власне жнив пора, тож хліб пропаде,
А голод ще доправить знищення,
Котре і так сей край вже зруйнувало.

Владибор

Га, ціль твоя не менш хороша, мій
Хоробрий рицарю, як попередня!
Тож я б сліпий був на власне добро
Й не знав би-м сам, що корисне мені,
Єсли би-м просьбу не сповнив твою!
Так есть, сейчас спішу вповажнення
Зложити на письмі до тебе, ти ж
За свою вірність будь навсегда моїх
Ласк певний.

(*Відходить.*)

Хрудош

Га, будь певний твоїх ласк!..

Пауза.

О боже, ще й довіріє отсього
Хороброго, но неопитного
Князя ранить ми серце!.. Але ні,
Він враг отечества мойого, він врагів,
Наїзників князем! Яко князя,
Яко наїзника, яко врага,
Я го ненавиджу, я го погублю,
Но яко чоловіка, рицаря
І мого добродія — його
Любити,— ні, я поважать го мушу!
Ох, добродію, нещасливий ти,
Що против власной груді остриш меч,
Що чистиш чару й золотом красиш,
З котрой сам маєш пити трутину!

Труби, бубни і музика військова за сценов,
Хрудош приступає до окна.

Га, що се?.. Бач, се воїни, се брат
Князя, так, се той дикий Цидибор,
Що вітрився в погонях за Славоєм,
Вертає! Боже, чи ж Славоя він
Везе в кайданах, щоб го ту на смерть,
На страшну, на постидну смерть сказать?..
Ні-ні, о боже, сього не допустить
Твоя всесвітня справедливая
Рука, котра святим і праведним
Думкам ніколи згинуть не дає!

Га, так, се Цидибор,— но хто се з ним?..
Хто се був в тій кареті замкненій?..
Хто се?.. Ох, серце ся стискає в мні
Тривогою незнанов! Що тобі,
Моє нещасне серце?.. Га, ходім,
Довідаємось, переконаймось зблизька!

(*Виходить.*)

Ништа

(*входить з противної сторони*)

Де князь, де князь наш Владибор? Отсе
Здавалось мні, що-м ту недавно чув
Його і того голос Хрудоша!
Ох, той проклятий зрадник, що ся ту
Словами гладкими всиса щораз
Сильніше в ласку нашого князя!
Я йому мушу під ногами ще,
Сли жив буду, порядну викопать
Глибоку яму,— а хоч би-м і сам
Мав впасти в ню — він впаде теж зі мнов!

Владибор входить.

Владітелю і княже мій, отсе...

Владибор

Де рицар Хрудош?

Ништа

Видів-єм го власне
Спішачого к подвір'ю, бо ваш брат,
А наш пан милостивий Цидибор
Вернув назад з погоні.

Владибор

Га, мій брат!

(*Відходить спішно.*)

Ништа

Пощо йому тра було Хрудоша?
Мабуть, обманщик сей нову якусь
У нього ласку випросив собі!

Но-но, щасть боже замислам його,
Але й о моїх теж не забувай!

(*Відходить.*)

По хвилі входить Бовт з переляком на лиці.

Бовт. Ох-ох-ох! Голова ми ся крутить, землі ми під ногами не стає! Бовте! Бовте!

Ехо. Бовте!

Бовт (*переляканий*). Ох, що тото? Ой, голівонько моя бідна, де я ту дістався? Та ту певно без нечистої сили нема! Ой, бабусенько моя рідна, золота, срібна, чи ж ти мені не правду говорила, що нич з мене не буде, сли ся буду вдавати з великими панами? А отже я тепер, дурний Бовт, не послухав твоєї ради, але послухав налиboватого діда,— ба-ба, але ж бо ти сама казала, що він мудрий чоловік!.. Що ж ту робити, кого слухати, чи небіжки бабусі, чи мудрого діда? Га, най вже, зрештов, буде, як єсть,— лиш ту знов біда нова — як ту говорити з такими великими панами? Уже би-м ся убранням не турбував, бо все святочне убрання маю на собі. Бач... полотнянка, хоч троха подерта і з-під споду заталапана,— але ще увійде! Однако ту люблять коротко ся носити, мож буде тото, що з долини заталапане, пообтинати. Сорочка, хоч міхова, але сильніша, як ті всі, що на тих панах,— а ходаків ту і не буде треба — ніг си не поколю по тих шкляних помостах! Я кажу, з убранням то ще півбіди, але ту говорити з тими панами, щоби моя небіжечка бабуня не потребувала ся в гробі встидати, що з мене не зробила ні сака, ні бовта!

Входять Людиша, Цидибор і Владибор.

Цидибор

Княгине серця мого, ту, в палатах тих
Пристоїть мешкати тобі, пишатися
В демантах, перлах і клейнодах і цвісти,
Як чудній рожі в мирі, щасті і любві!

Людиша

Владітелю і княже мій, велика та
І несподівана для мене ласка твоя
Одняла мні всю власть душі,— даруй, проте,

Сли переповнене ся серце не здужа
Ту вилити в словах подяки!..

Владибор

Брате мій,
Прихід твій дуже милий мні, але даруй,
Сли дух мій не здужає повздержати
Цікавості, а слів питаючих язик...

Цидибор

О брате мій, ти вибач мні, що в радості,
Мов в фалях золотих, затоплений, я ти
Забув повісти, хто й відкіля діва та,
Властиво, як дісталася до нас ту, де
Краса її має світлим блеском засіяти!
Хто вна й відкіля, досі й сам не знаю ще,
Но розкоші богиня, бачу, щоб собі
Й моє позискать серце, досі власті їй
Незнаюче, прислала ю поблиз мене.

Владибор

(*усміхаючись*)

Прекрасна діво, бач, як поваб твій страшний
Переворот готов зділать в цілім краю!
Бо вже і так нам брата, которий всегда
Був першорядним рицарем, ти побідила!
Що ж буде, як побудеш довше межи нами?
Боюсь, щоб всі ту молодії рицарі,
Котрі тепера наших військ оздобов суть,
Не кинули небавом хоругви свої
І не пішли, мов за хоругвов, за тобов!

Людиша

О княже мій, най твоя ласка наді мнов,
Нещаснов, буде, но́ тривожная моя
Душа доселі не можесь ще опам'ятать!
Я бідних родичей дитя, я пільний цвіт —
Чи ж вмію я служить вам, чи ж освою я
З тим блеском свої очі невзвичаєні,
Котрий тепер мні взір тьмить? Княже,
княже мій,
Пусти мене, ще раз тя прошу, нехай я
Незнана, як доселі, в тишині живу!

Цидибор

О все проси, лиш жаль покинь й такі слова!

Владибор

Ніт, красавице, не годиться в нас таких
Хороших гостей випускать так напруго!

Бовт

(на боці)

Ой, якось, бачу, ті пани оба
Заскакують около панночки,
Мов коло сала ласії коти!
Ну-ну, ждім, Бовте, та кінця глядім!

Людиша

О пане мій, а де ж дівсь мій слуга, котрий
Зі мнов сюда прибув?

Цидибор

Хто, сей дурак, сей Бовт?

Бовт. Га, сли вам мене треба, то я не потребую падати з неба! Лиш кажіть або мовте: «Бовте!»

Владибор. Га, що се за смішне опудало якесь?

Бовт. Хо-хо, мене ще доселі нічо не опутало, ані опутає! Але вам, пане і княже,— як повинність каже, маю ся коротко представити, аби вас довго не бавити,— яко Бовт в власній особі, а моя небіжка бабуня в гробі! А я панночки Людиші слуга, хоч вна невеличка, а я, як дуга!

Владибор

Ха-ха-ха-ха! Потішний, видко, се хлопак!
Ну-ну, докіля панночка твоя у нас,
Будь певний моеї опіки й ти! Тепер,
О брате мій, будь ласкав мні донести, що
З бунтівником тим діесь? Як-єсь го лишив?

Цидибор

Зловить го годі, брате! Мов змія, нам з рук
Викручуєсь, але пізніше більш об тім —
Тепер спочити час по трудах нам! Ходім!

Владибор, Цидибор і Людиша відходять.

Бовт. Ге-ге-ге-ге! Такій, видко, моя бабуня брехала, коли казала, що з мене нич не буде, сли так, як другі люди, буду переставати з панами! Але отож, ледве-м ся межи ними показав, уже і сам князь сказав, що я хлопак,— так-так! Га, щасть, боже, і надалі, а мені би також треба рушитись декуди! (*Хоче відходити.*)

Хрудош (*входить*). Постій-но, приятелю!

Бовт (*до себе*). Бач, уже другий мя приятелем зве! Го-го, з Бовта ту ще щось немале буде! Прошу ласки вельможного пана, ваш слуга од вечора до рана!

Хрудош. Не треба мені твоєї служби, але скажи ми, що ти за один!

Бовт. Го-го, я з далекого краю, а відки — то й сам не знаю! Бовт моє ім'я, а я панни Людиші слуга.

Хрудош. А що ж за одна панна Людиша?

Бовт. Го-го, панна Людиша — та то вам панна, як цвіт, якого ще не видів світ! (*Відходить.*)

Хрудош

О боже мій, так ніт сомніння, се вона,
Людиша,— так, вона се, ох, сестра моя!
Но що вона ту робить, як вона
Дісталась в руки вражого князя?
Що сталося з Славоєм, що її
Не міг оборонити або де
Укрити? Ох, всесильний боже мій,
Той ми удар судьби найгірш зранив.
Душу і серця силу всю відняв!
Ні, я не видержу, я певності,
Над все і предвсем певності бажаю!

(*Виходить.*)

ЯВА ВТОРА

Ліс густий, поляна; смеркається;
кілька селян обдертих і нужденних.

Первий

Що там чувати в ваших сторонах?

Второй

Те, що і в ваших,— горе, негаразд.

Третій

Чи і у вас була ревізія?

Первий

Отак, питай, а я не знаю, чи
Де лученось страшніш на народі,
Як в нашому селі!

Четвертий

О боже, що ж таке
Ми завинили, що без милосердя
Нас так покривджено і знищено?

Третій

Га, оте все питай бунтівника
Славоя — він, здаєсь, всьому вина!

Первий

Ой, куме мій, не винен ту Славой,
Но упір нашой голови дурной!

Вторий

Як же ж ти, куме, розумієш се?

Первий

А як — чи скорше, чи пізніше, все
До того мусило прийти, бо враг
Ще спочатку лагідність удавав...

КОМЕНТАРІ

У двадцять третьому томі Зібрання творів І. Франка в п'ятдесяти томах уміщено його драматичні твори 1870-х — середини 1880-х років: закінчені п'єси «Три князі на один престол», «Останній крейцар» та «Рябина». Друга редакція «Рябини» (1893) подається (за автографом, який зберігся не повністю) в розділі «Інші редакції»; відсутня в автографі частина тексту наводиться (за неавторизованою театральною копією) в коментарях. Незакінчені драматичні спроби молодого Франка винесено в окремий розділ (український переклад віршованої драми «Jugurta», яку І. Франко написав польською мовою, виконала Н. П. Романова).

До драматургії Франко звернувся, навчаючись у дрогобицькій гімназії. Ще тоді він склав плани кількох драматичних творів і написав «одну комедійку», яку послав для видання до Коломиї, але вона загубилася. У Франковому зошиті для домашніх завдань за 1873 рік збереглися другий і третій акти написаної польською мовою віршованої драми «Jugurta». В цей час Франко перекладає «Антігону» й «Електру» Софокла, обробив «на форму грецької трагедії з хорами» запозичений з «Іліади» сюжет про Ахілла, виконуючи шкільне завдання почав писати німецькою мовою віршовану драму про Ромула і Рема, написав «утвір драматичний» «Месть яничара», збирався обробити в драматичній формі декілька античних та давньоруських сюжетів Наскільки вдалося Франкові здійснити згадані плани, сказати важко, бо здебільшого ці його ранні спроби не збереглися.

Найраніший драматичний твір Франка, що дійшов до нас повністю,— написана 1874 р. п'єса з часів Київської Русі «Три князі на один престол». Наступного, 1875 року Франко пише ще одну історичну драму — «Славой і Хрудош», дія якої теж відбувається у давньоруські часи (лишилася незакінченою). До написання цього твору Франко працював над «повістю фантастичною» під назвою «Славой», але жодних слідів її в архіві письменника не збереглося. Навчаючись у гімназії, Франко пильно вивчав і намагався переспівувати стародавній епос різних народів, зокрема «Краледворський рукопис», який вважав оригінальною літературною пам'яткою. Окремі запозичення з «Краледворського рукопису» можна помітити і в ранніх драматичних спробах Франка — «Три князі на один престол» та «Славой і Хрудош» (суперечка братів за батьківський престол, боротьба з поневолювачами країни, образи Славоя, Хрудоша, Людиші).

В цей час Франко підтримував зв'язок із театром «Руської бесіди» — культурно-просвітницького товариства західноукраїнської

дрібнобуржуазної інтелігенції. Заснований у Львові 1862 р. при цьому товаристві український музично-драматичний театр давав гастрольні вистави по містах і селах Галичини й Буковини. Пізніше в статті «Руський театр в Галичині» Франко зазначав, що для цього театру він перекладав українською мовою п'єси західноєвропейських авторів («Урієль Акоста» К. Гуцкова, «Марнотратник» Е. Раймунда та ін.). Це теж стимулювало інтерес молодого Франка до драматургії.

У другій половині 1875 року, вступивши до Львівського університету, Франко розгортає різнобічну літературну діяльність, зокрема і в галузі драматургії. Однак з того часу повністю зберігся лише «драматичний образок» в одній дії «Послідній крейцар», тему якого письменник обробив також у поетичній і прозовій формі (поема «Історія мідяного крейцара» та оповідання «На вершку»). В листі до Ольги Рошкевич 2 січня 1879 р. Франко повідомляв, що викінчив і готує до друку «триактову комедію політично-літературну «Жаби», де гостро висміяно групу реакційних львівських літераторів та професорів. Тут же він зазначає, що читав комедію своїм друзям і вони «сміялися до розпуку». Проте комедія «Жаби» не була опублікована, і доля рукопису її невідома.

Восени 1886 року Франко написав комедію з сільського життя «Рябина», але через соціальну загостреність свого часу вона не була надрукована і не виставлялася. Згодом Франко переробив цю п'єсу, пом'якшивши окремі моменти під тиском цензурних вимог, проте й у такому вигляді виставам її чинилися перешкоди; за життя Франка вона не друкувалася.

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

ТРИ КНЯЗІ НА ОДИН ПРЕСТОЛ

Вперше надруковано у кн.: Літературна спадщина. Т. 1. Іван Франко. Вип. 1. К., Вид-во АН УРСР, 1956, с. 70—110.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 3, № 210, с. 1—56. При дальших посиланнях зазначаються тільки номер та аркуші одиниць збереження) зберігся автограф п'єси, на першій сторінці якого дата: «Писано дня 1 до 7 грудня 1874» — тобто під час навчання Франка у дрогобицькій гімназії.

У березні 1876 року, коли Франко був уже студентом Львівського університету, драму (в музичному оформленні Віктора Матюка) виставляв студентський аматорський гурток. Як відзначала тодішня преса, спектакль не мав успіху — молодому авторові закидали «деякі похибки і невикінченості, особливо ж мало дії» («Друг», 1876, № 6, с. 96).

Подається за автографом.

Матюк Віктор Григорович (1852—1912) — український музичний діяч і композитор.

«Друг» — літературно-науковий журнал. Виходив у Львові в 1874—1877 р. Спочатку мав «москвофільське» спрямування; з приходом у його редакцію І. Франка (липень 1876 р.) став органом демократичної молоді.

ПОСЛІДНІЙ КРЕЙЦАР

Вперше надруковано в журн. «Вікна», 1932, № 7-8, с. 35—54. Публікацію підготував М. Возняк за автографом (№ 211, с. 53—67 верхньої пагінації).

Зберігся й пізніший, чистовий рукопис твору (№ 221, с. 553—593 нижньої пагінації). Текст його виготовлено рукою Франка і двох переписувачів: скопійовані ними перелік дійових осіб і початок першої яви (до слів Мані: «Альоу, продиктуйте му присягу!»), а також сторінка 573 мають авторські виправлення, решта сторінок — автограф Франка. Переписуючи текст, Франко зробив у ньому незначні зміни.

Ні перший, ні пізніший рукописи твору не датовані. В оповіданні «На вершку» (див. т. 15), яке за життя письменника теж не публікувалося, викладено в прозовій формі тему «Останнього крейцара»; той самий сюжет і персонажі, відмінні тільки початок (в оповіданні немає жартівливого суду над Євгеном) і кінець (Євген не віддається в руки поліції, а кінчає самогубством). Дата оповідання — 1880 р. На думку М. Возняка, драматичний образок написано раніше від оповідання, в першій половині 1879 р.

Подається за чистовим автографом.

«В і к н а» — прогресивний громадсько-політичний, літературно-художній і мистецький журнал, орган літературної групи письменників Західної України «Горно». Виходив у Львові у 1927—1932 р.р.

РЯБИНА

[Перша редакція]

Вперше надруковано в «Записках історичного і філологічного факультетів Львівського державного університету», 1940, т. 1, с. 204—254. Публікацію підготував М. Возняк. Зберігся автограф п'єси (№ 217, с. 1—25 нижньої пагінації), на титульній сторінці якого зазначено: «Рябина. Комедія у 3-х діях (з життя підгірського народу), написав Іван Франко. Д[ня] 5—7.XI 1886».

У тому ж зошиті, де міститься драма «Рябина», є два прозові фрагменти на цю тему. Наводимо текст першого фрагмента (№ 217, с. 161—167):

РЯБИНА

Оповідання з життя народного

I

Ви про нашого Рябину питаєте, про Якима? Е, що він тепер! Зійшов-таки на біду, особливо відколи жінка його вмерла. Так-таки з Петрового дня йому пішло, ще відтогді, як війтівства зрікся. А багатир був! Цілим селом тряс. Іде, було, вулицею, як який магнат. Зустрінеш його, і здається тобі, що вулиця вузька. А заговорить до тебе, мов у дзвін ударить, то не гірше й перед самим старостою зацукаєшся, як перед ним.

Та бо й непереливки було попастися в його руки, от що я вам скажу. Де ж таки, п'ятнадцять літ він у нас війтував, на п'ять обрадів його вибирали. Та що ж я кажу: вибирали! Так-таки мусили, бо ніхто против нього й писнути не смів. А ту ще на вибори завсігди як не пан староста, то пан комісар приїде, і нехай-но би хто посмів сказати, що не хочемо Рябини, абощо! Ну-ну, не приведи господи! Одно те, що пан староста або пан комісар зразу ніби недочуває на тото ухо, відки такий голос іде, а коли голос таки не втихає, то зараз крикне:

— А хто там галасує? Ту не коршма, ту вибори громадські! За двері з ним, коли впився!

А присяжним не треба сього й казати два рази. Хоч би ти був і найпорядніший господар, і натще, як до причастія,— зараз тебе, раба божого, за плечі та за двері, ще й потилицю по дорозі натовчуть!

Але се ще найменша біда, що голос твій пропав. Гірше те, що Рябина ту стоїть і все чує, і все собі на вус мотає. А той уже тобі, певно, й найменшого словечка не забуде і все при нагоді пригадає, та ще так пригадає, що і в йорданській воді не обмиешся! То сякий-такий, хоч і як його не раз серце болить за громадську кривду, а поміркувавши та почухавшись, та й скаже: «Е! Громада про те не згине, а я чоловік одинокий, та й моя шкіра мені ближче, ніж громадська! Нехай йому пан біг усе те закарбує!»

П'ятнадцять літ, кажу вам, ішло у нас отак у громаді. Рябина ріс як з води, забирав без дання рації громадські поля, рубав ліс, палив вапно, робив цеглу, возив дрова до солеварень і багатів та багатів так, що далі й ліку не знав своєму багатству. Більша половина села була у нього задовжена — проценти брав не согірше жида. В однім нашім селі щось з десять господарів повикуплював або й так повигризав з грунтів, а що поназбивав поля по других селах, то й не сказати. Правда, і перед тим він був перший багач в селі, та й за жінкою, кажуть, узяв щось чи не п'ятнадцять соток, але аж війтівство таки зовсім висадило його на коня.

Як то сталося, того вам не вмію надокладь сказати. Бачите, що, чоловік троха письменний був, в війську вислужив, по світі бував, з усякими людьми сходився, знав що й куди. А село у нас хоч і не бідне і велике, та темне. Школи не було, люди від віків порпалися в тій святій землиці, робили панщину, їли хліб та й думали, що так буде й довіку. А ту прийшли нові порядки, треба було на кождім кроці добре дивитися, та й то видающими очима,— ну, і якраз на таку пору вибрали ми собі на лихо отого Рябину війтом. Він зараз пронюхав, що, й куди і де, як то кажуть, раки зимують. Писаря дібрав собі доброго, якогось старого пройдисвіта, пиячину, але дуже вдатного до писання. З тих, як то їх називають, покутних писарів був, бувалий чоловік, такий, що то бував на возі і під возом, за столом і під столом. Той зуби свої з'їв на крючках та на штучках. Отакого-то кумпана дібрав собі наш Рябина — так-таки просто з шинку, п'яного-п'янезного виніс на віз та й до себе додому привіз. Ту його намістив, в своїй власній хаті світлицю йому відступив, годував, по[їв] і всяких штук від нього навчався. Зараз оба метнулися по панах та по жидах. І у пана старости, і у пана комісара, і у пана касієра податкового, і у пана надзирателя від фінансів, і у пана інспектора податкового, і у пропінатора,

у пана піджупника, і в раді повітовій — всюди наш Рябина запізнався, всюди вмів приподобитись, показати себе... як то кажуть, налице. Всюди виступав поважно, сміло, говорив розумно, слів марно не пускав, але що скаже, того й додержить, і кождому так умів під лад підійти, що всі не могли його нахвалитися. Пан староста не раз говорив, що «то найпоржонднейши вуйт на цали повят»[1]; пан інспектор податковий хвалив його за те, що наше село ніколи не має ніяких рестанцій податкових; пан секретар ради повітової величав порядок, в якім у нас ведуться громадські протоколи, дневники, а пан маршалок, що був дідичем зараз в сусіднім від нас селі і мусив щотижня через наше село своєю четвернею переїздити до міста і з міста, не міг нахвалитися, як то порядно у нас удержані дороги і мости.

Одним словом, пощастилося нашому Рябині на війтівстві. Ми тяглися з посліднього, щоби податки на час зложити, а хто не зложив, того грабили і грабежі жидові запівдармо продавали,— а Рябині хвала за те, що рестанцій нема. Ми мучилися, три милі їздили по шутер, товкли каміння, ставили мости і удержували дорогу,— а Рябині хвала за мости та гостинці. А кілько сліз поплило в селі, кілько проклять пішло до бога, кілько було людської кривди та здирства,— про се ніхто не знав, до сього нікому не було діла.

Ба, надійшли вибори одні, надійшли другі, треті: і до повіту, і до сойму, і до Відня, і наш Рябина став ще міцніше на ноги. Він просто права рука старости і маршалка повітового. Не то що в своїм селі всі вибори так переводить, як йому хочеться і як панам треба,— ще й по других селах їздить, других людей на ту саму дорогу наводить. Ми то що — темні, на політиці не розуміємось, учителя в нас нема, панотець стареньке та немічні, нікому нам сказати розумне слово, як нам бути в тих виборах. А ту Рябина нагримить, наговорить, кому до розуму промовить, а кому й поза уха заїде, ну, і раді, не раді всі йдемо за ним, як вівці за тим бараном, що чотири роги має. Тілько пізніше ми довідались, що наш Рябина попросту торгував нашими голосами, продавав їх і гроші до кишені ховав, гендлював громадськими виборцями так само, як громадським лісом, громадською глиною та громадським вапном!

Пробували ми деколи й до суду удаватися, та й то не помогло. За всі літа ніхто з Рябиною ані одної справи не виграв. Та й якби то що, а то суддя у нас — нічого бога гнівити, чоловік чесний і по праву судить, та що! Рябина з своїм пройдисвітом-писарем усяке право вміє на свою користь перекрутити. Він і з возними в змові — коли що круто, возний другій стороні ферделюнку[2] не доручить, і чоловік на термін не стане — раз, другий, та й програв. Рябина й з адвокатами знається, всякій справі лад найде, всього припильнує, все хитро наперед уложить — і що темний, несвідущий чоловік против нього порадить? Шість господарів отак, втягнувшися з ним в право, і хат і грунтів позбувалися, Рябина сам усе й загорнув, а їх з жінками й дітьми по жебрах пустив. Плачу-заводу було — господи, твоя сила, ціле село розлягалося, та що з того! Рябина немов і не чує. «Я,— каже,— на своїм праві, бог мене судити буде!» Отак люди й покинули до

[1] Це найпорядніший війт у цілому повіті *(польськ.).— Ред.*

[2] Замість Vorladung — завізвання судове.

суду вдаватися. Всі ходили, як затуманені, і коли вже Рябина по що рукою сягне, то ніхто йому не противиться, хіба що нищечком прошепче: «Слава тобі господи, що мене се лихо не спіткало!»

Аж ото раз на п'ятнадцятому року нашої тяжкої неволі трафила коса на камінь, наскочив наш Рябина на таке, що вся його сила, все його панство та багатство відразу, мов крига, присло, мов пара, розвіялось. А як воно сталося, се я вам розкажу, коли ласкаві послухати.

II

То так було. Десь за другою чи за третьою межею від Рябини жив старий Климко Казидорога. Він і свояком Рябині доводився, жонатий був на старшій сестрі Рябини. То ніби швагри собі були, але таке то й швагерство! Бачите, тота сестра не рідна була Рябині, а така, що її батько та був йому вітчимом. А ще до того той батько пристав був до її матері, ну, то, знаєте, що там по матері лишилося, поле яке, худоба, то на ототу доньку, нібито Казидорожиху, три часті, а на її вітця, а Рябинового вітчима, одна часть. Він свою часть узяв і пристав до Рябинихи, а дочка його за Казидорогу замуж вийшла, як доросла. Не велика там була її материзнина, всього одна нивка в два пруги, що якраз притикала до Рябинових нив. Поки ще дівка замуж вийшла, то жила у Рябинів, вони й поле її вживали цілих десять літ. Ну, а як вийшла за Казидорогу, то вже годі стало, Рябини поле їй віддали, ховай боже!

Жили вони так щось літ зо тридцять — не скажу вам напевно, але щось довго, і дітей не мали. Аж ось Казидорожиха взяла та й умерла. Вона й так, небіжка, неміцного здоров'я була, все хиріла та нездужала. Ну, вмерла, чоловік її сам — одинокий на всім обійсті лишився, як палець. А ту й коровина одна з другою є, і телятко, і поросяток троє, і поле не оброблене — все рук людських потребує. Кинувся старий сюди-туди, наняв служницю, приняв комірника; не велике там у нього й господарство, думає собі,— чень, якийсь час перепхаю, а там побачу, що бог дасть. Думка була у старого оженитися вдруге. А він ще, правду сказавши, не такий-то й старий був, літ, може, п'ятдесят, а може й тілько не було. Лиш що посивів перед часом та згорбився, то й прозвали його: старий Казидорога та й старий Казидорога.

Аж ось одного дня, мабуть, десь на самого Юра, приходить Рябина до Казидороги. Вони й давніше не жили з собою в приязні, бо з Рябиною таки ніхто не жив в приязні, відколи він війтом став,— то Казидорога здивувався дуже, чого Рябина від нього хоче. Зараз поміркував, що щось недобре буде. Аж воно так і вийшло. Чи привітались там, чи ні, а Рябина просто до речі береться та й каже:

— Куме Климку, ти мені віддай моєї сестри відумершину.

— Твоєї сестри? — каже Казидорога.— А то з якої рації?

— А з такої, що мені належиться. Вона без тестаменту вмерла, дітей не лишила, так ти й не маєш права до того поля.

— Може бути, що не маю,— Казидорога каже,— але й ти не маєш. Яка вона тобі сестра? А поле се мені при свідках лишила.

— Е, що там твої [свідки],— каже Рябина.— А нотар був при тім?

Далі сторінка надірвана; можна прочитати лише:

«...й свідки можуть сховатися. Отут... знав і жалю до мене не мав, що... на нього свої плуги, під овес...»

На цьому автограф уривається. Неважко помітити подібність наведеного уривка до повісті «Гутак», яка теж лишилася незакінченою (див. т. 16).

Наводимо текст другого прозового уривка на спільну з комедією «Рябина» тему (№ 217, с. 171—172):

РЯБИНА

Що се таке сталося людям? Ледве єгомость, покашлюючи та шепчучи молитву, стали на службу божу і відчинили царські врата, ледве дяк у крилосі відчинив великий, в шкіру оправлений, требник, а хлопці-школярі, що купкою стояли коло нього до помочі, перестали штуркатися і тайком хихотатися, ледве старий Хохлач, найстарший дід на все село, з вусатою відголеною головою, по котрій з самого вершка тім'я розвівався на всі боки чуб білого, як молоко, і м'якого, як льон, волосся, увійшов до церкви, тричі перехрестився перед тетраподом і, поцілувавши образ, низько уклонився направо і наліво, а затим звільна пробрався на своє звичайне місце під церковною стіною, де, поклавши три земні поклони і змовивши «отченаш», усів відтак на братській скрині, підперши паличкою сиву бороду,— ледве всі ті, кождої неділі звичайні, речі в церкві сталися і єгомость іншо мали своїм тремтячим голосом зачати торжественне «Благословен бог наш»,— коли втім від головних дверей церковних до бабинця, ніби вітер осінній по зів'ялім листю повіяв, ніби величезний міх розпоровся, а з нього з шелестом овес посипався, такий шелест і шепіт повіяв на церков. Мов спіле колосся від вітру, так захитались в різні боки жіночі голови, зразу ті старші, в білих перемітках, що стояли коло самих дверей, затим хитання пішло хвилею до тих пишних голів в червоних шалінових хустках насеред бабинця, де стояли молодиці і багачки; швидко дійшло й до перших рядів, до тих ненакритих, гладко учесаних, в стрічках, та косах, та яркіх стяжках, свіжих, блискооких дівчачих голів, серед котрих викликало найживіший рух, ледве здавлювані хихоти, штовхання плече о плече, моргання бровами і тисячні інші прояви оживлення і зацікавлення. Не встигли єгомость обернути першу картку служебника, а вже шепотання, і то чимраз голосніше, наповнило весь бабинець і невдержимо полилось і в чоловічу половину. Сивоусі газди торкали молодших, молодші старших, здвигали плечима, хитали головами, деякі навіть півголоса скрикали та розводили руками, так що шелест швидко майже заглушив хриплий голос дяка і тонкі, несмілі голоси школярів.

— Що там за шушукання? — гнівно запитав дяк у чоловіка, стоячого за крилосом.

Але чоловік не мав часу відповідати на те запитання, бо й сам занятий був дуже живо шептанням із своїм сусідом; шептання те по короткій хвилі перейшло в півголосний сміх, ледве перериваний голосним кректанням,— по чім оба сусіди і майже рівночасно з ними трохи не всі люди, що були в церкві, позводилися на пальці, повитягали шиї, попіднімали голови вгору, як гусаки, пантруючі на каню, і звернули очі в один бік, в одне

місце, в лівий кут церкви, тут же близ вівтаря, де побіч лісничого, економа і ще якогось дворака стояв війт громадський Прокіп Рябина. Він тож недавно увійшов до церкви, ледве кілька хвиль перед Хохлачем, і тільки що поклав поклони та, клячачи, півголосно і з якимсь неначе пересердям прошептав «Царю небесний», і «Пресвятая тройце», і «Отче наш» і з глибоким та важким зітханням закінчив сю молитву словами: «но ізбави нас од лукавого твоєго святого, амінь!» — а затим встав на ноги, обтріпав коліна з пилу і почав уже стоячи шептати «Вірую». Грубі, одуті губи його живо шевелились, але слів не було чути; тільки інколи прориваліся поодинокі фрази: «припотнисько при латі», «і скрадавшого і погребенного», «глаголавшого три роки». Вже наближувавсь до кінця сеї молитви, коли, втім, очі його глипнули по людях і побачили, що весь народ ззирається на нього, як на дивовище, що якийсь зловіщий шепіт розливається круг нього, що десятки очей стріляють в нього їдкими, насмішливими поглядами і що старий Хохлач, замість, як звичайно, дрімати на братській скрині, стоїть випрямившись під стіною, опертий на своїм сукатім костурі, і хмуро, завзято якось дивиться перед себе в землю. Якесь неясне чуття, мов встид, мов боязнь, мов бажання сидіти в тій хвилі в коршмі за столом і мати перед собою услужливого жида промигнуло в його душі, а послідні слова молитви: «гріхів, чаю і воскресенія» недомовлені застили на його губах.

— Що то таке сталося? — запитав він одного сусіда, що стояв близ нього.

— Не знаю,— відповів той якось несміло і, відвернувшися лицем до престолу, почав щосили битися в груди, немов сам себе хотів покарати за брехню, котрої в тій хвилі допустився.

Рябина тільки носом покрутив на таку відповідь свого сусіда. Коли вперед тільки неясне прочуття віщувало йому, що се він причина тих шептів і розговорів у церкві, то тепер те прочуття змінилося в кріпке підозріння. Рябина добре знав, що громадяни не люблять його за його погане війтування, за пиятики на громадський кошт, за бійки та всякі кривди, але, маючи за собою пана комісара повітового і пана старосту, а надто маючи в селі добру купку урлопників, котрі за чарку горілки на слово начальника готові були переламати кості хоч би й рідному батькові, він зовсім не боявся громадської ненависті і ніяких людських погроз,— а що вже сльози та проклинання, так ті лишень до сміху його доводили.

Так! Усе те було так! Нікого він не боявся, з кождого сміявся, кождому вмів досолити, як довго тільки бачив себе «на простогоні», серед села в корчмі, що була заразом і радницею, або хоч би і в своїй хаті, в котрій на полиці хоронилась печать, а за столом, під образами в дерев'яній окованій скриньці, каса громадська. Гай-гай, всипав би він там бобу кождому, хто посмів би на нього зиркнути згірдним оком або сказати йому непокірне слово. Старий Хохлач міг би добре розказати, як смакує війтівський кулак, бо ще вчора вечором його куштував. А ті синці, котрі від війтівської палиці поніс на плечах, певно, й за місяць не злізуть. Та ба, з такою худобою не можна інакше — Рябина знає се добре, з уст самого пана комісара. «Пане вуйце,— говорить йому той пан при кождій стрічі,— народ у вас бутний та непокірний, беріться ви добре до нього, держіть в руках!» І Рябина сповняє комісарську науку, бо то його обов'язок, а що там

якому Хохлачеві при тім кості затріщать, абощо,— овва, й не велике діло, корона йому з голови не спаде.

Але все-таки цікава річ, що воно значиться, що сьогодні в церкві такий шелест зробився і що Хохлач так грізно стоїть під стіною, мов судія, і що всі люди з таким дивом поглядають на нього? Рябина думав, що після вчорашнього старий Хохлач і з хати не вийде. Він потроху боявся, щоб старий за побиття не завдав його до суду, і готовився сьогодні, зараз по хвалі божій, сам перший заскаржити його до суду за напад на дім і зневагу війтівської власті; він добре знав, що в такім разі його жалоба буде старша і голосніша від жалоби побитого Хохлача. Але тепер його певність якось почала хитатися, немовби кожде з тих соток очей людських, звернених на нього, вирвало по одному камінчикові з тої кам'яної підвалини, на котрій він, бачилось, стояв непохитно в громаді.

Ледве скінчилася хвала божа, ледве панотець став перед намісними образами читати акафіст до сладчайшого Ісуса — коли весь народ, гнаний непоборимою цікавістю, попер із церкви надвір. Застукали підкови здоровенних чобіт о дерев'яний поміст, зашуршали солом'яні капелюхи, витягані з-поза лавок і скринь, зашепотіли сотки уст молитвами, а при дверях такий стиск вчинився, що якийсь цікавий малий хлопчина, попавши в густу товпу, запищав зо всеї сили. Звільна церков опорожнилася, тільки де-не-де стояли купки людей, панотець мляво якось дочитував акафіста, а тільки два закляті вороги — війт Рябина і старий Хохлач,— стоячи кождий на своїм місці і нібито слухаючи церковної відправи, час від часу поглядали на себе очима, повними ненависті і злоби. По гомоні і реготі, що з цвинтаря доносився до церкви, Рябина мимоволі домірковувався, що нині без якої публіки не обійдеться.

На цьому автограф уривається.

Восени 1886 року Франко написав на цю тему комедію в трьох діях «Рябина», але ні в друк, ні на сцену через свою соціальну спрямованість вона не потрапила. На полі автографа (№ 217, с. 4) проти того місця, де селянин Казидорога розповідає про знущання над ним війта Рябини та його поплічників, є нотатка олівцем: «Заостро на сцену, хотя щира правда»,— і не зовсім чіткий підпис: *Євг. Ол.* (очевидно, Євген Олесницький, що був тоді театральним референтом «Руської бесіди»).

Подається за автографом.

Олесницький Євген (1860—1917) — український громадсько-культурний діяч спочатку ліберально-буржуазного, а з кінця XIX ст. буржуазно-націоналістичного напряму.

ІНШІ РЕДАКЦІЇ

РЯБИНА

[Друга редакція]

Вперше надруковано у кн.: Франко І. Твори в 30-ти томах. Т. 19. Харків, «Рух», 1928, с. 339—417, за копією, зробленою сином письменника Тарасом Франком з автографа (№ 217, с. 29—157 нижньої пагінації), що зберігся не повністю (обірвано нижню

частину сторінки з переліком дійових осіб, у першій дії відсутні три яви (7, 8, 9), бракує кінця другої дії, 1 та 2 яви третьої дії).

Як видно з листа Франка до театральної секції товариства «Руська бесіда» від 6 грудня 1893 року, другу редакцію «Рябини» він написав наприкінці 1893 року, тобто через сім років після першої. Він розширив твір (замість трьох дій написав чотири), змінив прізвища окремих персонажів, зняв чи виклав у іншій редакції деякі надто гострі з погляду цензури місця.

Хоч Франко писав другу редакцію «Рябини», пам'ятаючи про добре відомі йому вимоги й уподобання ретроградів із керівництва «Руської бесіди» і цензури намісництва (в новій редакції твору представники повітової влади виступають ревнителями законності й справедливості; завіса спадає після щасливого фіналу під церковні дзвони та ін.), йому з великими труднощами вдалося домогтися дозволу на постановку п'єси. Як зазначав Франко в листі до М. Драгоманова 23 лютого 1894 р., комедію «відкинуло намісництво, але то відкинуло основно, яко протизаконну, наскрізь від першої стрічки до останньої (показана громадська господарка по селах і боротьба сільської молодежі, «читальників», з усякими темними силами, показана в спосіб дуже скромний!)...». На сцену друга редакція «Рябини» потрапила тільки після вилучення ряду «крамольних» місць. Протягом театрального сезону 1894—1895 р. «Рябина» кілька разів виставлялася театром «Руської бесіди».

Готуючи 20-томне видання творів Франка, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР придбав рукописну театральну копію другої редакції «Рябини», за якою було відновлено відсутні в автографі місця (№ 395). Копія належала «Руському народному театрові» у Львові, про що свідчить печатка на багатьох сторінках рукопису. На останній сторінці зшитка скопійовано ухвалу президії намісництва і дирекції поліції у Львові від 25 квітня 1894 р. про дозвіл ставити «комедію народну в 4 актах д-ра Івана Франка під заголовком «Рябина» з застереженням упущення декотрих уступів».

Отже, даний рукописний примірник зроблено з автографа Франка, який був у цензурі й зазнав вилучень. Зняті цензурою «крамольні» місця неважко встановити шляхом порівняння текстів автографа другої редакції (№ 217) і згаданої театральної копії (№ 395).

Ось кілька прикладів. В першій дії (кінець п'ятої яви) після слів Олекси: «Ей, пане начальнику! Ще раз по щирості кажу вам: отямтеся! Що ви робите?» цензура вилучила такі слова: «Нарід пропадає від лихви, гине в жидівських руках, темний, занедбаний, обдертий... Дав бог, що хоч молодіж потрохи хапається до книжки, до науки, хоче просвітитися, щоби знала, як на світі жити, а ви бий-забий на неї за те! Гріх вам перед богом і людьми!»

Розповідь Казиброда про знущання над ним війта Рябини (дія I, ява 9) в театральній копії значно пом'якшено.

В автографі Франка:

Казибрід. ...право! За ним староста, за ним комісар, за ним секретар повітовий — от він і не боїться нічого. «Позивай мене,— каже,— до пана бога!» *(Зносить руки до неба.)* Господи! Згляньсь на мою кривду! Скажи мені, як до тебе трафити, щоби тобі своє лихо розповісти?

В копії:

Казибрід. ...Ледве мене живого з його рук вирвали. «Ось тобі, на! — кричить до мене.— А тепер іди і позивай мене до пана бога!»

В першій дії вилучено початок 10-ї яви:

Грінчук. От тобі наше право. Бігме, за панщини ліпше було.

Олекса. Ну, не говоріть цього. Тепер хоч маємо можливість добиватися свого права. Хоч на папері його маємо.

Півторак. Овва, велика нам з того радість, що воно на папері є. Поки ми його направду діб'ємося, то нас лиха доля зовсім діб'є.

Гриб. Адіть, оцей бідний Казибрід!

В другій дії (четверта ява) після репліки писаря: «Смійтеся з того! *(Наливає.)* Ваше здоров'я! *(П'є.)* А я вам кажу, що вам ані крихтки немає чого боятися» вилучено: «Такий порядний начальник, як ви! Пан староста вас любить, пан комісар також, пан постенфірер у вас як дома, в раді повітовій вас шанують. І всі пани, з ким тільки заговори про вас, в одно говорять: «Вуйт Рябина то бардзо поржондни вуйт!»

Рябина *(наливає і п'є)*. Та що мені з того! А прийде що до чого, то хіба хто з них мені поможе?

Писар. Ще раз вам кажу, пане начальнику, що ви дитина! Адже ж як ви собі гадаєте? Для чого вони вас люблять? За що вас хвалять? Чи за ваші чорні очі, чи за довгі вуса?

Рябина. Ну, не плети сухого дуба!

Писар. То-то й є, що сухого дуба. За ваші заслуги, пане начальнику! Ось що. Бо де є кращі порядки в селі, як у нас? Де більший дохід із пропінації? Відки більше кар польових та лісових до каси йде? Відки більше людей у криміналах сидить? Куди частіше комісії провізоріальні їздять? Де частіше ліцитації грунтів відбуваються? Де виборці точніше при всяких виборах голосують, на кого пан староста каже? Ніде, як тільки в Нестаничах. А пани, вірте мені, пане начальнику, вміють цінити такі заслуги, вже так зроблять, що хоч би прем що до чого прийшло, то шасть-прасть, і ніщо ні до чого не прийде. Розумієте?!»

В третій дії (ява 9) в монолозі селянина Грінчука («Слухай, Рахмілю, я тобі ще одну прахтику скажу» і далі) вилучено слова: «Як ти мав грунт і хату, то вся біда тебе чіпалася. Ну, скажи сам, чи не правда? Війт до тебе йде, присяжний до тебе йде, здекуційник до тебе йде, шандар до тебе йде, професор до тебе йде. А кожний каже: дай! А ніхто не каже: на! Чи не правду я кажу, Івануню, ни?»

В тексті драми є ще ряд дрібніших цензурних купюр.

Таким чином, зіставлення списку № 395 з автографом Франка доводить, що дозволений до вистави текст п'єси зазнав цензурних втручань й істотно різниться від авторського. Внаслідок цього немає підстав відновлювати за театральною копією ті місця, яких бракує в автографі, як це було зроблено в двадцятитомному виданні творів І. Франка. Щоб дати уявлення про них, вміщуємо їх у коментарях.

На звороті окремих аркушів другої редакції знаходимо первісні варіанти окремих сцен. Франко відкинув місця, що його не задовольняли, а нові варіанти записав на звороті аркушів, де містився первісний перекреслений текст. Наводимо перекреслені варіанти.

На звороті аркуша 19 (пагінація тут і далі верхня):

...ким ворогам тяжким!

О л е к с а. Е, люди добрі! То небезпечна справа. Дайте мені чесне слово і руку, що нікому не скажете о тім, що ми тут будемо говорити.

П і в т о р а к. Ось тобі наше слово і наші руки. *(Подають руки.)* Адже ж ніж нам до горла прикладають!

Г р і н ч у к. Та чого вже нам боятися? Говори, рады! Усе зробимо.

О л е к с а...

За змістом це місце відповідає десятій сцені першого акту другої редакції.

На звороті аркушів 56, 58, 59, 60, 55 (подано в послідовності, що відповідає змісту перекресленого уривка) зберігся текст двох сцен, які були скорочені і частково написані заново:

Р я б и н а. А що ж ти мені балакаєш про здекуцію?

П и с а р. Ну, екзекуція може прийти не на вас, а на громаду, за несплачені податки.

Р я б и н а. На громаду? То нехай собі йде! Що се мене обходить?

П и с а р. Пане начальнику! Схаменіться! Адже ж знаєте, що громада податки давно зложила, а ви ті гроші дали жидові яко кавцію на довіз кльоців?

Р я б и н а. Ах, не згадуй мені про се! Щоб йому чорти матір мучили з його кльоцами!

П и с а р. Чого ж ви так люто? Хіба се поганий інтерес? Тисячу кльоців до тартака довезти, і на кождому кльоцові ринський чистого зиску. Чого ж вам більше треба?

Р я б и н а. Пане писарю, мовчи мені про сей інтерес! Не доводи мене до гніву! Знаєш, що він мені отут у печінках сидить!

П и с а р. А я гадаю, пане начальнику, що ви все-таки сього діла до печінок не беріть, а радше майте його в голові!

Р я б и н а. Тисячу ринських чистого — по-твоєму і по-жидівському. А по-моєму, пане писарю, зовсім не так виходить. Раз то, що тих тисячу ринських ми згори жидові до рук дали яко кавцію.

П и с а р. Ну, се всюди так робиться.

Р я б и н а. Дали з громадських, податкових грошей, а не з власної кишені.

П и с а р. Се ж не напропале! Кльоци звеземо, і гроші до кишені!

Р я б и н а. Ага! Який ти прудкий! Кльоци звеземо. А чи знаєш ти, кілько кльоців досі звезених?

П и с а р. Гм, се після угоди ваша річ об тім дбати.

Р я б и н а. Моя річ! Ага! А до поділу по рівній части — то твоя річ! О, мудрий ти, пане писарю, страх який мудрий! Але, мабуть, оба ми макогін оближемо!

П и с а р. А то як?

Р я б и н а. Та так! За тиждень наш реченець кінчиться, а досі

ледве п'ятсот кльоців звезено. Коли сього тижня решти не довеземо, то наша кавція пропадає. А ти тут мене ще здекуцією страшиш.

Писар. Говорю те, що чув у місті. Поборця податковий виразно казав мені: «Перекажіть там свому війтові, щоб якнайшвидше вирівняв рестанції податкові, а то екзекуцію пришлемо».

Рябина. От тобі на! Вирівняй рестанцію! А як її вирівняти? Якби ще сього тижня кльоци звезти!

Писар. А ви говорили людям?

Рябина. Та говорив коло церкви, а тепер в коршмі поговорю де з ким. Але не гадаю, щоб се вдалося. Таже то якби щодня п'ятдесят фір, то й то би треба десять день, а у нас і думати годі, щоби п'ятдесят фір денно виїхало. Ей, пане писарю, пане писарю! Впер ти мене в інтерес з тими кльоцами!

Писар. Ну, що ви, пане начальнику, зараз і нарікаєте! Хіба ж то тілько мій інтерес? Адже й ваш!

Рябина. Тілько як прийдеться відповісти, то я мушу сам бекнути, бо на тобі якого пса пошукають!

Писар. Ну-ну-ну, того ви не говоріть! А моя честь! моя гідність, моя добра слава! Се мій маєток. І при тім же задля вас, пане начальнику, я все готов зробити. Вже ви будьте певні, що аби що сталося, а я вам пропасти не дам. Адже ж ви для мене як батько, ще більше, як батько рідний!

Рябина. Що-що-що ти городиш?

Писар. Ах, пане начальнику! Та й недогадливі ж ви! Хіба ви не бачите, що я до вашої Орисі тее-то як його...

Рябина. Що? Ти до моєї Орисі? А зась тобі! Моя Орися не для тебе! Чуеш, і не думай про неї!

Писар. Пане начальнику! Угамуйтеся! Ви мене знаєте! Я чоловік потрібний вам. Оба ми позаходили в такі інтереси, що один без одного не підемо. То чи не ліпше нам і сей інтерес по добру та в злагоді зробити, ніж щоби я мав іти против вас? А ви знаєте, що я можу вам більше пакості зробити, ніж ви мені.

Рябина. Роби, що хочеш, а про Орисю, я тобі ще раз кажу, і думати не смій! *(Відходить.)*

ЯВА ТРЕТЯ

Писар, потім Орися.

Писар. Он як! І думати не смій! Чого, пане начальнику! Ще ти не знаеш писаря Маколоняву! Але як його пізнаеш, то гірко в кулак затрубиш! А ось і моя квіточка!

Орися йде з коновками до криниці.

Орисю, Орисю!

Орися *(наближається)*. А вам чого від мене треба?

Писар. Ходи-но сюда! Маю тобі пару слів сказати!

Орися *(не йде)*. Кажіть, а живо! Я й відси чую!

Писар. Та ходи-бо ближче! Що ж то, боїшся мене?

Орися. Я? Вас? А що ж то ви, опуд у просі, а я воробець? *(Підходить.)* Ну, чого вам, кажіть?

Писар. Ми тут, Орисечко, власне з вашим татком о тобі говорили.

Орися. Ото! Найшов мій тато церковцю богу молитися! Не мав з ким о мні говорити, та з вами!

Писар. Ей, язиката ти, Орисечко, язиката! А знаєш пречінь, що я твого татка і твій найщиріший приятель.

Орися. Я гадаю, що ви були б найліпші за вовка до ягнят.

Писар. Гріх тобі, Орисю, таке говорити. Ти гадаєш, я тобі зле зичу, а я, бігме ж то ну...

Орися. І не зичте мені нічогісінько! Не маю з чого процентів платити!

Писар. Ти би навіть не вгадала, яка наша розмова з твоїм татком була.

Орися. О, і вгадувати не потребую. Згори знаю, що про якісь шахрайства.

Писар. Фе, дитинко, фе! Чи годиться так про свого татка говорити! А от я покажу тобі, що я ліпший, ніж тобі здається, і скажу тобі, про що ми говорили. Знаєш, татко твій дуже гнівний на тебе.

Орися. Так? Ну, ще що вигадайте!

Писар. Не вигадую, а правду кажу. Гнівний за твої любощі з тим — як же його звуть, отого чорнявого парубка?

Орися *(змішана)*. Що-що-що? За любощі? Хіба татко щось знає о моїх любощах?

Писар *(таємниче)*. Усе знає!

Орися. Нічого не знає! У мене з ніким ніяких любощів нема.

Писар. Та ти, дитинко, передо мною не крийся! Я се дуже добре розумію! Я, власне, говорив твоєму таткові, щоби не сварив на тебе за се, а противно, щоб віддав тебе за нього!

Орися. Що? Ви се говорили?

Писар. А ти думала, що як? Ось видиш, що я не такий лихий, як тобі здається! Так-таки і сказав, щоб віддав тебе за нього!

Орися. Ну, а таточко що?

Писар. Та де тобі! Ані слухати не хотіли. Він, кажуть, і такий і сякий...

Орися. О так, таточко його не люблять! Особливо через оту нещасну читальню дуже з ним загризлися.

Писар. Ага, так-так-так! Через читальню! Дуже на нього відказував. «Той,— каже,— Олекса Коваль своєю читальнею хоче віку мені вкоротити, а я б за нього, за голодранця, свою дитину дав? Ні,— каже,— вже скоріше за вас її віддам». Ха-ха-ха, чуеш, Орисю?

Орися. За вас? Ну, сього він не зробить!

Писар. І я сам, моя горличко, сього не добиваюся. Куди мені женитися? Я чоловік бідний, зарібник, а твій тато багач. А ти дуже сього Олексу любиш?

Орися. Дуже, пане писарю! Страх як дуже!

Писар. А видиш! А зразу й признатися не хотіла. І що мені даси, щоб я так зробив, щоби твій татко дав тебе за нього?

Орися. А що ж я вам маю дати? Ну, штири неділі на місяць хочете?

Писар. Орисю, не жартуй з мене! Видиш сама, що я чоловік добрий і тобі не ворог! Ліпше тобі мати в мені помічника, ніж ворога.

Орися. Та що ж, коли ви дорогий помічник! Чим я такого помічника заплачу?

Писар. Е, про се не бійся. Ще-сь не чула, чого я жадаю за свою поміч, а вже кажеш: дорогий помічник.

Орися. Ну, то кажіть, чого жадаєте?

На звороті аркуша 57 зберігся первісний текст закінчення дев'ятої і перших рядків десятої яви третьої дії:

Рябина. Ба, а з кавцією що буде?

Рахміль. Пропаде.

Люди *(що за той час стояли довкола дерева. Крик.)* Гурра! Рябина опутаний! Рябина опутаний! Гурра!

Рябина *(лютий)*. Чи знов ви тут, прокляті? Не будете ви раз тихо?

Люди. Ні! Гурра! Рябина лютий!

Рябина *(кидається до них, вони розбігаються, крім Казиброда)*. Га, псе старий! Се ти бунтуєш їх! Се ти заказав їм по кльоци їхати.

Казибрід. Схаменись! Мені твої кльоци й не в голові. Се божий суд над тобою починається, от що!

Рябина *(кричить за сцену)*. Присяжний! Ходи-но сюда!

Присяжний *(входить)*. А чого вам, пане начальнику?

Рябина. Сьогодні має шандар бути у мене. Припильнуй його, а як прийде, то приведи його сюди.

Присяжний. Добре! Добре! *(Відходить.)*

Рябина *(до Казиброда)*. Я тобі покажу! Ще нині в залізках підеш до міста!

ЯВА ДЕСЯТА

Рябина, Казибрід, писар, Рахміль.

Писар. Та покиньте його, пане начальнику!

Рахміль. Ходіть сюда. Ми з вами маємо де об чім поговор...

У первісному варіанті у фіналі п'єси з'являвся комісар. В останній, 11-й яві четвертої дії (с. 75 автографа) після слів Рябини: «Осліпило мене було! Зовсім осліпило. Та слава тобі господи, що хоч тепер очі мені починають прояснюватися» йде перекреслений текст:

«За сценою чути гуркіт візка.

Люди. Го-го-го, а се що таке? Якийсь пан у мундирі!

Рябина. Пан комісар з двома возними! А се що таке?

ЯВА ДВАНАДЦЯТА

Ті ж самі, комісар і два возні.

Комісар. Добрий день вам, люди!

Люди. Доброго здоров'я вам, пане!

Продовження цього перекресленого місця на звороті сторінки 49 і 50 автографа:

Комісар. Чи тут начальник? *(Побачив Рябину.)* Ага, ви тут, пане начальнику? Що се тут у вас у селі, бунт якийсь, збіговища?

Рябина. Ні, богу дякувати, все тихо.

Комісар. Як то? А ось і тут скільки народу зібралося.

Рябина. Се ми так... До церкви зібралися, та ждемо, аж на утреню задзвонять.

Комісар. Ну, а чого ж ви мене прикликали, реляцію до староства писали?

Рябина. Се, пане комісаре, наш писар написав.

Комісар. Як то, без вашого відома?

Рябина. Та ні. Ми оба говорили об тім, що треба би реляцію написати. Але се із-за нього громада почала була буритися. Та тепер, богу дякувати, все спокійно.

Комісар. Гм, то дивно. То щось не в порядку. Я все-таки мушу списати протокол, хто, коли і як бурився.

Рябина. Та, може, пане комісаре, не треба.

Комісар *(строго)*. Се моя річ знати, чи треба, чи не треба. Повага власті мусить бути піддержана. Скажіть мені, хто бурився? *(Виймає олівець і нотатку.)*

Рябина. Га, коли вже пан комісар конче хочуть писати протокол, то нехай і так буде. В такім разі прошу поперед усього записати, що я, Прокіп Рябина, з днем нинішнім складаю свій уряд війтівський, і нехай світле староство визначить новий вибір.

Комісар. Що? Що? Що? Ви складаєте свій уряд?

Рябина. Так, пане комісаре.

Комісар. Га, вас, певно, присилували оті бунтівники! Застрашили вас? Загрозили?

Рябина. Ні, пане. Добровільно се чиню і прошу се також записати до протоколу.

Комісар. То не може бути! Староство потребує ваших услуг і обіцює вас піддержати. Не бійтеся нічого! Громада не сміє бунтуватися против вас, і ви не маєте пощо зрікатися.

Рябина. Пане комісаре! Прошу подякувати пану старості за його ласку, але я не можу з неї користати. Досить мені! Най собі староство для таких услуг кого іншого шукає.

Комісар. Пане Рябино! Ви, як бачу, кпите собі з власті!

Рябина. А най мене бог боронить! Я зовсім від щирого серця говорю.

Комісар. І стоїте на своїм?

Рябина. Стою.

Комісар. Так знайте ж, що староство знає про ваші справки з писарем і не думає на них крізь пальці дивитися. Ось вам поручення писемне від пана старости: маю зревізувати касу громадську, протоколи і книжки податкові. *(Дає папір.)*

Рябина. Га, дійся воля божа! Не буду відпиратися, що не все там у мене в порядку. Може, й не я всьому винен — адже знаєте, що я неписьменний. Але коли вже на те прийшло, то нехай і так буде: відповім за все, що завинив.

Комісар. Слухайте, люди! Хто чується покривджений в чімнебудь війтом Рябиною, кого він побив, полаяв, кому податку перебрав або що іншого зробив, най зголошується до мене. Урядую нині весь день у канцелярії громадській.

Олекса. Іменем громади заявляю вам, пане комісаре, що ми з паном Рябиною зовсім перепросилися і не маємо нічого против нього.

Л ю д и. Так, так!

О л е к с а. Ми своїми домашніми справами не хочемо світлого староства трудити.

К о м і с а р *(строго)*. А ти хто такий? Як ся називаєш?

О л е к с а. Олекса Коваль.

К о м і с а р. А, про тебе тут у реляції написано, що ти головний бунтівник, і я мав наказ тебе першого арештувати.

Р я б и н а. Ні, пане комісаре, він мій найліпший прия...

Останні слова Рябини у фіналі було подано в такій редакції: «Ну, сусіди! На утреню дзвонять. Пора до церкви. Пане комісаре, по набоженстві ставлюся в канцелярії громадській до обрахунку. А тепер в ласці божій! *(Кланяється.)*» (закреслено в автографі — с. 76 верхньої пагінації).

В автографі другої редакції «Рябини» п'ята ява третьої дії помилково позначена як четверта. Відповідно пронумеровано і всі дальші яви. В публікаціях цю помилку виправлено.

У текст другої редакції «Рябини» внесено із списку для театру «Руської бесіди» таке відсутнє в автографі місце:

В кінці списку дійових осіб після рядка: «Р а х м і л ь Ц и н о б е р, жид, літ около 50, довга руда борода» відновлено: «високий, худий і рухливий».

П р и с я ж н и й, ж а н д а р м и, м у ж и к и, п а р у б к и, д і в ч а т а і д і т и.

Діється в підгірському селі Нестаничах, в наших часах».

Як зазначено вище, авторський рукопис другої редакції «Рябини» дійшов до нас не повністю: в ньому бракує кінця шостої яви, яв 7, 8 та початку яви 9 першої дії, кінця яви 7 другої дії, першої та початку другої яви третьої дії. Наводимо відсутній в автографі текст за неавторизованою копією театру «Руської бесіди» (№ 395, с. 37—50, 110—122).

ДІЯ І, ЯВА 6

Р а х м і л ь. А видите! Кажете: відарендовував! А він каже, що ваша небіжка жінка, а його сестра, дарувала йому той грунт.

К а з и б р і д. Бреше він! Най хоч одного свідка на те поставить.

Р а х м і л ь. І свідки у нього є.

К а з и б р і д. То хіба фальшиві.

Р а х м і л ь. Які є, то є, досить, що ви з ним справи не виграєте.

К а з и б р і д. Хіба би бога над нами не було! Як то, чи вже зовсім нема правди на землі? То де ж мені старому з дівчиною подітися?

Р а х м і л ь. Ни, бачите, пане Казибрід! Які ви старі, а які нерозумні. Я, власне, хотів з вами побалакати...

К а з и б р і д. Та що мені тут з тобою балакати? Що ти, адукат який, чи що? Я йду просто до війта і побалакаю з ним не так, при всіх людях.

Р а х м і л ь. Я вам того не раджу, я би вам радив загодитися добрим способом.

К а з и б р і д. Добрим способом? Ой господи! Мене обдирають з остатнього, а сей мені радить добрим способом годитися! Ну-ну, говори, який се, по-твоєму, добрий спосіб?

Рахміль. Ни, бачите, той грунтець, що війт на нього напосівся, ви йому відступіть. Що вам так дуже його шкода? А, може, він вам в заміну дасть деякий інший кавалок. А ні, то гроші візьміть.

Казибрід. А ти багато факторного візьмеш при такій угоді?

Рахміль. Я? А моє яке діло? Хіба я тут факторую?

Казибрід. Слухай, жиде! Не пхай пальців межи двері, бо не тілько пальці, але й голова може бути не твоя! А я з Рябиною сам поговорю! *(Відходить.)*

ЯВА СЬОМА

Рахміль, Олекса.

Олекса *(встає і зближається до жида)*. А се що за історія, Рахмілю?

Рахміль *(дивиться згори на нього, гордо)*. Який я тобі Рахміль?

Олекса. Ну, то жиде!

Рахміль. Іди собі шукай такого жида, що разом з тобою свині пас!

Олекса. Ну, то як же до вас говорити?

Рахміль. Такі, як ти, мають до мене казати: пане Цинобер! Розумієш?

Олекса. Дякую за науку. Так будьте ж ласкаві, пане Цинобер, скажіть мені, що се ви за історію зі старим Казибродом маєте?

Рахміль. А тобі що до того?

Олекса. Та так, рад би знати.

Рахміль. Е, не маю часу з тобою балакати. А коли цікавий, то можеш його самого спитатися. Тьфу! *(Відходить.)*

ЯВА ВОСЬМА

Олекса, Півторак, Гриб, Грінчук.

Ті три мужики входять, живо розмахуючи руками
і викрикуючи: «Ні, то ошука! То циганство!
То не може бути!» Побачивши Олексу коло криниці,
звертаються з дороги і підходять до нього.

Грінчук. Та ось Олекса письменний. Най він подивиться.

Олекса. Та що там таке у вас?

Грінчук *(видобуває з-за пазухи книжечку податкову і подає Олексі)*. А от будь ласкав, Олексо, прочитай, як тут стоїть написано, кілько я ще податку винен, а кілько заплатив?

Олекса *(переглядає книжку)*. Та за весь рік з додатками від вас приходиться двадцять і вісім ринських.

Грінчук. Двадцять і вісім, кажеш? Ну, так і є. Так я і давно платив. А чого ж писар тридцять жадає? Здекуцію якусь вигадав.

Олекса. Тут ніякої здекуції нема. Досі ви заплатили за перший квартал сім ринських.

Грінчук. Сім ринських? Ні! я заплатив чотирнадцять.

Олекса. Та добре, чотирнадцять, але не разом. Сім ринських ви дали десь таки у великім пості, а сім нині.

Грінчук. Так ні, небоже! Чотирнадцять у великім пості і

чотирнадцять нині. За ввесь рік маю вже заплачено. Сам писар так мені казав.

Олекса. То не може бути. Тут стоїть за перший квартал сім і за другий сім, а більше ані крейцара.

Півторак. А що, куме? Чи я вам не казав, що тут якесь циганство? Я добре дивився, як він писав.

Грінчук. То що з того, що ти дивився? Я також дивився, та ба, бачать очі, а не видять. Чоловік неписьменний то так, як сліпий.

Півторак. А я хоч також неписьменний, а вже нумерів настілько знаю, що розпізнаю, де сім, а де чотирнадцять. Я вам зараз сказав: куме, тут циганять.

Грінчук. Ну, коли ти такий мудрий, то, певно, хоч сам не дав оциганитися.

Півторак. Або я знаю! Ану-но, Олексо, будь ласкав, зазирни і в мою книжку. *(Виймає і дає.)*

Олекса *(переглянувши)*. Від вас за рік 18 ринських приходить, так?

Півторак. Та так.

Олекса. Ви заплатили в великий піст п'ять ринських.

Півторак. Та ні, десять.

Олекса. Тут п'ять стоїть.

Півторак. Господи! Та як се може бути? А нині кілько записано?

Олекса. Знов п'ять.

Півторак. А не вісім?

Олекса. Ні, дядьку!

Півторак *(хапається за голову)*. Гвалту, люде! Се ж розбій на гладкій дорозі! Я з остатнього тягнувся, гадав, що вже все заплатив, збувся тягаря, а тут на тобі! Ні, се не може бути!

Олекса. Я вам, дядьку, сьому не винен, читаю, що тут написано.

Півторак. Та я сього не подарую! Гвалту буду кричати, доки свого не дійду!

Грінчук. І я з тобою! Гей, бійтеся бога! Та тут чоловіка в живі очі зо шкіри обдирають.

Півторак. Ходім до уряду! Ходи, Олексо! Станемо їм до очей! *(Ідуть на перед сцени, супротив них Казибрід.)*

ЯВА ДЕВ'ЯТА

Ті самі і Казибрід (з окровавленим лицем, без шапки, держиться за голову).

Казибрід *(стогне)*. Ой, ой, ой! Ой, ой, ой! Головонько моя! Ой, ой, ой!

Олекса. А вам, дядьку, що таке?

Казибрід. Ой, ой, ой! Побив мене. Вкоротив мені віку! Щоб його пан біг тяжко покарав за мене!

Всі *(всміш)*. Та хто такий? Та за що?

Казибрід. Ой люде! Не мучте мене! Хіба не знаете, що не хто другий, тілько отой Рябина.

Олекса. Та що се між вами зайшло?

Казибрід. Та все за той нещасний грунт. Зганяє мене з нього

та й зганяє. І що мені без грунту робити? Волів би мя радше зо світу зігнати.

Олекса. То, певно, якась жидівська штука в тім є. Що вам жид говорив?

Казибрід. Щось факторувати хотів. Погодіться, поміняйтеся... Тьфу на твою голову!

Грінчук. Ну, а ви що зробили?

Казибрід. Жаль мене розібрав. Пішов я до війта, до радниці — він там з писарем податки відбирає.

Гриб. Ой, відбирає-відбирає! Знаємо ми, як.

Казибрід. Увійшов я, та й кричу: «Пане начальнику! Чи ти вже завзявся мене з кістьми з'їсти разом з моєю дитиною? Коли так, то ось я тобі! На мене, хрупай!» А він як не схопиться, та, нічого не кажучи, лусь мене в лице! Раз та другий, поки я не впав — і тоді палицею по голові та по плечах. Ледве мене живого з його рук вирвали. «Ось тобі на!» — кричить до мене... (див. с. 127).

ДІЯ II, ЯВА 7

Грінчук. Аякже! Ото нам порадник найшовся!

Півторак. Адже ми то добре знаємо, що як зі староства кажуть, то не жартують.

Писар. І я вам хтів то само казати. Зі староством жартів нема.

Гриб. О, ми се добре знаємо! Дай вам боже! *(Наливає і подає.)*

Писар. Здорові будьте! *(П'є.)* Ну, а як гадаєте, звезете ви всі кльоци сього тижня?

Півторак. Го-го! Ще й не стане! Знаєте, ми три в громаді також щось значимо. У нас роди великі. Як кождий між своїми звинемося, то зараз завтра сто фір виїде! На ваше здоровля! *(П'є, наливає і дає писареві.)*

Писар *(п'є)*. Га, сакра, мокра! То ви такі! Ну, приятелі мої любі! Дай вам господи! Знаєте, так ви мене сьогодні отсим почастунком урадували, так урадували!

Гриб. Ой, пане писарю! Та скажіть самі, чи се вам давно не належалося? *(Наливає і подає йому.)*

Писар *(п'є)*. Дай вам боже всього добра! А знаєте... з тими кльоцами... Я би вам сказав одно маленьке, а правдиве слівце!

Грінчук. Кажіть, наш порадник щирий, кажіть. У всім вас послухаємо.

Писар. Налийте-но мені ще одну чарочку! *(П'є.)* Так, ся була добра! Просто в п'яти пішла. Так! А що я вам хотів казати? Ага, з тими кльоцами! Знаєте що, не мучтеся дуже!

Гриб. Та й справді! Добре маєте! Чого нам дуже мучитися?

Півторак. Хіба то наші кльоци?

Писар. Чи то ви на них контракт робили?

Грінчук. Правда ваша, добродію наш! Хіба ми що-небудь про контракт знаємо? Хай він їм заснітиться!

Півторак. І про староство нам байдуже! Адже ж не всилує нас кльоци возити.

Писар. Ха-ха-ха! То ви ще тому вірите, що староство казало возити? Не вірте, братчики! Не вірте! Се байка! Се війтова вигадка!

Мужики *(разом)*. Та-а-ак!

Писар. А так, так!

Входить жид з яєчницею, ставить її на столі і торгає писаря за рукав.

Півторак. А ви, арендарю, чого хочете від пана писаря? Пощо його торгаєте?

Гриб. Го-го, зась вам від нього! Він нині наш! Ми його гостимо!

Рахміль. Ни, я вам його не вкраду! Пане писарю, я з вами хотів тільки одно слово побалакати.

Писар *(оп'янілий)*. Добре, добре! Я знаю, про що ти хотів. Го-го, я все знаю. Іди, йди! Я також не втечу і слово не втече.

Жид здвигає плечима і виходить.

Півторак *(присуває тарілку)*. Ну, пане писарю, ось вам підвечірок!

Писар *(бере вилку за зубці і штуркає ручкою в тарілку, а потім несе до уст)*. Тьфу! Що се він мені дав! Жадного смаку немає!

Гриб. Та бо ви не тим боком...

Писар *(регочеться)*. Га-га-га!.. То що воно? Від голови смачніше, ніж від хвоста? *(Обертає тарілку.)*

Гриб. Та не тарілку оберніть, а вилку!

Писар *(обертає вилку, куштує і випльовує)*. Тьфу! Щось мов слимаки в роті лазять! Не хочу тої жидівської страви! *(Кидає вилку геть.)* Дайте чарку, щоб рот після сеї погані сполоснути! *(П'є.)* О, те зовсім інакше смакує. *(Клонить голову на стіл.)*

Півторак. Може, ви заснути хочете, пане писарю?

Писар *(підноситься)*. Я? Ні-ні-ні! Щоби я при людях?.. При таких чесних сусідах!.. Адже ж будемо сусідами! Знаєте, я війтову Оришку беру. А? Дівчина, як гвоздик, правда? А старого війта дідьчій мамі в зуби... А по кльоци щоб мені ніхто не важився, чуєте? Най кавція пропадає! Прикрутимо його! Перепудиться, що то громадські гроші... Ха-ха-ха! Векслик, війтуню, векслик підпишіть. А ні, то фур-фур на Бердичів! А як векслик у мене, тоді Оришка моя! Жид мій! Село моє! А те хлопство погане скручу, скрррручу! Зімну в жмені! Я вам покажу! Я вам... не так... загрррраю! *(Валиться під стіл і засипає.)*

Півторак. Тепер пора!

Гриб. Піднесімо його! *(Відсувають стіл і підносять писаря, кладуть горілиць на столі і розщіпають куртку.)*

Півторак *(сягає до кишені)*. Ось його книжечка. Ось іще якісь папери.

Гриб. Беріть усе. Тілько глядіть, щоб яких грошей не було! *(Переглядають папери.)*

Грінчук. Та де там у нього ті гроші візьмуться! Але тверда голова! Більшу половину пляшки сам виціdив. Адіть, ледво кватирка лишилася!

Півторак *(сховав папери)*. Ну, то Олекса утішиться! Пане писарю, бувайте здорові!

Гриб. В ласці божій оставайтеся!

Виходять. Писар хропе на столі.

Заслона спадає.

ДІЯ ТРЕТЯ

Декорація першої дії. День. Казибрід стоїть під рябиною. Довкола нього різні люди, хто з батогом, хто з граблями, баби з варешками та колотошками.

ЯВА ПЕРША

Казибрід. Гей, люди добрі, свої й чужосільні! Подивіться добре! Що се? *(Показує на дерево.)*

Люди *(в один голос)*. Рябина.

Казибрід. Ні, се мій арештант! Геть від мого арештанта!

Сміх. З людей дехто хреститься, дехто сміється. За сценою чути крик дітвори і молодежі: «На-на-на, Рябина! Рябина кайданяр! Рябина опутаний».

ЯВА ДРУГА

Через сцену з криком біжать діти, парубки, дівчата, за ними Рябина з палкою.

Рябина і попередні.

Рябина. А, пуцьвірки погані! Я вам дам! *(Побачивши людей довкола дерева.)* Гей, а се що тут за толока?

Люди розступаються так, що Рябина бачить Казиброда.

Казибрід. Се не толока, а початок суду божого.

Рябина *(не уважає на нього)*. Люди! Чи й ви подуріли та поцапіли? Чого ви тут стоїте та сього безума слухаєте?

Казибрід. Сам розум стратив, сумління в горівці втопив, жидам... (див. с. 144).

Подається за автографом.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, пізніше буржуазно-ліберального напряму.

«Батьківщина» — українська газета ліберально-буржуазного напряму, що видавалася «народовцями» в 1879—1896 рр. у Львові.

«Діло» — українська газета ліберально-буржуазного, згодом буржуазно-націоналістичного напряму, виходила в 1880—1939 рр. у Львові.

JUGURTA

Вперше надруковано у кн.: Українське літературознавство, вип. 14. Іван Франко. Статті і матеріали, Львів. Вид-во Львівського ун-ту, 1971, с. 64—84 (публікація Т. І. Пачовського). Зберігся автограф останніх двох актів (№ 208) — зошит з першим актом драми втрачено.

Цю драму Франко написав 1873 р. у шостому класі дрогобицької гімназії як домашнє завдання з польської мови. В основу її сюжету покладено події, описані римським істориком Саллюстієм у творі «Югуртинська війна». В підвладному Риму Нумідійському царстві Югурта вбиває своїх двоюрідних братів — спадкоємців царського престолу,— щоб самому захопити владу.

Подається за автографом.

Położ ykreszelazo niezbła gane!— В сучасному слововживанні — *nieubłagane.*

To prędzej bym przypuścił ... — За змістом мало б бути *przepuścił* (тобто пробачив).

... Bo znacznie wielka liczba żołnierzy Jugurty... — За змістом мало б бути *większa.*

... Dumnego w swą potęgę Adherbala...— За змістом мало б бути *dufnego.*

СЛАВОЙ І ХРУДОШ

Вперше надруковано в кн.: Літературна спадщина. Т. 1. Іван Франко. Вип. 1. К., Вид-во АН УРСР, 1956, с. 111—201. Зберігся автограф (№ 210, с. 137—266), на першій сторінці якого дата: «Року 1875». Твір лишився незакінченим.

Подається за автографом.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А гі́й — вигук обурення, відрази
А ж е́ н ь — адже
А м б а р а́ с — клопіт, колотнеча
А с и с т е́ н ц і я — оточення

Б а й г а́ р — робітник нафтових промислів
Б а л и́ м о к — колодка, пеньок
Б а́ ч н і с т ь — увага, обачність
Б е л е́ н д и т и — теревенити
Б о́ р ш е — швидше
Б у́ т н и й — гордовитий, пихатий
Б і ц и́ к л — велосипед

В а р е́ ш к а (варе́ха) — дерев'яний друшляк
В а р у в а́ т и — остерігати, оберігати
В е́ д л я — згідно
В з р о к — зір
В і д з е́ м о к — паросль від пня
В п а д а́ т и — вдиратися, вбігати
В р е — вирує, кипить
В р о́ к и (уроки) — чаклування

Г а з у́ з а — тут лихо, кара
Г а л а ї́ в к а — весняна гра, розвага
Г а л а́ й — халамидник
Г и й — ніби
Г р и ж а́ — журба, турбота
Г у с н и к и́ й — хащі

Д и н к — дикий кабан
Д р а б — ледащо, голодранець
Д у́ б е л ь т — подвійний, удвічі

Е к з е к у́ ц і я — тут: виконання судового рішення

Ж е н т и́ ц я — сироватка з овечого молока

З а́ в о д — фах
З а г л а́ д а — вбивство
З а д и́ н д а т и — зателіпатися, повиснути
З а м о т и́ л и ч и т и с ь — запоморочитись
З а о п и́ х а н и й — обдертий
З а п а м ' я т а́ л и й — нестримний, пристрасний
З а п о в і́ т р е н и й — заражений
З а р і́ н о к — рівне місце близько річки, поросле травою
З а с н і́ т и т и с я — зайнятися, спалахнути
З а ц м о р к н у́ т и — зашморгнути
З а ц у́ к а т и с я — затятися на слові
З д е к у́ ц і я (екзекуція) — тут: виконання судового рішення
З н і́ т у в а т и — звести нанівець
З у х — молодець, сміливець

Ка́вція — грошова застава
Калапі́шник — телепень, шляпа
Ка́ня — птах з родини яструбових
Катýша — мука, тортура
Керти́ця — кріт
Клео́па — тут: пророк
Клячáти — стояти на колінах
Кльоц — колода, брус
Кнáйпа — шинок
Ковби́ця — отвір у печі
Кольпортéр — продавець періодики
Комóрник — судовий екзекутор
Конкуренція — податок на церкву
Концéпт — гадка, міркування
Котви́ця — якір
Крии́вка — схованка
Крúска — край, кінець

Лáцно — дешево
Лéда — от-от, щоміті
Лúжка — ложка
Ліпотéнт (пленіпотент) — уповноважений
Ліцитáція — продаж за борги

Маглівниця (магельниця) — рубель для качання
Маршáлок — голова повітової ради в цісарській Австро-Угорщині

Налúбоватий — придуркуватий
Напрýго — натщесерце
Нич — нічого
Німúця — дурман (рослина)

Обарінок — бублик, крендель
Оберóк — верхній одяг, сюртук
Óмпно — прикро, жаль
Ощúпок — вівсяний корж

Папýша — пика
Пеня́ — штраф, кара
П'éцух — лежебока
Піджýпник — помічник начальника солеварні
Поблíка (публіка) — публічна ганьба, скандал
Полúка — плечко жіночої сорочки
Покýтний — закутковий
Пóполох — переляк
Поржóндний — порядний
Поскíпати — розколоти, потрощити
Постенфíр[ер] — нижчий жандармський чин
Пóтята — курчата
Похóдня — смолоскип
Прáхтика — приклад, випадок
Прéцінь — тобто, адже
Прúснути — танути
Провізóрія — судовий процес (за землю)
Пропінáція — державна монополія на горілку
Простогíн — відкрите, незахищене місце
Прóтичка — вістря
Пруднýтися — кинутися

Рáдниця — сільська управа
Рáпавка — ропуха, польова жаба
Реверéнція — пошана, повага
Рéверс — розписка
Реля́ція — скарга
Рестáнція — недоїмка, недоплата
Реченéць — термін
Рехтéльне — докладно
Рóзказ — наказ
Розщибáтися — кидатися на всі боки

Сак — мішок, тут: дурень
Скарбóна — каса
Скáрити — покарати
Скіпати — трощити
Скрýшíти — поникнути
Споїти (поїти) — з'єднати

Стекти́ся — сказитися
Страччу́к — нехрист
Стрій — одяг
Суберна́ція — капость, прикрість

Та́мій — там
Тапе́та — завіса
Тарта́к — лісопильня
Те́льмом — притьмом, прожогом
То́йра — Тора, П'ятикнижжя
Торбе́й — жебрак
Трактамент — частування
Трібувати — пробувати

Ужівка — мотузка
Урло́пник — відпускник
Утрактува́ти — нагодувати, почастувати

Фа́ля — хвиля
Фантува́ти — спродувати за борги
Фіятися — волочитися, податись

Хідники́ — переходи

Цизо́рик — складаний ножик
Цо́фатися — сахатися
Цю́пка — темна кімнатка, комірчина, тюремна камера

Чень — мабуть, адже

Шармерува́ти — марширувати
Шеметатися — хитатися
Ше́мрати — шепотіти
Штиле́т — стилет
Штік — пень
Шубра́вець — мерзотник
Шу́тер — щебінь
Шу́швальок — покидьок

Щу́ток — щиголь

Яскиня — печера

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Іван Франко. Фото. 1896 . . . . . 4—5
2. Перша сторінка чорнового автографа п'єси «Послідній крейцар» . . . . . 160—161
3. Сторінка автографа п'єси «Рябина». 1886 . 160—161
4. Титульна сторінка автографа драми «Славой і Хрудош». 1875 . . . . . 192—193
5. Сторінка шкільного зошита І. Франка з текстом його першої драми «Jugurta». 1873 . . 192—193

ЗМІСТ

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Три князі на один престол 7
Послідній крейцар 49
Рябина [перша редакція] 77

ІНШІ РЕДАКЦІЇ

Рябина [друга редакція] 117

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

Jugurta 179
Югурта 220
Славой і Хрудош 254

КОМЕНТАРІ 361

Пояснення слів 385
Список ілюстрацій 389

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им Т. Г. Шевченко

ИВАН
ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Художественные
произведения

Тома 1—25

Том 23

Драматические произведения

(На украинском языке)

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
В. І. Мазний

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічний редактор
М. А. Притикіна

Коректори
З. П. Школьник, Ю. І. Бойко

Інформ. бланк № 2959

Здано до набору 25.12.78. Підп. до друку 09. 08. 79.
Формат 84×108/32. Папір друк. № 1.
Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 12,25.+
3 вкл. Ум. друк. арк. 20,9. Обл.-вид. арк. 20,23.
Тираж 44 900 пр. Зам. 8-546. Ціна 2 крб. 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601,
Київ, МСП, Репіна, 3.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе
Республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.